

LATVIJAS UNIVERSITĀTES
RAKSTI

746. SĒJUMS

Valodniecība
Latvistika un somugristika

SCIENTIFIC PAPERS
UNIVERSITY OF LATVIA

VOLUME 746

Linguistics
Latvian Studies and Finno-Ugristics

SCIENTIFIC PAPERS
UNIVERSITY OF LATVIA

VOLUME 746

Linguistics

Latvian Studies and Finno-Ugristics

UNIVERSITY OF LATVIA

LATVIJAS UNIVERSITĀTES
RAKSTI

746. SĒJUMS

Valodniecība

Latvistika un somugristika

LATVIJAS UNIVERSITĀTE

UDK 811.174(082)
Va 390

Galvenais redaktors prof. *Dr. habil. philol.* **Andrejs Veisbergs**
Krājuma sastādītāja un atbildīgā redaktore asoc. prof. *Dr. philol.* **Andra Kalnača**

Redkolēģija:

Prof. *Dr. habil. philol.* **Andrejs Bankavs** (LU Moderno valodu fakultāte)
Prof. *Dr. habil. philol.* **Ina Druvieta** (LU Pedagoģijas un psiholoģijas fakultāte)
Prof. *Dr. habil. philol.* **Ingrīda Kramiņa** (LU Moderno valodu fakultāte)
Prof. *Dr. habil. philol.* **Zaiga Ikere** (Daugavpils Universitāte)
Prof. *Dr. philol.* **Jānis Sīlis** (Ventspils Augstskola)
Prof. *Dr. philol.* **Igors Koškins** (LU Filoloģijas un mākslas zinātņu fakultāte)
Asoc. prof. *Dr. philol.* **Lidija Leikuma** (LU Filoloģijas un mākslas zinātņu fakultāte)
Asoc. prof. *Dr. philol.* **Silvija Pavidis** (LU Moderno valodu fakultāte)
Asoc. prof. *Dr. philol.* **Olga Ozoliņa** (LU Moderno valodu fakultāte)
Prof. **Aloizs Gudavičus** (Šauļu Universitāte, Lietuva)
Prof. **Krista Vogelbega** (Tartu Universitāte, Igaunija)

Latviešu teksta literārā redaktore **Ruta Puriņa**
Angļu teksta literārā redaktore **Māra Anteniške**
Maketu veidojis **Arnis Čakstiņš**

Visi krājumā ievietotie raksti ir recenzēti.

Pārpublicēšanas gadījumā nepieciešama Latvijas Universitātes atļauja.

Citējot atsauce uz izdevumu obligāta.

© Latvijas Universitāte, 2009

ISSN 1407-2157

ISBN 978-9984-45-092-6

Saturs/Contents

Ievads	6
<i>Linda Apse</i> . Kategorizācijas problēma gramatikās Problem of Categorization in Grammars	7
<i>Laimute Balode</i> . Vietvārdu vārdnīcas un to struktūra: somu, igauņu, lietuviešu un latviešu pieredze Toponymic Dictionaries and Their Structure: Finnish, Estonian, Lithuanian, and Latvian Experience	16
<i>Ojārs Bušs</i> . Latviešu valodas leksiskie somugrismi: izpētes vēsture un perspektīvas Loanwords of Finnic Origin in Latvian: the History and Outlook of the Research	27
<i>Marija Butikova</i> . Somu, latviešu un igauņu čūsku vārdu salīdzinoša analīze Comparative Analysis of Finnish, Latvian, and Estonian Snake Incantations	35
<i>Juris Grigorjevs</i> . Latviešu valodas divskaņu akustisks raksturojums The Acoustic Characteristics of Latvian Diphthongs	40
<i>Andra Kalnača</i> . Morfēmu invarianti mūsdienu latviešu valodā Invariants of Morphemes in Modern Latvian	48
<i>Ilze Lokmane</i> . Vienkārša teikuma strukturālie tipi latviešu valodā un dzimtās valodas mācībā skolā Structural Types of Simple Sentence in Latvian and Acquisition of Grammar at School	55
<i>Gunta Nešpore</i> . Latviešu valodas pārvietošanās verbi teliskuma aspektā Latvian Motion Verbs: the Telicity Aspect	64
<i>Dzintra Paegle</i> . Verba <i>aizskart</i> normēšanas vēsture The Standardization History of the Verb ‘aizskart’	74
<i>Irisa Priedīte</i> . Liecības par Ilzenes iedzīvotājiem un viņu valodu Evidence about the Inhabitants of Ilzene and Their Language	81
<i>Baiba Saulīte</i> . Teikuma informatīvās struktūras formālie rādītāji latviešu valodā Explicit Markers of Information Structure in Latvian	87
<i>Dace Strelēvica-Ošiņa</i> . Latviešu valodas lībiskais dialekts un tā lietotāju identitāte: pārdomas pēc pētījuma The Livonianized Dialect of the Latvian Language and Speakers’ Identity: Contemplating Research Results	94
<i>Anita Ščucka</i> . Kalku apraksts J. Endzelīna un K. Mīlenbaha “Latviešu gramatikā” The Description of Calques in “Latvian Grammar” by J. Endzelīns and K. Mīlenbahs	113
<i>Inta Urbanoviča</i> . Derivatīvā paronīmija un literārās valodas funkcionālie paveidi Derivational Paronymy and the Functional Styles of the Latvian Standard Language	123
<i>Līga Vogina</i> . Valodas līdzekļu aktualizācija reklāmās Actualization of Language Means in Advertisements	133

Ievads

2008. gada 14. februārī Latvijas Universitātes Filoloģijas un mākslas zinātņu fakultātē norisinājās ikgadējā valodniecības konference – LU 66. konferences Letonikas un baltistikas sekcijas apakšsekcija *Valodas sistēma un valodas identitāte*, kas tika veltīta Kārļa Mīlenbaha un Jāņa Endzelīna 1907. gadā izdoto grāmatu „Latviešu gramatika” un „Latviešu valodas mācība” 100 gadu piemiņai. Konferencē ar referātiem piedalījās LU Filoloģijas un mākslas zinātņu fakultātes valodniecības docētāji – *Dr. philol.* asoc. prof. Laimute Balode, *Dr. philol.* doc. Juris Grigorjevs, *Dr. philol.* asoc. prof. Andra Kalnača, *Dr. philol.* asoc. prof. Lidija Leikuma, *Dr. philol.* doc. Ilze Lokmane, *Dr. philol.* asoc. prof. Dzintra Paegle, *Mg. philol.* lekt. Inta Urbanoviča, *Mg. hum.* lekt. Līga Vogina, *Mg. hum.* LU doktorante Gunta Nešpore u. c. No LU Moderno valodu fakultātes tika pieaicināta *Mg. hum.* lekt. Linda Apse un *Mg. hum.* Dace Strelēvica-Ošiņa, savukārt no Latvijas Etnogrāfiskā brīvdabas muzeja – *Dr. hist.* Iriša Priedīte.

Lai konferencē paustās atziņas būtu izmantojamas dažādu LU Filoloģijas fakultātes bakalaura, maģistra un profesionālo studiju programmu īstenošanā, pieejamas studentiem un valodniecības speciālistiem gan LU, gan citās augstskolās un pētnieciskās institūcijās, referāti apkopoti rakstu krājumā „Latvijas Universitātes Raksti” Valodniecības sērijā. Tā kā krājums tapis kā LU pētniecības projekta „Latvistika un somugristika Latvijas Universitātē: pētījumi gramatikā” 2008. gada pētījumu rezultāts, krājumā blakus vairākiem konferencē nolasītajiem referātiem somugristikā iekļauti arī raksti, kuru autori ir projekta dalībnieki *Dr. habil. philol.* Ojārs Bušs (LU Latviešu valodas institūts) un *Mg. hum.* Marija Butikova (LU Moderno valodu fakultāte).

Krājuma sastādītāja pateicas visiem autoriem par ieguldīto darbu rakstu sagatavošanā, kā arī recenzentiem par ieteikumiem publikāciju pilnīgošanā. Īpaša pateicība pienākas Latvijas Universitātei, kas finansējusi projektu „Latvistika un somugristika Latvijas Universitātē: pētījumi gramatikā” (projekta vadītāja Andra Kalnača), LU Filoloģijas fakultātes dekānei *Dr. philol.* prof. Ausmai Cimdiņai, LU Rakstu valodniecības sērijas galvenajam redaktoram *Dr. habil. philol.* prof. Andrejam Veisbergam, kā arī LU Akadēmiskajam apgādam.

Andra Kalnača,
krājuma sastādītāja

Kategorizācijas problēma gramatikās *Problem of Categorization in Grammars*

Linda Apse

Latvijas Universitātes Moderno valodu fakultāte
Anglistikas nodaļa
Visvalža iela 4a, Rīga, LV-1050
E-pasts: lapse@lanet.lv

Neatkarīgi no tā, vai gramatiskās kategorijas atspoguļo dabiskās kategorijas, kā paredz vairums kognitīvo teoriju, vai arī tās ir idealizētas abstrakcijas, kā paredz formālās valodas teorijas, – tās nav viendabīgas. Atšķirībā no dažiem eklektiskajiem kategorizācijas modeļiem, kas pieļauj iespēju, ka vārdšķiru kategorijām nav robežu (starpkategoriju gradācijas princips), gramatikas teoriju metodoloģijas pētījumi norāda, ka gramatiskajām kategorijām ir jābūt skaidri nodalāmām un ka ir pieļaujama gradācija kategorijas locekļu starpā (kategoriju gradācijas princips). Atšķirībā no klasiskās Aristoteļa tradīcijas kritērijiem vārdšķiru kategorizācijas pazīmju izvēlei, patiesi zinātnisks uzdevums ir radīt attiecīgajai valodai un valodas teorijai specifisku kategoriju sistēmu, ņemot vērā valodas kā sistēmas atšķirības no loģikas modeļiem.

Atslēgvārdi: gramatiskās kategorijas, dabiskās kategorijas, vārdšķiras, starpkategoriju un kategoriju gradācija, idealizēta abstrakcija, eklektisks un radikāls kategorizācijas modelis.

1. Kategorizācijas problēmas vispārīgs raksturojums

Valodas sistēma ir sistēma tāpēc, ka jebkurā tās izpausmes līmenī (fonoloģijā, sintaksē utt.) saskatām sistēmiskas attieksmes starp valodas uzbūves elementiem un pašus elementus pēc to līdzības varam grupēt kategorijās. Reti kurš apgalvotu, ka valodā nav sistēmas, bet par to, kāda šī sistēma ir, kā šo sistēmu vislabāk atspoguļot modelī (teorijā), viedokļi dalās. Valodas sistēmas modeļa radīšana ir valodniecības kā zinātnes virsuzdevums. Ne velti valodniecībā pastāv funkcionālās, ģeneratīvās, kognitīvās, konstrukciju un citas pieejas gramatikas skaidrošanai un līdz ar to – dažādas pieejas valodas sistēmas reprezentācijai vai gramatikas modelim. Valodu modeļi atšķiras arī ar to, ko attiecīgā teorija apņemas aprakstīt un izskaidrot. Piemēram, ģeneratīvās gramatikas parasti neiekļauj savos modeļos valodas pragmatiskos aspektus, uzskatot, ka valodas struktūru un semantiku var ģenerēt neatkarīgi no valodas aktuālā lietojuma īpatnībām. Jebkura veida valodas apraksts pamatojas uz lingvistiskajām vai gramatiskajām kategorijām, pat ja tās netiek sauktas par *kategorijām* – kā, piemēram, HDPSG (*Head Driven Phrase Structure Grammar*), kur kategorijas to neskaidrā teorētiskā statusa dēļ tiek sauktas par *īpašību matricām* (Pollard & Sag 1994). Bass Artss (Bas Aarts 2007, 10) raksta, ka “mūsdienu gramatikās kategorijas jēdziens ir samērā izplūdis. Dažās teorijās gramatiskās kategorijas ir tikai vārdšķiras, bet citās – gan izteiksme, gan persona, gan laiks”. Nav šaubu, ka gramatisko kategoriju veidi un to skaits ir atkarīgs no tā,

kādu gramatisko mehānismu (t. i., modeli) attiecīgā teorija veido. Valodas sintakses modelis varētu iztikt, piemēram, bez laika kategorijas, pieņemot, ka darbības laika nozīme ir semantikas kategorija, kurai ar sintaksi nav tieša sakara. Gan angļu, gan latviešu gramatikā tiek izmantots daudz kategoriju, kur katra no tām ir definēta, nosaucot tās raksturīgākās pazīmes. Deskriptīvās gramatikas savos aprakstos izmanto kategorijas, lai veidotu pēc iespējas pārskatāmāku (minimāli abstraktu) valodas struktūras modeli, ģeneratīvās gramatikas izmanto kategorijas (formantus), kas atspoguļo valodas sintaktiski ģeneratīvos (maksimāli abstraktus) procesus, bet kognitīvās gramatikas kategorijās atspoguļo reālās pasaules semantiskās kategorijas (bez abstrakcijas). Būtu loģiski pieņemt, ka galvenā tēze jebkurā diskusijā par kategorijām ir šāda: kategoriju skaits un to saturs ir atkarīgs no attiecīgās teorijas gramatiskā modeļa.

Par vienu no gramatiskās teorijas vērtēšanas kritērijiem tiek izmantots Okama princips¹, kurš nosaka, ka kategoriju skaits ir maksimāli ierobežojams, lai sistēma būtu pēc iespējas caurskatāmāka, ne pārāk sarežģīta un tādējādi – efektīva. Kategoriju nošķiršana un definēšana var būt problemātiska, jo valoda ir mainīga sistēma un katrā attiecīgajā valodas attīstības posmā valodas gramatika atšķiras. Jo mazāk kategoriju, jo lielāka iespēja, ka kāds kategorijas loceklis ir mazāk tipisks un varētu kaut vai margināli ietilpt arī kādā citā kategorijā. Gan angļu, gan latviešu valodā uzskatāms piemērs ir divdabji, kur tie veido tādu kā gradāciju starp verbu un lietvārdu, verbu un īpašības vārdu un latviešu valodā – arī starp verbu un apstākļa vārdu. Rodas jautājums: vai šī gradācija nozīmē, ka divdabis ir kaut kas starp verbu un lietvārdu, tādējādi pieņemot, ka eksistē starpkategoriju fenomens, vai arī divdabis ir, piemēram, verbs – netipisks verbs – un nošķirams kā specifisks verba paveids? Angļu gramatikās vērojamas abas pieejas (sk. Quirk et al. 1985, Huddleston & Pullum 2002 u. c.).

Lingvistisku parādību, kad robežas starp kategorijām ir grūti noteikt un pie noteiktās kategorijas piederošo vienību raksturs ir neviendabīgs, angļu valodniecībā dēvē par *gradāciju*. Šis termins un parādība ir ieguvuši pastiprinātu interesi, kopš B. Artss 2007. gadā publicējis pētījumu “Sintaktiskā gradācija”, kur dod gan visaptverošu pārskatu par gradācijas problēmu valodniecībā, gan argumentē, kāpēc kognitīvajās valodas teorijās pieņemta *starpkategoriju gradācija* (kad kāda valodas vienība pieder margināli gan vienai, gan kādai citai kategorijai) ir metodoloģiski nepareiza. Šajā rakstā, pieņemot par izejas punktu B. Artsa (Aarts 2007, 4) tēzi, ka “gramatiskajām kategorijām piemīt gradācija kategorijas robežās un kategoriju robežas ir skaidri noteiktas”, un pamatojoties uz valodas filozofijā un semantikā pastāvošajiem skatījumiem par kategorizāciju gan vispārīgākajā, gan valodas gramatiskajā līmenī, tiks apskatīta kategorizācija kā kognitīvs process, analizēts, kāpēc valodniecībā vērojamas divas konceptuāli atšķirīgas pieejas kategoriju nošķiršanā, un aizstāvēta pozīcija, ka starpkategoriju gradācija ir pēc būtības neiespējama.

¹ Okama princips ir radies no Okamas Viljama (William of Ockham), angļu 14. gadsimta loģiķa, apcerējumiem par reducēto filozofiju, kurā tiek izklāstīti principi, pēc kuriem būtu jāapraksta un novērojamais fenomens un jāformulē hipotēze. Viens no principa formulējumiem ir šāds: vislabākais skaidrojums ir tas, kurš ir visvienkāršākais (http://en.wikipedia.org/wiki/Occam%27s_Razor, skatīts 23.09.08.)

2. Kategorijas jēdziena izpratnes modeļi

Angļu valodnieki par lingvistisko kategoriju neviendabīgumu gan kategorijas, gan starpkategoriju līmenī ir runājuši jau sen. Amerikāņu strukturālists Dvāits Bolindžers (Dwight Bolinger 1961a) rakstījis par *sintaktiskajām saplūdēm* (*syntactic blends*); deskriptīvo gramatiku autors Rendolfs Kvirks (Randolph Quirk 1965) – par *seriālām attieksmēm* (*serial relationship*) un ģeneratīvās semantikas valodnieks Džeimss Ross (James Ross 1974) – par *kategoriju sajaukumu* (*category squish*). Latviešu valodā ir nostiprinājies veiksmīgi izvēlēts termins *gramatiskā homonīmija*, kurš raksturo vārdšķiru pārklāšanos – kad kādas vārdšķiras vārds tiek lietots kādas citas vārdšķiras funkcijā, piemēram, adverbs prievārda funkcijā vārdkopā *apakšā* (adverbs) *jumtam* (sal. *apakš* (prievārds) *jumta*). Gramatiskā homonīmija, šķiet, tiek attiecināta uz starpkategoriju vai kategoriju gradāciju tieši vārdšķiru nošķiruma problēmas dēļ. Arī angļu valodnieki par kategoriju pārklāšanos runā pārsvarā vārdšķiru kontekstā (Quirk et. al. 1985, Huddleston & Pullum 2002 u. c.). Gan latviešu, gan angļu valodas deskriptīvās gramatikas norāda arī uz citu gramatisko kategoriju pārklāšanos, piemēram, kārtas un laika kategorijas pārklāšanos, kā arī uz valodas apraksta līmeņu savstarpējo mijiedarbību, piemēram, segmentālās fonoloģijas ietekmi uz valodas sintaksi. Angļu valodas teorētiskajā valodniecībā ir publicēti neskaitāmi pētījumi par valodas līmeņu mijiedarbību (angliski – *interface*), bet mijiedarbība kategoriju līmenī ir bijusi tikai atzīta parādība, kuras būtība nav nedz skaidrota, nedz parādīts, kā tā iederas formālās un deskriptīvās valodniecības metodoloģijā. Nav šaubu, ka gramatisko kategoriju un plašākā mērā – lingvistisko kategoriju neviendabīgums atspoguļo valodas būtību, bet būtu svarīgi izprast, kas ir kategorijas un vai reālās pasaules semantiskās kategorijas, tā sauktās dabiskās kategorijas, būtu pārnesamas uz valodas sistēmas atspoguļošanai radītu “domāšanu”.

Kategorizācija šī jēdziena plašākā izpratnē nozīmē “informācijas (zināšanu) sistematizēšanu” (Aarts 2007, 9), rodoties kognitīvai (nevis formāli loģiskai) jēdzienu sistēmai, kas ļauj mums izprast parādības, kuras novērojam un izjūtam reālajā pasaulē. Reālās pasaules izzināšana ir balstīta uz spēju domāt sakarībās (piemēram, cēloņsakarībās), kur parādības mūsu izpratnē ir savstarpēji saistītas. Izprašana ir prāta darbība – kognitīvs process, kur kategorizācija ir viens no šī procesa elementiem. Jēdzienu kategorizācijas rezultātā rodas jēdzienu sistēma, kas ļauj mums ieraudzīt parādību saikni. Piemēram, jēdziens *kaķis* parasti saistās ar jēdzieniem *dzīvnieks* un *mājdzīvnieks* (šie jēdzieni, visdrīzāk, ir savstarpēji saistīti) un mūsu kultūrā – arī ar raksturojošiem jēdzieniem *mīļš* un *mīksts*. Jēdzienu kategorijas ļauj mums domāt ātri un tvert pēc iespējas plašāku saistītu jēdzienu loku, jo, zinot kategorijas kritērijus, mēs tos lielākā vai mazākā mērā piedēvējam attiecīgajam jēdzienam un tādējādi izprotam jēdziena būtību un tā saistību ar citiem jēdzieniem. Ja mūsu jēdziens *kaķis* ir samērā bagāts, t. i., šis jēdziens sastāv no daudzām pazīmēm, tad, ieraugot kaķi, mēs zinām, ka nav jābaidās un ka viņš labprāt apēstu kādu zivi utt. Valodas filozofijā, semantikā un psiholingvistikā šis jēdziena pazīmes sauc par *nepieciešamajiem un pietiekamajiem nosacījumiem*. Lai uz dzīvnieku attiecinātu jēdzienu *kaķis*, viņam ir jābūt noteiktiem auguma parametriem (nepieciešamais nosacījums, jo kaķis ir noteikti mazāks par, piemēram, leopardu) un jāņaud (pietiekams, bet ne nepieciešams nosacījums). Aristotelis filozofiskajā traktātā “Kategorijas” (Aristotle 1984) stingri

aizstāvēja pozīciju, ka jēdzienu kategorijas (arī valodnieciskās) ir skaidri nošķiramas. Tas nozīmē, ka kategoriju robežas ir striktas, un, ja kaut kas ir *kaķis*, tad tas ir *kaķis* un tikai *kaķis*, nevis kaut kas starp *kaķi* un *leopardu*. Pēdējā gadījumā tiek pieņemts, ka robeža starp kategorijām *kaķis* un *leopards* ir neskaidra un ka eksistē reālās pasaules fenomeni, kas nav ne īsti *kaķi*, ne *leopardi*. Šādu neskaidro kategoriju robežu pozīciju ieņēma tā sauktie anomālisti. Aristoteļa un anomālistu izpratnes bija divas antīkajā pasaulē mums zināmās jēdzienu un domāšanas procesu skaidrošanas pieejas (Aarts 2007, 3), kas tiek izmantotas vēl šodien. Jādomā, ka citādas pieejas ir loģiski neiespējamās – grūti iedomāties, kādas vēl, ja ne strikti definētas un neskaidri definētas kategoriju robežas varētu būt. Aristoteļa izpratnes piekritējiem arī valodas kategorijas bija konkrētas un savstarpēji nepārklājās. Ja kāda leksēma tiek kategorizēta kā lietvārds, tad tā ir tikai un vienīgi lietvārds. Šāda pozīcija, pēc šī raksta autore domām, neizslēdz gramatisko homonīmiju, kad, piemēram, īpašības vārdu varētu lietot lietvārda funkcijā – kā angļu gramatikās pieņemtais skaidrojums vārdam *old* konstrukcijā *the old are fragile* ‘vecie ir vārgi’. Latviešu valodā gan interpretācija, gan skaidrojums varētu būt identisks angļu valodai. Šajā gadījumā vārdšķiru kategorijai *īpašības vārds* tiek doti ne tikai semantiski, bet arī sintaktiski kritēriji un kategorija tiek skaidri definēta šā vai tā. Anomālisti savukārt apgalvotu, ka *old* ir kaut kas starp lietvārdu un īpašības vārdu, jo vārdam ir pazīmes, kas ļautu to klasificēt gan kā vienu, gan kā otru. Šiem diviem kategoriju izpratnes modeļiem pamatā bija arī sengrieķu pieņēmums par to, kāda ir valoda. Aristoteļa skolas domātāji uzskatīja, ka valoda ir sistēmiska – tāda kā mūsu domāšana – un valodas sistēmā atklājas daudzas savstarpējas likumsakarības, turpretī anomālisti – ka valoda ir nesistēmiska un haotiska (Aarts, *ibid.*). Šī nostāja tad arī atspoguļojas viņu nostājā attiecībā uz valodas kategorijām.

Aristoteļa tradīcijas sakarā jāuzsver, ka kategorijas bija loģiskas (t. i., dažāda veida sakarību) pamatelementi un kategoriju locekļi bija vienlīdzīgi. Tas nozīmē, ka gradācija kategoriju robežās bija izslēgta. Vienīgais priekšnoteikums bija, lai kategoriju locekļi atbilstu kategorijas *nepieciešamajiem un pietiekamajiem nosacījumiem*. Jāuzsver, ka antīkie filozofi, valodā mēģinot atklāt cilvēka domas struktūru (loģiku), bija nodarbināti tikai ar dažu vārdšķiru kategorizācijas problēmām. Teikuma gramatiskā centra elementi bija galvenā viņu valodas loģikas problēma. Lietvārds un verbs bija primārās vārdšķiras, jo ar tām izsaka domas loģisko kodolu. Platona un Aristoteļa laikā vārdus, kas mūsdienu izpratnē ir adjektīvi, klasificēja kā verbus, jo arī to funkcija bija predikatīva. Džons Laionss (John Lyons 1968, 323–324; citēts Aarts 2007, 10, 138) raksta, ka visdrīzāk tika nošķirta trešā vārdšķiras grupa, kurā tika ietilpināti visi tie teikuma elementi, kas neveido loģisko kodolu.

Tēma par antīko filozofu valodas struktūras izpratni un šīs izpratnes pakārtojums loģikas vajadzībām turpmāk netiks izvērsti, jo kategorizācijas problēmas sakarā galvenie argumenti ir šādi:

- 1) vārdšķiru kategorizācijas izveidošanas mērķis nav sistemātiski un detali-zēti aprakstīt valodu;
- 2) kategorijas loģikas metodoloģijas iespaidā ir homogēnas (bez gradācijas);
- 3) kategorijas locekļi tiek nošķirti pēc to atbilstības *nepieciešamajiem un pietiekamajiem nosacījumiem*.

Vēl viens secinājums, ko varētu uzskatīt par trešā secinājuma izvērsumu, skar *nosacījumu* raksturu: *nepieciešamie un pietiekamie nosacījumi* ir bijuši semantiski, t. i., vārdšķiras nav valodas sistēmai specifiski radītas abstrakcijas, bet gan atspoguļo tos jēdzienus, ar kuriem cilvēks, domājams, kategorizē reālo pasauli (darbības vārds – darbība, kustība utt., lietvārds – substance, viss materiālais utt.). Šis secinājums ir ļoti būtisks, jo norāda uz to, ka mūsdienu kognitīvo valodas teoriju pieeja vārdšķirām ir pavisam līdzīga, izņemot nosacījumu, ka kognitīvās teorijas kategoriju robežas uzskata par plūstošām un ļauj starpkategoriju gradāciju.

3. Anġļu valodniecības tradīcijas un pieejas vārdšķiru noteikšanai

Valodas gramatiku vēstures pētījumi pārsvarā norāda uz valodnieku diskusijām par vārdšķiras kategoriju (sk., piemēram, Lyons 1968), lai gan jādodomā, ka valodas gramatiskajam aprakstam izmantotas arī citas kategorijas. Acīmredzot vārdšķira bijusi gan primārais, gan strīdīgākais jautājums. Līdz pat 1800. gadam (Aarts 2007, 16) anġļu gramatiķu pamatuzdevums patiešām ir bijis vārdšķiru sistēmas izveidošana. Ir zināms, ka līdz 19. gadsimta sākumam anġļu valodas gramatikai tikušas piedāvātas 56 dažādas vārdšķiru kategorizācijas sistēmas (ibid., 10). Jāpiekrīt Īana Maikla (Ian Michael 1970, 274; citēts Aarts 2007, 16) un daudzu citu valodas teorētiķu viedoklim, ka vārdšķiru un ne tikai vārdšķiru kategorizācija ir atkarīga no kategorijas definēšanai izvirzītajiem kritērijiem. Tiek diskutēts ne tikai par kategoriju apjomu un saturu, bet arī augstā teorētiskā līmenī par to, vai kategorijas vispār ir iespējams noteikt. Jaungramatiķi 19. gadsimtā uzskatīja, ka, piemēram, skaņu kombināciju likumsakarībās izņēmumu nav (kategorijas ir skaidri nosakāmas); Edvards Sepīrs (Edward Sapir 1921/1957, 38) apgalvoja, ka “gramatika ir caurumaina”, jo kategorijas ne vienmēr var noteikt; D. Bolindžers (Bolinger 1961b) norādīja uz valodas raksturīgo īpašību pārklāšanos akustiskajā uztverē. Vījamss Labovs (William Labov 1973) eksperimentāli pierāda, ka semantiskas kategorijas pārklājas, un, ņemot vērā cilvēka kognitīvās īpatnības, no tā izriet, ka arī valodniecības kategorijas noteikti nav strikti definētas. Eleonora Roša un Karolīna Mervisa (Eleonor Rosch, Carolina Mervis 1975) psiholingvistikos eksperimentos pierādīja, ka kategorizēšanas modelis ir drīzāk balstīts uz prototipu, nevis uz atsevišķu īpašību atpazīšanu. Tas nozīmē, ka kategorijas iespējamais loceklis tiek atpazīts pēc tā līdzības vistipiskākajam kategorijas loceklim (piemēram, pingvīns ir *putns*, jo tam piemīt dažas no putnam kritiski raksturīgajām pazīmēm). E. Rošas un K. Mervisas pētījums ir bijis pagrieziena punkts kognitīvo vai dabisko kategoriju izpratnes pētniecībā, jo eksperimentāli pierādīja, ka vienas kategorijas robežās ne visi attiecīgās kategorijas locekļi ir vienlīdzīgi. Prototipu kategorizācijas modelis ir izslēdzis vienu no Aristoteļa kategoriju teorijas parametriem, kas ir svarīgs gramatisko kategoriju satura izpratnē, proti, ka kategorijas locekļi var būt tipiskāki un mazāk tipiski. Viedoklis, ka dabiskās kategorijas savstarpēji pārklājas, ir mainījis valodnieku izpratni par kategoriju būtību, un šobrīd populārās kognitīvās valodas teorijas pat uzskata, ka “vairumu gramatisko kategoriju nav iespējams precīzi nošķirt” (Langacker 1987, 18) vai “kognitīvajām teorijām ir jāizskaidro arī gramatisko kategoriju būtība” (Laikoff 1987, 180; citēts Aarts 2007, 29). Ronalds Lengekera (*Ronald Langacker*) un daļēji arī Džordža Leikofa (*George Lakoff*) viedokļi, pēc B. Artsa domām (Aarts 2007, 87–90), ir nepareiza un pārspīlēta psiholoģijas parādību pārņemšana uz valodniecību.

B. Artss (ibid.) uzsver, ka ne prototipu teorija, ne arī kādi citi empīriski pētījumi nav pierādījuši, ka kategorijas nebūtu nošķiramas. Prototipu teorija norāda vien uz to, ka kategorijā pastāv gradācija. B. Artss (ibid.) pārliecināti argumentē, ka nebūtu auglīgi diskutēt par starpkategoriju gradāciju (t. i., nenoteiktām kategoriju robežām), jo šāds fenomens nav ne psiholoģiski pamatots, ne valodniecībā nepieciešams. Dž. Leikofs izteikumu gramatiskās kategorijas pielīdzina dabiskajām kategorijām. Jautājums par kategoriju saturu tika pieminēts iepriekš šajā rakstā, norādot, ka to nosaka gramatiskā modeļa parametri. Kognitīvās gramatikas veido valodas sistēmas modeļus, lai tajos atspoguļotu vispārīgos kognitīvos mehānismus, jo šīs valodniecības skolas pamatatziņa ir uzskats, ka valodas spēja ir integrēta visu pārējo prasmju un kognitīvo procesu matricā. Tāpēc būtu loģiski pieņemt, ka gramatiskās kategorijas nav kādas neatkarīgas sistēmas abstrakcijas, bet gan atspoguļo cilvēka domāšanas mehānismu. Šādi *eklektiskie kategorizācijas modeļi* (Aarts 2007, 2) kā galvenos izmanto semantiskos kritērijus kategoriju definēšanai un pēc vajadzības kombinē tos ar sintaktiskajiem, morfoloģiskajiem un atsevišķās teorijās – ar diskursa un pragmatiskajiem kritērijiem. *Eklektiskais kategorizācijas modelis* tiek izmantots funkcionālajā valodniecībā, galvenokārt kognitīvajā un diskursa gramatikā, kā arī deskriptīvajās gramatikās. Eklektiska pieeja kategoriju definēšanai nozīmē dažādu valodas līmeņu parametru izmantošanu, jo eklektiska valodas izpratne paredz visaptverošu skatījumu. *Radikāla kategorizācijas modeļa* (ibid.) piekritēji, turpinot Aristoteļa aizsākto praksi, izvirza strikti nošķirtas kategorijas un iestājas pret tādiem tā sauktajiem gramatiskajiem hibrīdiem kā, piemēram, R. Kvirka (Quirk 1985) piedāvātais *prepozicionālais saikļvārds* (*prepositional complementizer*) for teikumā *I want for John to leave* ‘Es gribu, lai Džons aiziet’. Šāda nostāja pret kategorijām vērojama formālās valodniecības, īpaši sintakses pētījumos. Šajos valodas gramatikas modeļos lingvistiskās kategorijas ir idealizētas abstrakcijas, kurām nav nekā kopīga ar tām kategorijām, kādās cilvēks uztver reālo pasauli (Chomsky 1995, 7). Naoma Čomska izpratnē *idealizēta abstrakcija* optimāli atspoguļo kāda fenomena būtību un, kalpojot kādam noteiktam mērķim (piemēram, gramatikas modelim), pieņem tikai tās īpašības, kas nepieciešamas attiecīgā fenomena aprakstam. Idealizēta prievārda *par* abstrakcija ģeneratīvās sintakses modelī norādītu tikai uz to, ka prievārds saistās ar obligāto papildinātāju un attiecīgais lietvārds būtu akuzatīvā (*par meiten-i*). Prievārda semantika netiktu skarta. Čomska un vairuma ģeneratīvās gramatikas valodnieku modeļos sintakse ir autonoma, neatkarīga sistēma. Tas nozīmē, ka semantiskie un pragmatiskie valodas aspekti sāk darboties pēc tam, kad ir izveidota struktūra. Gramatika šajā izpratnē ir tikai primitīva sintakse – tā valodas sistēmas daļa, kas ir nemainīga, pārmanota un neatkarīga no vispārīgiem kognitīviem procesiem. Šis *šaurās autonomās sintakses* (*narrow syntax*) modelis ir konceptuāls priekšnoteikums N. Čomska tradīcijas valodas gramatikas modeļiem, kurus kopš 1995. gada dēvē par *Minimālās sintakses teorijām*². Šaurā sintakse ir leksēmu un vārdkopu saistīšanās līmenis, kurā leksiskā materiāla semantika vēl neiesaistās. Piemēram, prievārda *par*

² 1995.gadā N. Čomskis (Chomsky 1995) nāca klajā ar uzlabotu *Principu un parametru* (*Principles and Parameters*) sintakses variantu, kuru līdz minimumam samazinātā ģeneratīvā mehānisma dēļ nosauca par Minimālo sintaksi vai programmu (*Minimalist program/ syntax*).

kombinācija ar lietvārdu (*par bērniību*) ir šaurās sintakses parādība, jo neatkarīgi no prievārda *par* nozīmes tam vienmēr seko obligāts papildinātājs. Šī prievārda pazīme ir nepārprotami sintaktiska, turpretī verba *runāt* saistīšanās ar prievārdu *par* vai *aiz* (*runāt par bērniību*, *runāt aiz muguras*) ir semantiski motivēta sintakse, kas N. Čomska teorijā tiek saukta par *plašo sintaksi* (*broad syntax*), kurā ir citas kategorijas/formanti un citi sintaktiskie mehānismi nekā *šaurajā sintaksē*.

4. Izpratne par gramatiskajām un vārdšķiru kategorijām baltu valodniecībā

Irīna Dimante pētījumā “Adverbu transpozīcija un to evolūcija krievu un latviešu valodā kontrastīvā aspektā” (2000, 5) raksta, ka “jautājums par vārdšķiru būtību ir viens no valodniecības “mūžīgajiem” jautājumiem”. Latviešu valodnieki ir vienisprātis, ka vārdšķiru nošķiršanai izmantojami morfoloģiskie, semantiskie un sintaktiskie kritēriji (Paegle 1993, 24, Dimante 2000, 5, Kalnača 2001, 52), bet bieži nav skaidrs, kuram no kritērijiem ir galvenā nozīme un kāds būtu izvēles teorētiskais pamatojums (Paegle 1993, 23). Gan Dzintra Paegle (*ibid.*), gan Andra Kalnača (*ibid.*) ir rakstījušas par vārdšķiru locekļu robežgadījumiem, kas tieši sasauca ar iepriekš minēto gradācijas problēmu. Latviešu valodnieku domas nesaskan, piemēram, apstākļa vārdu (Dimante 2000), īpašības vārdu un piederības vietniekvārdu (Paegle 1993) nošķiršanā. A. Kalnača (2001) vārdšķiru gradācijas fenomenu ir skaidrojusi kā sinkrētisma izpausmi (funkcionāli atšķirīgu gramatisko kategoriju un formu sakritums vienā formā, ko noteikusi valodas attīstība, *ibid.*, 51), norādot, ka gramatiskās homonīmijas, polisēmijas vai sinonīmijas skaidrojumi ir pārāk šauri un neatspoguļo problēmas būtību – valodas evolūcijas procesa noteiktas valodas formas un parādības (diahroniski funkcionāls pamatojums). Vārdšķiru noteikšanas problēma latviešu valodā tāpat kā angļu valodā ir nevis vispārīga gramatikas problēma, bet gan attiecīgā gramatikas modeļa metodoloģiska problēma, kas, pēc autores domām, būtu jārisina attiecīgās teorijas ietvaros. Loģiski pamatots ir A. Kalnačas viedoklis, ka “konkrētā vārdšķira vienmēr nosakāma kontekstā” (*ibid.*), ar to saprotot, ka sinkrētisms ir tikai ārēja vai šķietama formu pārklāšanās, kas konkrētas vārdšķiras piederību iegūst tikai lingvistiskajā kontekstā. Runājot par valodas teorijām, ne visos gramatikas modeļos būs svarīgi noteikt, vai, piemēram, leksēma *manējais* ir īpašības vārds vai piederības vietniekvārds. Daudzkārt minētā vārdšķiru gradācijas koncepcija pieļautu, ka dažas leksēmas ir perifēras attiecīgajā kategorijā. Jāuzsver, ka droši vien neviens gramatikas modelis nespētu “darboties”, ja leksēmas skafitu kā starpkategoriju parādības.

Šajā rakstā diskutētais liek sašaurināt domas un argumentu spektru līdz pašam būtiskajam: kāda iemesla dēļ vārdšķiru un citas gramatiskas kategorijas vispār tiek nošķirtas. Visticamāk tāpēc, lai tās kā abstraktas kategorijas būtu daļa no valodas sistēmas skaidrojoša modeļa. Ja raksta autore pareizi izprot Aldonas Paulauskienes un Jurija Stepanova rakstā “Universālās kategorijas baltu valodu gramatikā” (1985, 17) izteikto viedokli, ka vienīgās universālās ir semantiski sintaktiskās kategorijas un leksēmu morfoloģija ir katrai valodai specifiska sistēma, kas šīs kategorijas izsaka (noteiktas formas veidā). Tātad patiesībā virskategorijas varētu būt sintaktiski semantiskās un morfoloģija būtu skatāma kā atsevišķs pats par sevi sistēmisks un

no sintakses neizrietošs valodas līmenis, kā to paredz N. Čomska (Chomsky 1970) piedāvātā Leksisma hipotēze³ (*Lexicalist Hypothesis*).

Apskatot iespējamās kategorizācijas modeļus, var secināt, ka gramatiskās kategorijas atkarībā no gramatikas modeļa ir vai nu stipri idealizētas abstrakcijas, vai arī daļēji atspoguļo dabiskās semantiskās kategorijas. Būtiski piezīmēt, ka kategorijas ir abstrakcijas abos gadījumos, bet atšķiras to abstrakcijas pakāpē. Kognitīvie gramātiķi sliecas būt pēc iespējas mazāk abstrakti, bet vairākums formālo (ģeneratīvo) gramatiķu ierobežotā gramatikas mehānisma dēļ izmanto tikai specifiski sintaktiskus kritērijus. Kategorijām kā jebkurai abstrakcijai ir savas jēdzienu definētājas robežas, jo citādi jēdzienu formulēt būtu loģiski neiespējami. Valodas elementu kategorizācijā ieteikts ņemt vērā, ka, tāpat kā kognitīvās kategorijas, arī gramatiskās kategorijas var būt neviendabīgas un kategoriju locekļi var būt tipiski un mazāk tipiski. Šāda pieeja kategorijām ļauj veidot optimālu kategoriju sistēmu kāda konkrēta gramatikas modeļa vajadzībām, kur gan kategoriju skaitu, gan to locekļu skaitu nosaka modeļa uzbūves kritēriji, nevis vispārīgi pieņēmumi par to, kāda ir optimālā gramatiskā kategorija.

Literatūra

- Aarts B. *Syntactic Gradience*. Oxford: Oxford University Press, 2007.
- Aristotle. *Categories // The Complete Works of Aristotle*. Barnes, J. (ed.) Princeton NJ: Princeton University Press, 1984, 3–24.
- Bolinger D. L. *Syntactic blends and other matters // Language* 37(3). 1961a, 366–381.
- Bolinger D. L. *Generality, Gradience, and the All-or-none*. The Hague: Mouton, 1961b.
- Chomsky N. *Remarks on nominalization // Readings in transformational grammar*. Roderick A. Jacobs and Peter S. Rosenbaum (eds.) Waltham, MA: Ginn and Co, 1970, 184–221.
- Chomsky N. *The Minimalist Program*. Cambridge MA: MIT Press, 1995.
- Dimante I. *Adverbu transpozīcija un to evolūcija krievu un latviešu valodā kontrastīvā aspektā // Baltu filoloģija IX*. Rīga: LU, 2000, 5–20.
- Huddleston R. and Pullum G. et al. *The Cambridge Grammar of the English Language*. Cambridge: Cambridge University Press, 2002.
- Kalnača A. *Vārdšķiru sinkrētisms latviešu valodā // Baltu filoloģija X*. Rīga: LU, 2001, 51–58.
- Labov W. *Language in the Inner City. Studies in the Black English Vernacular*. Pennsylvania: University of Pennsylvania Press, 1973.
- Lakoff G. *Women, Fire, and Dangerous Things: What Categories Reveal about the Mind*. Chicago and London: University of Chicago Press, 1987.
- Langacker R. W. *Foundations of Cognitive Grammar, Volume 1: Theoretical Prerequisites*. Stanford CA: Stanford University Press, 1987.

³ Galvenā šīs hipotēzes vadlīnija ir uzskats, ka sintaktiskie un morfoloģiskie procesi ir pēc būtības atšķirīgi, un tādejādi sintaktiski atvasinājumi nevar ietekmēt vārdu morfoloģiskos atvasinājumus. Piemēram, sintaktiski procesi neietekmē to, vai attiecīgajam lietvārdam ir tāda vai citāda fleksija.

- Lyons J. *Introduction to Theoretical Linguistics*. Cambridge: Cambridge University Press, 1968.
- Michael I. *English Grammatical Categories and the Tradition to 1870*. Cambridge: Cambridge University Press, 1970.
- Paegle Dz. Daži gramatiskās tipoloģijas jautājumi // *Baltu filoloģija III*. Rīga: LU, 1993, 22–27.
- Paulauskiene A., Stepanovs J. *Universālās kategorijas baltu valodu gramatikā/ Universālņije kategoriji v gramatike baltiiskih jazikov* // *Baltu valodas senāk un tagad*. Rīga: Zinātne, 1985, 17–24.
- Pollard, C. and Sag, I. A. *Head-driven Phrase Structure Grammar*. Chicago IL: University of Chicago Press, 1994.
- Quirk, R. Descriptive statement and serial relationship // *Language* 41(2). 1965, 205–217.
- Quirk, R., Greenbaum S., Leech G., Svartvik J. *A Comprehensive Grammar of the English Language*. Edinburgh: Longman, 1985.
- Rosch E. and Mervis C. Family resemblances // *Cognitive Psychology* 7. Amsterdam: Elsevier. 1975, 573–605.
- Ross, J. R. Three batons for cognitive psychology // *Cognition and the Symbolic Processes*. Weimer, W. and Palermo, D. (eds.) Hillsdale NJ: Lawrence Erlbaum Associates. 1974, 63–124.
- Sapir, E. *Language: An Introduction to the Study of Speech*. New York: Harcourt, Brace / Harvest Books, 1916/1957.

Summary

The article titled “Problem of Categorization in Grammars” argues that irrespective of whether the grammatical categories reflect the natural kind categories as postulated by many cognitive language theories, or they are highly idealized abstractions as assumed by formal grammar models, the category membership should not necessarily be homogeneous. In contrast to some eclectic categorization models postulating that the categories of word classes do not have borders and thus are intercategory, research in grammar methodologies shows that categories should have strict borders but allow for intercategory gradience. By relaxing the traditional Aristotelian criteria for categorizing word classes, a more scientific approach would be to acknowledge that language systems differ from those of logic; therefore, categories should be designed to suit a particular language and the model of description.

**Vietvārdu vārdnīcas un to struktūra: somu, igauņu,
lietuviešu un latviešu pieredze**
*Toponymic Dictionaries and Their Structure: Finnish,
Estonian, Lithuanian, and Latvian Experience*

Laimute Balode

Latvijas Universitāte, Filoloģijas un mākslas zinātņu fakultāte,
Baltu valodniecības katedra
Visvalža iela 4a, Rīga, LV-1050
E-pasts: laimute.balode@lanet.lv

Helsinki Universitāte, Slāvistikas un baltistikas katedra
Unioninkatu 40 B, FI-00014, Somija
E-pasts: laimute.balode@helsinki.fi

Raksts ir veltīts sastatāmajai onomastiskajai leksikogrāfijai. Salīdzinājumam izvēlētas četras vietvārdu vārdnīcas: pie Latvijas vietvārdu vārdnīcas darbi aizsākušies jau 20. gs. sākumā, pirmie sējumi izdoti 1959., 1961. gadā, bet mūsdienās turpinās tās publicēšana; 2007. gada nogalē ir publicēta viensējuma Somijas vietvārdu vārdnīca; tiek izstrādāts Igaunijas vietvārdu vārdnīcas projekts; sagatavota Lietuvas vietvārdu vārdnīcas pirmā sējuma publikācija. Salīdzinājums rāda, ka lietuvieši un latvieši ir izvēlējušies tēzaura tipa vietvārdu vārdnīcas, kas vairāk domātas zinātniekiem, bet somu, igauņu (kā arī zviedru, dāņu, norvēģu) onomasti ir orientēti vairāk uz plašu lasītāju loku, tāpēc sagatavojuši galvenokārt tikai lielāko vietu nosaukumu populārzinātnisku skaidrojumu.

Atslēgvārdi: onomastika, toponīmiskā leksikogrāfija, vietvārdu vārdnīca, vārdnīcas struktūra.

Pasaulē nav daudz tautu, kuras varētu lepoties ar pilnu etimoloģisku vietvārdu vārdnīcu. Arī Baltijas reģiona tautas tiecas pēc šī ideāla, tomēr šādas visaptverošas vietvārdu vārdnīcas sagatavošana ir ļoti ilgstošs, apjomīgs, sarežģīts darba process, kas iekļauj gan ekspedīciju darbu (informantu iztaujāšanu, materiāla savākšanu un precīzu pierakstīšanu), gan veco dokumentālo avotu un seno karšu ekscerpēšanu, gan vietvārdu kārtošanu, sistematizēšanu, aprakstīšanu, etimoloģizēšanu, kā arī salīdzināšanu ar citu radniecīgu valodu vietvārdiem. Turklāt šāda pilna vietvārdu vārdnīca uzskatāma gandrīz par utopiju, jo nekad nav iespējams savākt un iekļaut pilnīgi visus lietojamus vietvārdus.

Kāda sena sentence vēsta, ka visas nelaimes ceļas no salīdzināšanas, taču no salīdzināšanas ir iespējams gūt arī pieredzi, var daudz ko mācīties.

Šoreiz salīdzinājumam ir izraudzīta onomastiskā leksikogrāfija, ir salīdzinātas dažāda tipa vietvārdu vārdnīcas, proti:

- Latvijas vietvārdu vārdnīca,
- Lietuvas vietvārdu vārdnīca,
- Igaunijas vietvārdu vārdnīca,

- Somijas vietvārdu vārdnīca.

Salīdzinājumu varētu papildināt arī ar Skandināvijā publicētajām vārdnīcām:

- Zviedrijas vietvārdu vārdnīcu,
- Dānijas vietvārdu vārdnīcu,
- Norvēģijas vietvārdu vārdnīcu.

Kā Latvijas vietvārdu vārdnīcas aizsākumus vai priekšdarbus var minēt vairākas publikācijas jau kopš 19. gs. beigām un 20. gs. sākuma:

August Bielenstein. *Die Grenzen des lettischen Volksstammes und der lettischen Sprache in der Gegenwart und im 13. Jahrhundert*. St. Petersburg, 1892.

Jānis Endzelīns. *Latvijas vietu vārdi*, 2 daļas. Rīga, 1922, 1925.

Juris Plāķis. *Latvijas vietu vārdi un latviešu pavārdi*, 2 daļas. 1936, 1939.

Tiesa, pēdējie nav monogrāfiska rakstura pētījumi, bet gan onomastiskā materiāla apkopojumi, tomēr ir ļoti svarīgi visaptverošai Latvijas vietvārdu vārdnīcai.

Mūsdienu Latvijas vietvārdu kartotēku (Latviešu valodas institūtā), uz ko balstās *Latvijas vietvārdu vārdnīca* (turpmāk Lvv), veido apmēram 1 250 000 toponīmisko vienību. Toponīmiskais materiāls iedalīts pēc lokalizācijas 512 pagastos (saglabājot pirmskara Latvijas administratīvo iedalījumu). Vietvārdu materiāls tiek pārbaudīts un papildināts no Kartogrāfijas departamenta Toponīmikas laboratorijas kartotēkas, kā arī no publicētajiem avotiem. Svarīgi ir arī Latvijas atsevišķu rajonu un pagastu vietvārdu saraksti, ko ir izdevuši ģeogrāfi, piemēram:

Jurģis Kavacs. *Valkas rajons*. Dabas objektu nosaukumu vārdnīca. Rīga, 1993;

Zinta Goba. *Kuldīgas rajons*. Dabas objektu nosaukumu vārdnīca. Rīga, 1994;

Otīlija Kovaļevska. *Krāslavas rajons*. Ģeogrāfisko nosaukumu vārdnīca. Rīga, 1997;

Ruta Avotiņa. *Sēlpils pagasts*. Novadpētnieciska vietvārdu vārdnīca. Rīga, 2003.

Zaubes pagasts. Vietas un vārdi. Rīga, 2005;

Latvijas upes. Rīga, 1993;

Latvijas ciemi. Nosaukumi, ģeogrāfiskais izvietojums. Rīga, 2007.

Kā zināms, Latvijas vietvārdu vārdnīcas aizsācējs ir Jānis Endzelīns (1873–1961), kas ne tikai pats vāca un apkopoja unikālo „zemes arhīva materiālu”, bet arī citus mudināja to krāt un iesūtīt. Šis lielais darbs atspoguļojas divos J. Endzelīna un viņa palīgu sagatavotajos Latvijas vietvārdu vārdnīcas sējumos:

Jānis Endzelīns. *Latvijas PSR vietvārdi*, 1. sējuma 2 daļas, 1959, 1961. A–O.

Ir zināms, ka bija iecerēts arī 2. sējums kā teorētiska monogrāfija. Tomēr J. Endzelīns paguva uzrakstīt vārdnīcas manuskriptu tikai līdz šķirklim *Spēks*.

Padomju gados bija vairāki posmi, kad darbs pie šīs vārdnīcas bija apstājies, turpinājās tikai vietvārdu kartotēkas papildināšana un kārtošana. Manuskripts tika gadu desmitos papildināts ar onomastisko materiālu, kas vākts ekspedīciju laikā, kā arī ar dažādiem ekscerptiem no daudziem publicētiem vēsturiskiem un mūsdienu avotiem.

Pēc ilgāka pārtraukuma – vairāk nekā 40 gadiem – Latviešu valodas institūtā tika publicēti 2 *Latvijas vietvārdu vārdnīcas* sējumi, kas ietver tikai daļu no vietvārdiem ar P burtu (kartotēkas apjoms ir palielinājies 5–6 reizes):

Latvijas vietvārdu vārdnīca, P (Paeglis–Piķu-). Rīga, 2003 (Lvv III);

Latvijas vietvārdu vārdnīca, P (Pilaci–Pracapole). Rīga, 2006 (Lvv IV).

Lai gan šie divi sējumi ir uzskatāmi par J. Endzelīna aizsāktās vārdnīcas turpinājumu, tomēr starp šiem izdevumiem ir arī vairākas atšķirības. Piemēram, J. Endzelīnu galvenokārt interesēja toponīmi no salīdzināmi vēsturiskās valodniecības viedokļa, vārdnīca tika rakstīta, orientējoties uz pētniekiem valodniecības jomā, turpretī jaunizdoto sējumu autori un redaktori ir mēģinājuši paplašināt lietotāju loku, ievietojot ne tikai norādes „skat. ME”, bet arī dodot etimona skaidrojumu un tā nozīmes tulkojumu latviski. Pirmajos divos sējumos vietvārdi tika atlasīti, galvenokārt ietverot tos, kas būtu svarīgi pētnieciskos nolūkos, turpretī mūsdienās tiek minēti visi, arī jaunsaimniecību nosaukumi, mikrotoponīmi, kā arī iekļauta dažāda ģeogrāfiska un vēsturiska papildinformācija par topoobjektiem un toponīmu maiņu.

Lvv III jeb *Latvijas vietvārdu vārdnīcas* sējums, kas iekļauj P burta sākumu, ir J. Endzelīna līdzgaitnieces un palīdzes Vallijas Dambes (1912–1995) sagatavots, taču izdots pēc viņas nāves, respektējot viņas ieceres, piemēram, iekļaujot arī kolhozu, padomju saimniecību, padomju laika ielu nosaukumus. Tomēr citos sējumos šīs īpatnības netiks saglabātas.

Ir paredzams, ka tiks sagatavoti un publicēti vēl apmēram 8–10 *Latvijas vietvārdu vārdnīcas* sējumi.

Tā ir pirmā onomastiskā pilna tipa baltu valodu vārdnīca, lai gan to nevar dēvēt par etimoloģisko vārdnīcu, jo šķirkļa beigās tiek doti tikai etimoloģiski komentāri par tiešo vietvārda etimonu – latviešu vai tuvējo kaimiņvalodu leksēmu. Tikai paretam sastopami plašāki vietvārda cilmes komentāri.

Latvijas vietvārdu vārdnīcā toponīmi sistematizēti ne tikai alfabētā, bet gan šķirkļi veidoti pēc saimes jeb ligzdas principa: Nominativus sg., Genetivus sg., Nominativus pl., Genetivus pl., salikteni, piedēkļu atvasinājumi etc. Piemēram: *Pagrabs* la Bārtā, .. *Pagraba dambis* ce Rucavā, .. *Pagrabi* la Asūnē, .. *Pagrabu kalns* Aulejā, .. *Pagrab-ieleja* Sausnējā, .. *Pagrabene* pļ Aizputē, .. *Pagrabiņi* js Kabilē utt. (Lvv III 39–42)

Vēl viens Latvijas vietvārdu šķirkļa piemērs no Lvv I sējuma:

egle z Ģeŗos E I 92, Katlakalnā 43, Mārupē 37, SkanĶalnē 105, Smiltēnē 83, Jaunvālē 86, „egles-brasĶa“, ceĶš Mazzalvā U V 335, *egles-dĶķis* Briņķos IV 24, — gabals la Adulienā p (tur bijusi liela egle), Baldonē U V 218, — kalns Kalncempjos Pag. apr. 196, Jaunlaicēnē p, Mārcienā p, Sēlpili U V 366, Stūŗos 511, Žvārdē IV 170, — kalva Pērkonē 92, „egles-lanka“ pĶ Valgālē 227, *egleslauki* z Jaunaucē V 457 (E II 128), *egles-lauks* Iecavā p, — licis un — licĶtis Mārupē p, — muiŗa Tetelē U V 439 (E II 86), — pĶlava Kalncempjos p (tur bijusi liela egle), Jaunlaicēnē p (2 ×; ar eglēm), Milzkalnē U V 505, Rudbāŗŗos IV 55, Vaidavā p (tur bijusi liela egle), (ar „“) Alsviķi p, *egles-pĶlavas* Mārupē p, — pĶlaviņa Aknistiē Fil. mat. 33, Kalncempjos p (tur bijuŗas 2 skaistas egles), — purviņŗ Kalncempjos p (tur bijusi liela egle), — purvs Jaunlaicēnē p, (ar „“) Alsviķi p, „— valks“ Ķiravā U IV 25, *egles*, me Ģeŗos p, Viesitiē U V 338, z BabĶtē E I 54, Dundangā II 146, Kalnciemā 79 (U V 413), Lutriņos 96 k (U IV 132), Pastēndē 118 (egls U IV 213), Prodē 52 (U V 298), Saldū 100 (U IV 150), Salienā 53, Saukā 63 (U V 352), Sesavā 82, Smārdē 144, Tetelē 85 (U V 439), Tomē U V 268, Valgundē E II 86, (ar „“) Laidzē 122 (egl U IV 230), Salā I 57, *eglis* z Valmierā 110, *egĶa*-kalns Irlavā U V 477, — lauks Matkulē p, — plasa (pu) Ģarozē U V 409, *egĶi* z Ārlavā E II 108 (2 ×; egl U IV 176), Laidzē 122 (egl U IV 230), LĶbagos 114 (egls U IV 198), Matkulē 115 (U IV 201), Popē 150 (egĶ U IV 275), Stēndē FBb 260 (jeb *egĶ(u)-kalēji*), Triķātā p, Vandzenē E II 123 (egl U IV 235), egĶĶ z Sarkanmuiŗā U IV 282, *egĶu-būda* z Vecpili 105, „egĶu-dāŗŗz“ la Engurē 184, *egĶu-dĶķis* BlĶdienē V 469, — ezēŗ Stēndē FBb 260, — *galdi* la Jaunpiebalgā p, — kalniņŗ Vecpiebalgā p,

Topoobjektu specifikācija vārdnĶcā tiek dota saĶsināti, piemēram: z = zemniek-māŗa, js = jaunsaimniecĶba, c = ciems, me = meŗŗ, pĶ = pĶlava, la = lauks etc. Vietvārdu lokalizācija tiek norādĶta pagastu alfabēta secĶbā.

Etimoloģiskie toponĶmu komentāri galvenokārt balstās uz ME (Lv v III un Lv v IV, kā jau minēts, ar pilnu nozĶmju skaidrojumu un tulkojumu latvieŗu valodā). Iespēŗu robeŗŗās tiek minētas onomastiskās paralēles kaimiņŗu valodās (lietuvieŗu, krievu, somugru, vācu u. c.).

Lietuvieŗu valodas institūta Ķpaŗvārdu nodaĶĶā arī rit darbs pie Lietuvieŗu vietvārdu vārdnĶcas (*Lietuvos vietovardŗiu Ŷodynas*, turpmāķ saĶsināti LVŶ), kuras pirmo sēŗumu ir paredzēts publicēt 2009. gadā. Lietuvieŗu Ķpaŗvārdu kartotēķu, uz kuru balstās topoŗā vārdnĶca, veido ap 700 000 vietvārdu, starp tiem 11 000 hidronĶmu, 30 000 oikonĶmu etc., kā arī 300 000 vēsturisko toponĶmu.

ArĶ Lietuvas vietvārdu vārdnĶcas aizsāķumi manāmi kopŗ 19. gs. beigām un 20. gs. sākuma. Pirmais lietuvieŗu vietvārdus ir sāķis vāķt un citus mudināŗis rakstnieķ Vāiŗgants (*Vāiŗgantas*). Viņŗ spalvai pieder arī pirmā nelielā vietvārdu vāķŗanas instrukcija. ŶĶs idejas turpinātāŗŗ — lietuvieŗu valodnieķ, arī akadēmiskās lietuvieŗu vārdnĶcas aizsāķēŗŗ KazimĶrs Būŗa (*Kazimieras Būŗa*, 1879–1924), kas jau jaunĶbā sāķa pierakŗtĶt vietvārdus. VēĶlāķos gados viņŗ kopā ar asistentiem izveidoja Lietuvas *nomina propria* milzĶŗu kartotēķu — pierakŗstot 75 000 vienĶbu (toponĶmu un antroponĶmu). Ar Būŗas roku vien ir sarakŗtĶts 35 000 onomastisko

kartīšu (*Vanagas* 1980, 8). Apmēram 16 700 vietvārdu no K. Būgas krājuma tiks iekļauti topošajā Lietuvas vietvārdu vārdnīcā. 1935.–1937. gadā 150 000 vietvārdu iesūtīja skolotāji un mežziņi.

Daudzu nozīmīgu onomastikas publikāciju autors – lietuviešu onomasts Aleksandrs Vanags (*Aleksandras Vanagas*, 1934–1995), kas sagatavoja ceļu Lietuvas vietvārdu vārdnīcai:

A. Vanagas. *Lietuvos TSR hidronimū daryba*. Vilnius, 1970. (Lietuvas PSR hidronīmu darināšana),

A. Vanagas. *Lietuvių hidronimū etimologinis žodynas*. Vilnius, 1981. (Lietuviešu hidronīmu etimoloģijas vārdnīca),

A. Vanagas. *Lietuvių hidronimū semantika // LKK XXI*, Vilnius, 1981, 4–153. (Lietuviešu hidronīmu semantika),

A. Vanagas. *Lietuvos miestų vardai*. Vilnius, 1996 (2004). (Lietuvas pilsētu nosaukumi).

Sagatavojot pilno Lietuvas vietvārdu vārdnīcu, bija nozīmīga arī toponīmu akcentuācijas vārdnīcas izstrāde un izdošana:

Razmukaitė M., Vitkauskas V. *Vietovardžių kirčiavimo žodynas*. Vilnius, 1994. (tajā iekļauts 4000 standartizētu vietvārdu formu).

Pieminēšanas vērti arī vairāki Lietuvas vietvārdu saraksti:

Lietuvos miškų vardynas. Kaunas, 1994. (Lietuvas mežu saraksts),

Lietuvos TSR upių ir ežerų vardynas. Vilnius, 1963. (normatīva vārdnīca praktiskiem nolūkiem, kurā iekļauts ap 10 000 hidronīmu) (Lietuvas upju un ezeru saraksts),

Lietuvos TSR administracinio-teritorinio suskirstymo žinynas, II d., Vilnius, 1976. (24 000 vietvārdu alfabēta secībā) (Lietuvas administratīvi-teritoriālā iedalījuma rokasgrāmata).

Lietuvas vietvārdu vārdnīcas (*Lietuvos vietovardžių žodynas*) kā daudzsējumu izdevuma projekts iesākts 1999. gadā. Tēzaura tipa vārdnīca ir paredzēta kā zinātnisks, normatīvs toponīmu apkopojums, kas iekļauj no dzīvās valodas savāktos mūsdienās lietojamus vietvārdus un to etimoloģiju (nākotnē ir iepļānota atsevišķa Lietuvas vēsturisko vietvārdu vārdnīca). Projekts paredz apmēram 10 (vai vairāk) sējumu (vienā sējumā ir 40 a/l) (Maciejauskienė 2002).

Lietuvas vietvārdu vārdnīcas struktūra ir līdzīga aizsāktajai Latvijas vietvārdu vārdnīcas struktūrai. Nosaukumi vārdnīcā tiek kārtoti ligzdās, bet savukārt ligzdu šķirkļa vārdi – alfabēta secībā. Šķirkli veido divas daļas: visu attiecīgās saknes toponīmu saraksts un cilmes skaidrojums (tiek skaidroti visi salikteņu un vārdkopu komponenti).

Vienas saknes toponīmi tiek kārtoti šādi:

- pirmatnīgie vārdi, tostarp arī *pluralia tantum* formas,
- galotņu atvasinājumi,
- piedēkļu atvasinājumi,
- salikteņi,
- vārdkopas. (Priedēkļu atvasinājumi netiek iekļauti.)

Nomenklatūras vārdi tiek doti saīsinātā formā: k. = kaimas (ciems), vs. = viensēdis (viensēta), mš. = miškas (mežs), pv. = pieva (pļava), l. = laukas (lauks), rst. = raistas (purvs) u. c.

Vietvārdu lokalizācija tiek norādīta pēc 800 apdzīvotām vietām (arī lokalizācijas vietu norādes tiek dotas saīsināti). Vietvārdu vārdnīcas manuskripta viena šķirklā paraugs:

Bartašienà pv. Kl; *Bartašynas* sod. Grš; *Bartašinė* pv. Šll, Up; vt. miške Krtv; *Bartašynė* b., kln., mš. Gdž; *Bartāšiškė* k. Kltn; *Bartāšiškė* || *Bartāšiškiai* k. Švnč; *Bartāšiškės* kln. Nrg; l. Nrk; *Bartašiškės* vs. Kvl; *Bartāšiškės* || *Bartāšiškiai* pv. Alz; *Bartāšiškiai* vs. Brž; *Bartāšiškiai* || *Bartāšiškis* of. k. Alz; *Bartaškà* pv. Antš; *Bartāškės* ar., kln., pv. Spt; *Bartaš-a-balė* pv. Vrbj; *Bartāšiaus duobės* l. Kri; *Bartāšiaus eglėnas* mš. Varn; *Bartāšiaus kálnas* || *Lauciškės* kln. Lel; *Bartāšiaus pėlkė* pv. Kltn; *Bartāšiaus šniūras* ž. Lel; *Bartāšiaus vienkiemis* sod. Lel. Iš avd. *Bartašis*, *Bartāšius* (LPŽ I 202). Sudėtinių vv. antrieji dėmenys: *duobės* iš liet. *duobės*, plg. *duobė* „iškasta ar šiaip įdubusi vieta žemėje“ (LKŽ II 862); *eglėnas* iš liet. *eglėnas* „eglių miškas“ (ten pat, 1051); *šniūras* iš germanizmo *šniūras* „ilgas siauras žemės sklypas, rėžis“ (LKŽ XV 196).

Šajā šķirklī pēc konkrētu vietvārdu uzskaitījuma ir minēti iespējamie cilmes skaidrojumi, kas toponīmus saista ar lietuviešu personvārdiem *Bartašis*, *Bartāšius*. Tiek skaidroti arī saliktu vietvārdu otrie komponenti: *duobės* no liet. *duobė* ‘bedre; izrakts vai citādi radies padziļinājums zemē’; *eglėnas* ‘eglājs, egļu mežs’; *šniūras* no ģermānisma *šniūras* ‘gara šaura zemes strēmele, zemesgabals’.

Lietuvas vietvārdu vārdnīcas manuskripts ir gatavs līdz G burtam (2008. g.). I sējuma (A–B) izdošana ir paredzama 2009. gadā.

Latvijas vietvārdu vārdnīcas (LvV) un Lietuvas vietvārdu vārdnīcas (LVŽ) salīdzinājums:

LvV	LVŽ
- iekļauti visi pierakstītie vietvārdi,	- iekļauti tikai mūsdienu vietvārdi (vēsturiskās formas nav iekļautas),
- daļēji normatīva vārdnīca,	- normatīva vārdnīca,
- daudzos gadījumos norādītas arī izloksnes formas,	- izloksnes formas netiek dotas, visas tiek transponētas,
- šķirklā derivatīvā struktūra,	- galvenokārt alfabētiska struktūra,
- īpašs alfabēts (J. Endzelīna lietots)	- literārās valodas alfabēts,
- plašāka etimoloģizācija,	- etimons minēts tikai no lietuviešu valodas,
- tikai apvidvārdu nozīmes tiek skaidrotas plašāk,	- visu liet. sugasvārdu nozīmes tiek skaidrotas,
- salīdzinājums ar citu kaimiņvalodu vietvārdiem	- reti tiek salīdzināts ar citām kaimiņvalodām,
	- prefiksālie derivāti nav iekļauti

Igaunijā līdz šim vēl nav Igaunijas vietvārdu vārdnīcas, lai gan vietvārdu sagatavošanas darbi jau rit vairākus gadu desmitus.

2007. gada 9.–10. novembrī Igaunijas dienvidos, Arosā, notikušajā onomastu leksikogrāfu seminārā tika runāts par tuvākajā nākotnē plānojamu Igaunijas vietvārdu vārdnīcu (*Eesti kohanimed*, turpmāk EKS), par tās vispārīgu koncepciju.

Igaņu vietvārdu kartotēka tiek veidota kopš 1930. gada. To veido ap 600 000 vietvārdu kartotēka (daļēji digitalizēta). Vietvārdu datubāze ir pieejama arī internetā: www.eki.ee/knab/knab.htm. Topošās vārdnīcas materiālus ir paredzēts papildināt arī ar muzejos apkopotiem datiem (no Igaunijas muzejiem *Kirjandusmuuseum*, *Eesti Rahva Muuseum* u. c.).

Par vārdnīcas priekšdarbiem varētu dēvēt toponīmiskās monogrāfijas – pamatpublikācijas, piemēram:

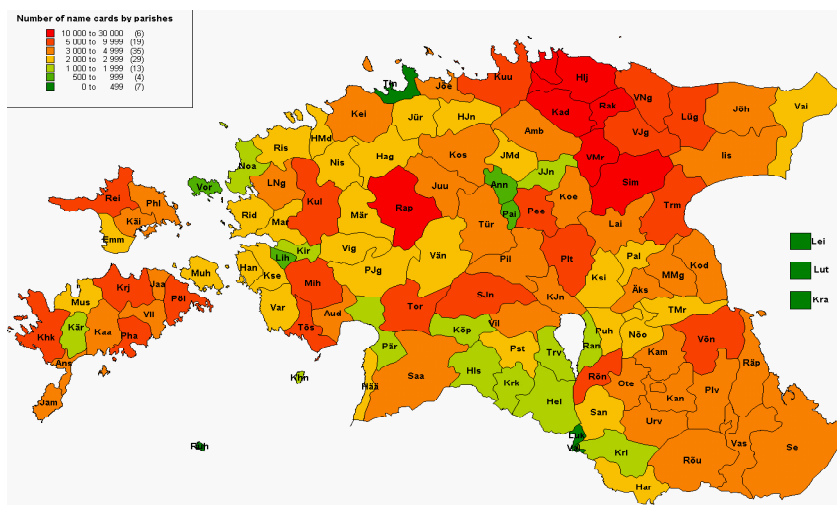
Valdek Pall. *Põhja-Tartumaa kohanimed*. Tallinn, 1977. (Ziemeļtartu vietvārdi),

Marja Kallasmaa. *Saaremaa kohanimed*. Tallinn, I, 1996, II, 2000. (Sāmsalas vietvārdi),

Lauri Kettunen. *Etymologische Untersuchung über estnische Ortsnamen*. Helsinki, 1955. (Etimoloģisks pētījums par igauņu vietvārdiem.)

Ir apkopota arī igauņu onomastikas bibliogrāfija, kā arī tiek veidota vārdnīcas rokasgrāmata.

Tradicionāli Igaunijas vietvārdu lokalizācija tiek norādīta pēc 80 draudzēm. Kartotēkā toponīmiskais materiāls nav vienlīdz plaši pārstāvēts no visām draudzēm. Sk. Igaunijas vietvārdu blīvuma karti, kur tumšāka krāsa rāda onomastiski visbagātāk pārstāvētās teritorijas:

(karte pēc Saar, Päll 2007)

Igaunijas vietvārdu vārdnīca iecerēta kā viensējuma vai divsējumu izdevums ar apmēram 6000 vārdnīcas šķirkļiem, ko veidos

- vietvārds,
- vietvārda lokalizācija pēc 80 draudzēm,
- vietvārda etimoloģija (neizslēdzot arī tautas etimoloģijas),
- kartes un ilustrācijas.

Iecerētā vārdnīca paredzēta ne tikai speciālistiem – filologiem, onomastiem, vietvārdniekiem, vēsturiskās valodniecības pārstāvjiem, bet arī plašam interesentu lokam. To veidos Igaunų valodas institūta valodnieki, kā arī darbam piesaistītie doktoranti un maģistranti. Darba apjoms paredzams apmēram četriem gadiem.

Lielā mērā Igaunijas onomasti, plānodami vārdnīcas struktūru, apjomu, kā arī izdevuma adresātu, pieredzi ir smēlušies no Skandināvijā un Somijā izdotajām vietvārdu vārdnīcām. Somijas vietvārdu vārdnīca jeb, precīzāk, grāmata (*Suomalainen paikannimikirja*, turpmāk SP) ir publicēta 2007. gada nogalē Helsinkos, 600 lpp., ap 5000 šķirkļa vārdu. To 2,5 gadus ir intensīvi gatavojuši 30 autori pieredzējušas onomastes Sirkas Paikalas (*Sirkka Paikkala*) vadībā. Vārdnīca ir rakstīta somu valodā, lai gan tajā iekļauti Somijas teritorijā lietojamie somu, zviedru un sāmu vietvārdi.

Somijas vietvārdu vārdnīcas aizsākumi jau saskatāmi 19. gs. Skolotājs, rakstnieks, valodnieks, kultūras darbinieks Gustavs Ēriks Eurenš (*Gustaf Erik Euren*, 1818–1872) 1862. gadā ierosina Somu literatūras biedrībai (*Suomalaisuuden Kirjallisuuden Seura*) vākt Somijas teritorijā materiālus un publicēt vārdnīcu, kur būtu atrodamī visi somu personvārdi un vietvārdi. Sākumā šī ideja tiek atmesta kā pārāk apjomīgs un nepaveicams darbs. Tomēr 1878. gadā tiek izveidota vietvārdu vākšanas programma un 1879.–1882. gadā top pirmie arhīvu pieraksti. Somijas Vietējo valodu institūtā (*Kotimaisten Kielten Keskus*) ir izveidota apmēram 2,6 mlj. vietvārdu kartotēka, kas ir daļēji arī digitalizēta.

Tomēr publicētajā vārdnīcā ir iekļauta tikai neliela daļa vietvārdu: tie ir ne tikai lielāko topoobjektu nosaukumi, bet arī vietvārdi, kas bieži tiek pieminēti presē un par kuriem interesējas lasītājs (resp., par kuriem biežāk ir tautjāts telefonisko konsultāciju laikā). Tomēr vārdnīcas autori ir izvairījušies no tā saucamajiem “caurspīdīgajiem” vietvārdiem, kuru etimoloģija ir vienkārša un saprotama.

Somu vietvārdu vārdnīcas (*Suomalainen paikannimikirja*) šķirkli veido:

- vietvārds,
- objekta raksturojums un lokalizācija,
- vietvārda maiņa, seno dokumentu formas,
- vēsturiskie dati (dibināšanas gads utt.),
- valodnieciskais skaidrojums, minot dažādas hipotēzes (tautas etimoloģija netiek iekļauta),
- atsauces un literatūra,
- šķirkļa autora iniciāļi.

Daudzus šķirkļus papildina kartes vai attēli.

Piemēram:

Nurmijärvi pagasts Ūdelmā. *Normby* 1540 (ciems), *Norm Jerffui* 1548, *Nurmjervi* 1555. Ciems uzbūvēts Sipo iedzīvotājiem pusceļā uz baznīcu, jo bijis pārāk garš ceļš. Vietējā pirmā baznīca uzbūvēta jau 15. gs. beigās, draudze dibināta 16. gs. vidū. Nurmijervi ciematā ir bijis ezers *Nurmijärvi* (somu *järvi* ‘ezers’), kas nosusināts. Ciems ir ieguvis vārdu no ezera. Ezers bijis zems, nedziļš, un nosaukumu tas varējis iegūt no augošās zāles (somu *nurmi* ‘pļava’). SBS (saīsināts tulkojums no SP 295).

Šķirkļī minēto etimoloģiju apstiprina arī 1919. gada karte, kur uz dienvidiem no ciema ir vēl redzams arī ezers:

Vuoden 1919 kartassa Nurmijärven kirkonkylän eteläpuolella näkyy vielä järvi.

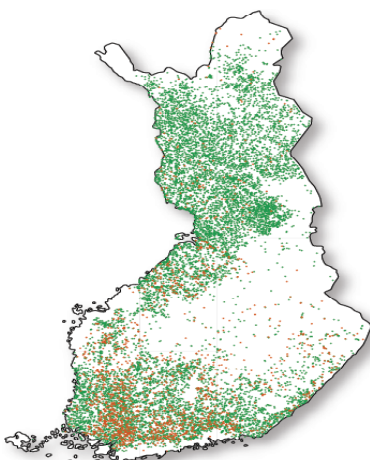
Zviedru izcelsmes vietvārdi arī tiek skaidroti vārdnīcā, piemēram:

Jakobstad pilsēta Pohjanmā, somiski *Pietarsaari*. *Jacobs stadh* 1652, *Jacobstadis(sa)* 1750. Pilsētu ir dibinājusi maršala *Jakob de la Gardie* (jeb “*Laiskā Jāko*”) atraitne. Pilsēta zināma kā sena osta, kas bijusi svarīga darvas tirdzniecībā (saīsināts tulkojums no SP 104). Šķirkli papildina arī *Laiskā Jēkaba (Jāko)* portrets.

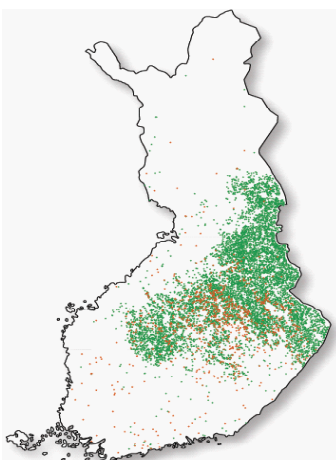
Tāpat minēti arī sāmu izcelsmes vietvārdi, norādot arī somisko nosaukumu:

Korvatunturi, koltsāmu *Pellja*, *Pelljaivuei'vv*, kalns Savukoski austrumdaļā, Lapzemē, pie Krievijas robežas. *Pelja*, *Korfwa* 1740. Vārds cēlies no koltsāmu valodas un nozīmē ‘ausaiņi; ausainā galva’. Vietvārds saistāms ar kalna formu: no attiecīgā skatu punkta tas atgādina plēsīga zvēra ausis, bet trešā kalna virsotne veido to aizmuguri. SA (saīsināts tulkojums no SP 181).

Somu vietvārdu vārdnīcā ir ievietotas arī apkopojošās kartes, piemēram, komponentu *-oja* ‘grāvis’ un *-puro* ‘strauts’ izplatība Somijas vietvārdos (SP 12, 14):

Paikannimet, joiden loppuosaa on oja. Punaisella on kuvattu kulttuuri-, viiteella luontontimet.

Paikannimet, joiden loppuosaa on puro. Punaisella on kuvattu kulttuuri-, viiteella luontontimet.

Īsi raksturojot Skandināvijas valstu vietvārdu vārdnīcas, vispirms jāmin zviedru vietvārdu vārdnīca: *Svenskt ortnamns-lexicon*, Uppsala: Språk- och folkminnesinstitutet, 2003. Vārdnīca ir sagatavota Dialektoloģijas, onomastikas un folkloristikas institūtā sadarbībā ar Upsalas Universitāti redaktora Matsa Wahlberga (*Wahlberg*) vadībā. Tā ir paredzēta plašam lasītāju lokam. Tajā ir iekļauts ap 6000 Zviedrijas vietvārdu: provinču, pilsētu, draudžu, pēc izvēles ciemu, saimniecību, kalnu, upju, ezeru nosaukumi, īsi norādot to etimoloģiju. Vārdnīca ilustrēta ar daudzām kartēm un attiecīgo vietu attēliem. Jāpiebilst, ka Zviedrijā šis izdevums kļuvis par pieprasītāko grāmatu.

Arī Dānijas vietvārdu vārdnīca (6800 šķirklju) un Norvēģijas vietvārdu vārdnīca (5000 šķirklju; 1976, 1980, 1989, 1997) ir samērā neliela apjoma, paredzētas plašam lasītāju lokam un tik populāras, ka publicētas vairākos izdevumos. Šo valstu pieredze liecina, ka, iespējams, arī Latvijā ne tikai visi spēki jāveltī plašai daudzsējumu tēzaura tipa zinātniskai vārdnīcai, bet būtu jāpadomā arī par populāru lielāko topoobjektu nosaukumu cilmes skaidrojumiem vienā grāmatā.

Saīsinājumi

EKS – *Eesti kohanimednaraamat* (Igaunijas vietvārdu vārdnīca)

Lvv – *Latvijas vietvārdu vārdnīca*

LVŽ – *Lietuvos vietovardžių žodynas* (Lietuvas vietvārdu vārdnīca)

SP – *Suomalainen paikannimikirja* (Somijas vietvārdu vārdnīca)

Literatūra

- Bielenstein 1892 – Bielenstein A. *Die Grenzen des lettischen Volksstammes und des lettischen Sprache in der Gegenwart und im 13. Jahrhundert*. St. Petersburg, 1892.
- Lup I–VI – *Latvijas PSR ūdenstilpju nosaukumi*, s. I–VI, Rīga: P. Stučkas Latvijas Valsts universitāte, 1986.
- Lvv I – Endzelīns J. *Latvijas PSR vietvārdi*. I d., 1. sēj. A–J. Rīga, 1956.
- Lvv II – Endzelīns J. *Latvijas PSR vietvārdi*. I d., 2. sēj. K–Ō. Rīga, 1961.
- Lvv III – *Latvijas vietvārdu vārdnīca (Paaglis–Piķu-)*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 2003.
- Lvv IV – *Latvijas vietvārdu vārdnīca (Pilaci–Pracapole)*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 2006.
- Maciejauskienė 2002 – Maciejauskienė V. „Lietuvos vietovardžių žodynas”: jo pobūdis ir sandara // *Lituanistika*, Vilnius, 2002, Nr. 2, 102–117.
- ME – Mīlenbahs K. *Latviešu valodas vārdnīca*. Red., papild., turp. J. Endzelīns. 1.– 4. sēj., Rīga, 1923.–1932.
- Paikkala 2007 – Paikkala S. *Suomalainen paikannimikirja* // Referāts onomastikas seminārā Igaunijā, Arosā, 2007. g. 9. novembrī.
- Saar, Päll 2007 – Saar E., Päll P. *Eesti Kohanimednaraamatu koostamise väljavaateid* // Referāts onomastikas seminārā Igaunijā, Arosā, 2007. g. 10. novembrī.
- SP – *Suomalainen paikannimikirja*. Helsinki, 2007.
- Svenskt ortnamns-lexicon* (Red. Mats Wahlberg), Uppsala: Språk- och folkminnesinstitutet, 2003.

- U IV – *Latvijas vietu vārdi un latviešu pavārdi*. Profesora J. Plāķa sakrāti un sakārtoti. 1. daļa. Kurzemes vārdi // *Latvijas Universitātes Raksti*, Filoloģijas un filozofijas fakultātes sērija, IV. Rīga, 1936.
- U V – *Latvijas vietu vārdi un latviešu pavārdi*. Profesora J. Plāķa sakrāti un sakārtoti. 2. daļa. Zemgales vārdi // *Latvijas Universitātes Raksti*, Filoloģijas un filozofijas fakultātes sērija, V. Rīga, 1939, 213–585.
- Vanagas 1980 – Vanagas A. K. Būga – lietuvių onomastikos pradininkas // *Lietuvių kalbotyros klausimai* 20. Vilnius, 1980, 7–46.

Interneta vietne

www.eki.ee/knab/knab.htm (Igaunijas vietvārdu datubāze)

Summary

The article is devoted to toponymic lexicography. It compares place-name dictionaries in Finland, Estonia, Lithuania, and Latvia. Latvian and Lithuanian place-name dictionaries have much in common: they are planned as thesaurus-type multi-volume dictionaries mainly for linguists and other experts. There are 2 volumes of Latvian Place-Name Dictionary published in 1956 and 1961: Endzelīns J. Latvijas PSR vietvārdi, and, after more than 60 years – 2 more volumes: Latvijas vietvārdu vārdnīca (2003, 2006). The first volume of Lithuanian Place-Name Dictionary (Lietuvos vietovardžių žodynas) is planned to be published at the beginning of 2009. Finnish Place-Name Dictionary has recently been published (Suomalainen paikannimikirja, Helsinki, 2007), and Estonian place name dictionary is planned to be published in the nearest future: both are one-volume publications intended for a broader audience.

The article gives a short overview on the toponymic dictionaries of the four countries, paying particular attention to their structure.

**Latviešu valodas leksiskie somugrismi:
izpētes vēsture un perspektīvas**
*Loanwords of Finnic Origin in Latvian:
the History and Outlook of the Research*

Ojārs Bušs

Latvijas Universitātes Latviešu valodas institūts
Akadēmijas laukums 1, Rīga, LV-1050
E-pasts: ojaars@lycos.com

Rakstā aplūkota latviešu valodas leksisko somugrismu (galvenokārt aizguvumu no igauņu un lībiešu valodas) izpētes vēsture no 19. gs. beigām līdz 21. gs. sākumam. Izsekots identificēto somugrismu skaita pieaugumam no 180 (Vilhelms Tomsens) līdz apm. 600, minot dažādu autoru etimoloģizēto somugrismu piemērus, kā arī raksturojot literārās valodas jeb vispārlietojamo somugrismu īpatsvaru aizguvumu kopskaitā. Par galveno uzdevumu turpmākajā šī leksikas slāņa izpētē atzīta somugru cilmes aizguvumu atkārtota “inventarizācija” un cilmes skaidrojumu ticamības izvērtējums, lai gala rezultātā sadalītu latviešu valodas somugrismus vairākās apakšgrupās atkarībā no šo vārdu somugriskās cilmes ticamības pakāpes.

Atslēgvārdi: latviešu valoda, Baltijas jūras somu valodas, aizguvumi, somugrismi, etimoloģija.

Latviešu valodas leksiskie somugrismi (t. i., aizguvumi no Baltijas jūras somugru valodām, lielākoties no igauņu un lībiešu valodas) nopietnā zinātniskā līmenī pētīti jau vairāk nekā simts gadu, kopš 19. gadsimta beigām, un paveikts ir gana daudz. Savukārt paveiktā apkopojumam un izvērtējumam daļēji veltīta Valda J. Zepa monogrāfija par latviešu un Baltijas jūras somu valodu kontaktiem (Zeps 1962), bet latviešu valodas somugrismu izpētes plašākie historiogrāfiskie apskati atrodami Silvijas Raģes plašajā rakstā “Baltijas somu valodu aizguvumi latviešu valodā, ko pirmais etimoloģizējis J. Endzelīns” (Raģe 1986, 20–21), kā arī Elgas Kagaines monogrāfijā “Lokālie somugrismi latviešu valodas Ziemeļrietumvidzemes izloksnēs” (Kagaine 2004, 8–16). Šobrīd, kad noslēgusies E. Kagaines (1930–2007) raženā darbība somugrismu apzināšanā un etimoloģizēšanā, pienācis laiks kārtējam atskatam uz padarīto, kā arī nākotnes perspektīvu ieskicēšanai.

19. gadsimtā Eiropas valodniecībā nozīmīgs ir dāņu lingvistu ieguldījums, kuram svarīgāko sākumimpulsu acīmredzot devis Rasmuss Kristians Rasks (1787–1832). Arī pirmais plašākais pētījums jomā, par kuru šobrīd runājam, pieder dāņu valodnieka Vilhelma Tomsena spalvai, tā ir 1890. gadā izdotā monogrāfija *Berøringer mellem de finske og de baltiske (litauisk-lettiske) sprog* (Thomsen 1890) (pirmizdevums dāņu valodā, vēlāk publicēts arī tulkojums vācu valodā). Pētījums tātad veltīts kontaktiem starp somu un baltu valodām, turklāt, ņemot vērā pētījuma tēmu, skaidrs, ka šoreiz – atšķirībā no daudziem citiem gadījumiem – baltu

valodas pārstāv galvenokārt latviešu valoda. Savukārt ar terminu *finske sprog* – ‘somu valodas’ – apzīmēta valodu grupa, ko mūsdienās saucam par Baltijas jūras somu valodām (atbilstīgais termins angļu valodā, kurš, starp citu, lietots arī jau pieminētās V. Zepa monogrāfijas nosaukumā, ir *Finnic languages*). V. Tomsens analizējis aizguvumus abos virzienos; viņš aplūkojis aptuveni 225 aizguvumus no baltu valodām Baltijas jūras somu valodās un apmēram 180 somugriskas cilmes aizguvumu baltu valodās. Starp tiem ir gan vārdi, kas mūsdienās pieder pie latviešu literārās valodas leksikas pamatfonda, piemēram, *puķe, sēne, nūja, ķeksis*, gan samērā plaši pazīstami apvidvārdi, piemēram, zivju nosaukumi *kugra, leste, turba*, gan arī tikai nelielā areālā sastopami dialektismi, piemēram, *ķemeris* ‘liels urbis (“*der grosse Radbohrer*”)’ (par to sk. arī Kagaine 2004, 100). Tātad – 19. gadsimta beigās jau apzināts ap 180 latviešu valodas leksisko somugrismu, un pie šī pamata vēlākie pētnieki pievienojuši savus etimoloģizējumus.

Par baltu un somugru valodu kontaktiem dažādos aspektos rakstījis lietuviešu modernās valodniecības pamatlicējs Kazimiers Būga 1908. gadā publicētajā, daudzējādā ziņā visai diskutablajā darbā *Aistiški studijai* (Būga 1908), leksikas sakarā vairāk uzmanības gan pievēršdams somu valodas baltismiem (šai sakarā izteikto Būgas ideju nelielu kritisku analīzi sk. Endzelīns 1909; arī K. Būga pats vēlāk šo savu publikāciju neuzskatīja par veiksmīgu, tādēļ tā nav ievietota viņa “Darbu izlasē”).

Apzināto baltu valodu somugrismu skaitu kā nākamais būtiskāk papildinājis somu valodnieks Heiki Ojansū nelielajā, tikai 64 lappuses biežajā, taču valodniecības vēsturē nozīmīgajā grāmatiņā *Lisä suomalais-balttilaisiin kosketuksiin* (Ojansuu 1921); viņš aplūko 25 līdz tam vēl neetimoloģizētus aizguvumus no Baltijas jūras somu valodām baltu valodās (Raģe 1986, 21). Tie lielākoties ir ne pārāk plašā areālā satopami apvidvārdi, piemēram, *kulmāji* ‘salmi’, *kūre* ‘karūsa’, *ruopele* ‘plāna koka latiņa niedru vai salmu jumta stiprināšanai’; no latviešu literārās valodas vārdiem H. Ojansū par aizguvumu no lībiešu valodas uzskata, piemēram, *liesma* (vairums valodnieku par ticamāku atzīst aizgūšanu pretējā virzienā, sk. Karulis 1992 I, 527). Līdz ar to apzināto latviešu valodas leksisko somugrismu skaits 20. gs. 20. gados jau pārsniedz 200.

20. gadsimta 20.–30. gados vislielāko ieguldījumu latviešu valodas vēstures izpētē, protams, devis Jānis Endzelīns. Leksikas vēsturei visnozīmīgākie ir etimoloģizējumi Kārļa Mīlenbaha un Jāņa Endzelīna “Latviešu valodas vārdnīcā” (ME) un tās “Papildinājumos” (EH). J. Endzelīns ne tikai papildinājis, precizējis un labojis savu priekšgājēju dotās etimoloģijas, bet arī “uzrādījis Baltijas [jūras] somu valodu cilmi arī vairāk nekā 150 agrāk neregistrētiem vai vismaz neetimoloģizētiem vārdiem” (Raģe 1986, 21); jau pieminētajā S. Raģes rakstā par somugrismiem, ko pirmais etimoloģizējis Endzelīns, iekļauti 162 šķirkļi – no *ait!* līdz *zolkams*. Tātad pēc “Latviešu valodas vārdnīcas” iznākšanas jau apzināti apmēram 360 latviešu valodas leksiskie somugrismi; pēc mazliet atturīgākā S. Raģes vērtējuma, tādu vārdu skaits, kuru cilmi vairāk vai mazāk droši var meklēt Baltijas jūras somu valodās, tuvojas 350 (Raģe 1986, 21).

Līdzās ME latviešu valodas somugrismu izpētes vēsturē jāpiemin vēl kāda – apjomā gan mazāka, taču arī ļoti nozīmīga – vārdnīca, proti Lauri Ketunena “Lībiešu valodas vārdnīca” (Kettunen 1938). Šķirkļiem pievienotie etimoloģiskie komentāri

šajā vārdnīcā ir ļoti lakoniski, galvenokārt norādīti tuvākie radniecīgie vārdi citās Baltijas jūras somu valodās, bet aizguvumiem – aizgūšanas avots un etimons, taču dažkārt minēti arī latviešu valodas (visbiežāk – Dundagas izloksnes) somugrismi, kuru etimons ir attiecīgajā šķirklī aprakstītais lībiešu valodas vārds. No L. Ketunena etimoloģizētajiem Dundagas apvidvārdiem var nosaukt, piemēram, *kūris* ‘izkulti, bet nevērtīti graudi’, no latviešu literārās valodas vārdiem – *nāra* (alternatīvs cilmes skaidrojums saista šo vārdu ar latv. *nirt* (Karulis 1992 I, 617)).

Kā nākamais – un nozīmīgākais pirmajā pēckara posmā – jāmin igauņu kultūras darbinieks, tulkotājs un leksikogrāfs, igauņu un latviešu sakaru veicināšanas entuziasts Karls Abens, kurš 1947. gadā aizstāvēja filoloģijas zinātņu kandidāta disertāciju “Aizguvumi no igauņu un lībiešu valodas latviešu valodā”, bet 1957. gadā publicēja rakstu *Eesti ja liivi laene läti sõnavaaras* – “Aizguvumi no igauņu un lībiešu valodas latviešu vārdu krājumā” (Aben 1957). K. Abens ir saskaitījis, ka šādu aizguvumu ir apmēram 500, no tiem apmēram 150 tiek lietoti arī latviešu literārajā valodā (Aben 1957, 216). Protams, etimoloģizēšana jau pēc savas būtības ir hipotētisks žanrs, kurā nevar pretendēt uz nekļūdību; jo sevišķi tas jāņem vērā, vērtējot Abena darbu, jo tā autors nebija profesionāls valodnieks, kaut gan viņš lika lietā savas labās abu valodu (igauņu un latviešu valodas) zināšanas un daudzkārt viņa secinājumi par aizgūšanas virzienu ir pamatoti; tomēr, minot tikai vienu piemēru, diezin vai no igauņu valodas latviešu valodā ir aizgūta interjekcija *ai!*

Latviešu valodas somugrismu etimoloģizējumu kritisku izvērtējumu sev par uzdevumu izvirzīja tolaik trimdā strādājošais latviešu valodnieks Valdis Zeps, un 1962. gadā viņš publicē monogrāfiju *Latvian and Finnic linguistic convergences*. V. Zeps apstrīd K. Abena minētos skaitļus, uzskatīdams, ka latviešu valodā reģistrēts apmēram 400 (nevis 500) somugrismu, no kuriem, pats lielākais, 120 varētu uzskatīt par literārās valodas vārdiem, taču tikai kādi 80 no tiem esot puslīdz vispārzināmi (Zeps 1962, 84). Savus secinājumus V. Zeps pamato ar līdzšinējo reģistrējumu un etimoloģizējumu visnotaļ rūpīgu apkopojumu un analīzi. Tas, ka šobrīd tomēr būtu jāmin lielāki skaitļi, galvenokārt saistīts ar turpmākajiem panākumiem apvidvārdu (it sevišķi Ziemeļrietumvidzemes apvidvārdu) apzināšanā un izpētē.

Turpmākajos gados (pēc V. Zepa monogrāfijas) latviešu valodas leksisko somugrismu izpētē vislielākai nopelns ir Silvijai Raģei un Elgai Kagainei (ar atsevišķiem etimoloģizējumiem šai periodā apzināto somugrismu skaitu papildinājuši Benita Laumane, Lembits Vaba, arī Marta Rudzīte un Kersti Boiko, somugrismus latviešu hidronīmijā etimoloģizējis Antons Breidaks, vairāk gan pievērsoties toponīmiem). Silvija Raģe sagatavo plašu aptauju, ar kuras palīdzību vākt ziņas par jau apzināto somugrismu izplatību latviešu valodas izloksnēs, kā arī izstrādā vairākas jaunas somugrismu etimoloģijas, piemēram, vārdiem *imma*, *kanika*, vārdiem ar sakni *peks-* u. c. Populārzinātniskā, bet zinātniski ļoti saturīgā rakstā “Ko latviešu valoda mantojusi no baltu un somu senajiem sakariem” (Raģe 1973) S. Raģe atkal pievēršas latviešu valodas leksisko somugrismu skaitliskajam vērtējumam, it kā atgriezdamās pie jau Abena minētā skaitļa 500, taču patiesībā, protams, tā ir atgriešanās jaunā kvalitātē, jo kļūdaini etimoloģizēto vārdu vietā nākuši jauni – relatīvi droši somugrismi. Kā savulaik pusnopietni izteicās pati Silvija Raģe, somugrismiem viņa bija iecerējusi īpaši nopietni pievērsties pēc aiziešanas pensijā. Kā zinām, šai iecerei nebija lemts piepildīties.

20. gadsimta 80.–90. gados un vēl trešā gadu tūkstoša pašā sākumā somugrismu izpētē visvairāk tika paveikusi Elga Kagaine, kam šī joma kļuva par vienu no sirdij tuvākajām, jo lielā mērā saistīta ar dzimto novadu, ar Ziemeļvidzemi. Netraucēja pat tas, ka viņa nebija īsti divvalodīga (kaut, protams, šo to igauniski saprata); ilgajos gados izveidojusies intuīcija ļāva gluži pārsteidzoši precīzi atpazīt daudzus somugriskas (lielākoties igauniskas) cilmes apvidvārdus, kas līdz tam vēl nebija iekļauti zinātnes aprītē. Paveiktais ļāvis Elgai Kagainei pēdējā monogrāfijā detalizēti izanalizēt 207 Ziemeļrietumvidzemes izlokšņu lokālos somugrismus (neskaitot fonētiskos variantus, kuru eventuāla ierēķināšana varētu minēto skaitu vismaz dubultot). Vienlaikus apzinātais somugrismu kopums ļauj Elgai Kagainei secināt, ka Ziemeļvidzemes izlokšnēs vien atrodami apm. 400 leksiskie somugrismi (Kagaine 2004, 261), par citiem novadiem un literāro valodu nemaz nerunājot (nav šaubu, ka it sevišķi Kurzemes lībisko izlokšņu materiāls varētu latviešu valodas somugrismu kopskaitu vēl krietni palielināt). Tātad – ļoti ticams, ka būtu jārunā jau par kādiem 600 leksiskiem somugrismiem latviešu valodā.

Tiesa, etimoloģijas laiku pa laikam būtu jāpārvērtē. Kādreiz, kā jau minēts, to ir darījis Valdis Zeps, šobrīd, šķiet, pienācis laiks nākamajai inventarizācijai. Būtu jāapkopo visi valodnieciskajā literatūrā atrodami somugrismu etimoloģizējumi un kritiski jāizvērtē. Šīs izvērtēšanas gaitā viens no galvenajiem uzdevumiem (laikam pat varētu teikt, pats galvenais uzdevums) ir iespējamā somugrisma cilmes skaidrojuma ticamības pakāpes novērtējums. Varētu veidot vairākas grupas: “Somugru cilmes aizguvumi, kuru etimoloģijas skaidrojums ir maksimāli ticams”, “Iespējamie somugrismi, kuru cilmes skaidrojums ir vidēji ticams”, “Varbūtējie somugrismi, kuru cilmes skaidrojums ir minimāli ticams”, “Vārdi, kas, domājams, nav somugrismi, kaut arī to somugriskas cilmes hipotēze savulaik tikusi izvirzīta”. Praktiski gan ļoti grūti nodalīt vidēji ticamos no minimāli ticamiem, tāpēc šīs divas grupas varētu arī apvienot. Šāda veida dalījums (trijās grupās) leksikas vēstures izpētē nav mans izdomājums, tādu (vai vismaz līdzīgu) savulaik slāvu un ģermāņu valodu kontaktu pētījumā veiksmīgi izmantojis baltkrievu valodnieks Viktors Martinovs (Мартынов 1963). Pats pirmais mēģinājums šādi klasificēt latviešu valodas somugrismus deva mazliet pārsteidzošu rezultātu, proti, bija samērā maz tādu vārdu, kurus varētu droši iekļaut maksimāli ticamo somugrismu grupās. Ņemot vērā, ka pirmajā mēģinājumā izvērtēts tika samērā neliels fragments – iespējamie somugrismi alfabēta secībā no *ai!* līdz *ašķi* –, un zinot, ka samērā daudzu apvidvārdu somugriskā cilme šaubas nerada, var izteikt prognozi, ka turpmākajā darba gaitā maksimāli ticamo aizguvumu grupa krietni pieaugs.

Daži piemēri.

Somugru cilmes aizguvumi, kuru etimoloģijas skaidrojums ir maksimāli vai gandrīz maksimāli ticams

airis II, sk. *āris*.

ait ‘nē (atbildot)’ *dial.* (tikai Ancē). J. Endzelīns šaubīdamies (ar ?) saista to ar līb. *ei* ‘nē’ (ME I, 14); S. Raģe piedāvā pārlicecinošāku skaidrojumu, minot iespēju, ka šīs partikulas pamatā varētu būt izteikums, kas lietots ar nozīmi ‘pateicos, nē!’, piemēram, līb. *aitjumāl* ‘paldies’ (Raģe 1986, 24).

aķis I ‘kovārnis’ *dial.* (Lejasciemā) < ig. *hakk* ‘t. p.’ (vārds *aķis* nav iekļauts ne ME, ne EH) Zemzare 1940, 108. Par šī somugrisma variantu V. Zeps uzskata Cēsīs un Vaivē fiksēto *kāķis* ‘kovārnis’ (Zeps 1962, 100).

aķis II ‘labības statiņš; labības guba’ *dial.* (Ipiķos, Mujānos, Ternejā) < ig. *hakk* ‘Getreidepuppe’ (Raģe 1975 [2003, 265]); papildu materiāls, tostarp arī atvasinājums *aķēt* ‘likt, kraut labību (statā, uz īpašiem žāvējamiem kokiem)’ (Mujānos) Kagaine 2004, 54.

allaž. Uz šī vārda somugrisko cilmi norādījis jau Vilhelms Tomsens (Thomsen 1890, 252), uz kuru savukārt atsaucas K. Mīlenbahs (ME I, 68); < līb. *aĻDz*, *aĻz*, ig. *alatas*, *alasi* (Aben 1957, 213), līdzīgi, tikai neminot pirmo no uzskaitītajiem lībiešu valodas vārdiem, arī Zeps 1962, 100. Savukārt K. Karulis kā etimonus norāda līb. *ales*, *aĻdz*, ig. *alasi* un atzīmē, ka šis ir samērā jauns aizgūvums, kas vēl reti sastopams 18. gs. literatūrā (Karulis 1992, I 67).

alstars ‘šķīvis’ *dial.* (Dundagā) (V. Zeps skaidro kā ‘butter dish (sviesta šķīvis)’ (Zeps 1962, 100), taču EH attiecīgā vārdkopa – *sviesta alstar(i)s* – ar tās tulkojumu ‘ein Butterteller’ EH I, 68 minēta kā lietojuma piemērs, resp., kā daļēji terminoloģizējusies vārdkopa; tiesa, arī Laucienē pierakstītais variants *alcers* ME I, 66 ar atsauci uz “Dienas Lapas” pielikumu “Etnogrāfiskas ziņas par latviešiem” III, 129 skaidrots ar ‘Butterteller (sviesta šķīvis)’). Šim apvidvārdam ME un EH atrodami vairāki varianti: jau minētais *alcers*, kā arī *alsars*, *alsariņš*, *alsters* (visi Ziemeļrietumkurzemē), *alseris* (Saldū); kā etimonus V. Zeps min līb. *ālstar* [‘Untertasse (für Butter), Assiette (apakštasīte (sviestam), šķīvis)’ Kettunen 1938, 18] un arī somu *halstari* (Zeps, *ibid.*). Somu valodā vārdam *halstari*, kas savukārt aizgūts no zviedru valodas, gan ir cita nozīme: ‘cepinašanas restes’; acīmredzot latviskais *alstar(i)s* patiešām aizgūts no līb. *ālstar* ‘neliels šķīvis’, kura tālākā cilme savukārt varētu būt meklējama zviedru valodā (ar ? SSA I, 134), bet varbūt arī viduslejasvācu valodā (J. Endzelīns variantu *alcers*, *alsars*, *alsters* cilmi hipotētiski – ar ? – saista ar vlv. *halster* ‘halber Scheffel (puspūrs)’ ME I, 66, neminot lībiešu valodas starpniecības iespēju, kas arī saprotams, jo ME I publicēts pirms Kettunen 1938, līdz ar to lībiskais valodas materiāls J. Endzelīnam tobrīd vēl nebija pietiekami pieejams). Savukārt varbūtējie etimoni gan zviedru, gan lejasvācu valodā, kā redzams, savas nozīmes dēļ tomēr nav uzskatāmi par droši ticamiem.

Varbūtējie somugrismi, kuru cilmes skaidrojums ir vidēji vai minimāli ticams

airēt < ig. vai līb. Aben 1957, 202.

airis I (dialektāli varianti *aira*, *aire*) < ig. vai līb. Aben 1957, 202; J. Endzelīns par visticamāko uzskata aizgūšanu no ģermāņu valodām ar somu vai igauņu valodas starpniecību (sal. somu *airo*, ig. *aer*) (ME I, 13), tāpat arī Raģe 1986, 29; V. Zeps kā varbūtēju aizgūšanas avotu min līb. *ājraz* (lībiešu valodas vārdus Zeps raksta fonemātiskā transkripcijā (Zeps 1962, 99), taču pieļauj arī iespēju, ka šis latviešu valodas vārds varētu būt tieši aizgūts no ģermāņu valodām (Zeps 1962, 100); K. Karulis min vairākas aplūkojamā vārda cilmes hipotēzes, divas no tām ļauj vārdu *airis* uzskatīt par mantotu, resp., indoeiropiskas cilmes vārdu (Karulis 1992, 58); iespēju, ka tas varētu būt mantots vārds, pieļāvis arī K. Būga (RR III, 332), kaut

gan ne tik nešaubīgi, kā varētu domāt pēc atstāstījuma K. Karuļa vārdnīcā (sk. Karulis, *ibid.*).

ajēga ‘nejēga’ *dial.* (zināms tikai no trim izloksnēm – Vestienas, Bejas un Tūjas, variants *ajēgs* – no publicējuma “Rīgas Avīzēs”). J. Endzelīns pieļauj iespēju, ka tas varētu būt ig. *hajo* ‘alberner Mensch’ pārveidojums, ko ietekmējis latv. *nejēga* (ME I, 62); minētā vārda lokalizāciju ar jau pieminēto fiksējumu Bejā un Tūjā (Raģe 1986, 24), kam no cilmes analīzes viedokļa ir būtiska nozīme, jo šī areāla specifika padara vārda *ajēga* vismaz daļēji somugrisku cilmi ticamāku; V. Zeps par somugrisku cilmi šaubās, J. Endzelīna viedokli raksturo: *For lack of better* (‘trūkstot labākam [skaidrojumam]’), bet atstāsta to mazliet neprecīzi: < ig. *hajo* + latv. *jēga* (Zeps 1962, 100). Šķiet, ka izloksnēs, kuru runātājiem bijuši pietiekami intensīvi kontakti ar igauņiem, kontaminācija starp ig. *hajo* (izrunā [ajo]) un latv. *nejēga* varētu būt bijusi visnotaļ iespējama.

āmīties dial. ‘Unsinn treiben, Possen reissen (muļķoties, ākstīties)’ ME I, 239. Izloksnēs pierakstīti arī varianti *ēmuļuoties*, *ēmuoties* ‘to act silly (rīkoties muļķīgi)’ un citi šīs pašas leksiskās saknes vārdi: *āmākslis* ‘spook (spoks)’, *āmeklis* ‘silly person (muļķis)’ [‘der Possenreisser, Hanswurst (jokdaris, āksts)’ ME I, 239], *āmīgs* ‘silly (muļķīgs)’, *āms* ‘clown (āksts)’, *āmulis* ‘jemand, der wenig spricht und mit zottigem Bart und Haar einhergeht (tāds, kas maz runā un ar pinkainu bārdu un matiņiem staigā)’, kā arī vēl citi šī apelaatīva varianti ar *e-*, *ē-*, *ē-*, *ē-* (Zeps 1962, 100, pamatojoties uz ME un EH), *āmeļlis* 1. ‘das Gespenst (spoks)’; 2. ‘Possenreisser (jokupēteris)’ ME I, 239. Dažiem minētajiem apelaatīviem gan nozīmes, gan formas ziņā itin tieši atbilst vairāki lībiešu valodas vārdi (stipri vienkāršotā rakstībā: *ōmēz*, *ōmil*’, *ōmēkkēl* ‘Gespennst; Unsinnmacher (spoks; muļķību darītājs)’; precīzu fonētisko transkripciju sk. Kettunen 1938, 267); Oskars Loritss vismaz pēdējo no tiem uzskatījis par aizgūtu no latv. *āmeļlis* (Loorits 1927, 250, cit. no Kettunen, *ibid.*), savukārt Lauri Ketunens uzskatīja, ka it sevišķi pirmais no uzskaitītajiem lībiešu valodas vārdiem precīzi atbilst somu valodas vārdam *haamu* ‘spoks’ (Kettunen, *ibid.*) un tāvad ticamāks acīmredzot būtu pretējais aizgūšanas virziens; citētajā vārdnīcā šķirklī šī doma gan paliek zemtekstā, taču tieši tā to atstāsta V. Zeps un pats tai pievienojas (Zeps 1962, 100), par apšaubāmu atzīstot J. Endzelīna savulaik piedāvāto indoeiropisko *āmīties* cilmes skaidrojumu, kuru pirmais formulējis jau A. Becenbergers, norādot arī uz paralēli lietuviešu valodā *omytis* ‘Faxen machen (muļķoties)’ (ME I, 239). Ernsts Frenkels lietuviešu etimoloģiskās vārdnīcā šķirklī *omytis* pilnībā akceptē A. Becenberģera etimoloģizējumu, resp., nešaubās par šīs ligzdas vārdu indoeiropisku cilmi (LEW 7, 517). Varbūt te grūti atšķetināmā mezglā savijušies impulsi, kas nāk no divām pusēm – indoeiropiskās un somugriskās, turklāt par eventuālu somugrisku ietekmi vairāk jādomā tajos gadījumos, kad realizējas nozīme ‘spoks’? Tiesa, arī somu *haamu*, neraugoties uz atbilstmi mordviešu valodās (erziešu *tšama*, mokšiešu *šama* ‘seja; nogāze’), varētu būt saistīts ar ietekmi no skandināvu valodu puses, sal. sennorvēģu *hamr* ‘ārējais apvalks; āda; tēls’, mūsdienu norvēģu *ham* ‘t.p.; spoks’ (SSA I, 125). K. Karulis *āmīties* ‘ālētis, ķēmoties’ atzīst par ģermānismu un salīdzina ar vācu *nachahmen* ‘pakaļ darīt, ķēmoties’ (Karulis 1992 I, 285 s.v. *gāma*; vācu *nachahmen* vārdnīcā tulkojumā ‘atdarināt; imitēt’ (VLV, 425) ‘ķēmošanās’ nianse gan it kā palikusi zemtekstā).

Vārdi, kas, domājams, nav somugrismi, kaut arī to somugriskas cilmes hipotēze savulaik tikusi izvirzīta

ai! ai! Šīs interjekcijas cilmi K. Abens (ar ?) saista ar ig. *ai! ai-ai!* (Abens 1957, 213). Neviens cits valodnieks šādu varbūtību nepiemin. Jāatzīst, ka interjekciju cilmes analīzē bieži vien ir gandrīz neiespējami nošķirt aizguvumus no paralēliem patstāvīgas cilmes izsaukmes vārdiem. K. Karulis savā etimoloģiskajā vārdnīcā šo interjekciju nav iekļāvis. Šķiet, ka *ai!* ir viena no universālajām interjekcijām, kas daudzās valodās veidojusies neatkarīgi no citu valodu ietekmes.

aļuots ‘?’ *dial.* Ar neskaidru nozīmi pierakstīts latv. tautasdziesmā no Alsungas: *zīļuota, aļuota* (variantā, arī no Alsungas: *zaļuota saulīte lēca* (Raģe 1986, 24); J. Endzelīns hipotētiski (ar ?) to saista ar līb. *al’l’* ‘zaļš’ (ME I, 69), somugrismu skaitā iekļauj arī K. Abens, skaidrojot nozīmi ar ig. *rohekas* ‘zaļgans’ un varbūtējo lībisko etimonu dodot nedaudz citādā formā: *al’l’i* (Aben 1957, 212) (abi minētie lībiešu vārdu varianti atrodami Lauri Ketunena vārdnīcā, turklāt *al’l’* ar norādi, ka tas ir Salacas lībiešu vārds (Kettunen 1938, 8); šīs norādes dēļ Alsungā fiksētais varbūtējais somugrisms tiešām drīzāk saistāms ar K. Abena minēto lībiešu vārda variantu (toties ME atrodamais sastatījums būtu īsti vietā, domājot par tālāk citēto pierakstu no Salacas). Savukārt V. Zeps uzskata *aļuots* par īpaši un tikai šim gadījumam darinātu atskaņu vārdu (Zeps 1962, 100). Tas liktos visai ticami, un tā vedinātu domāt arī varianta ar *zaļuota* eksistence, ja vien nebūtu tikko minētā 20. gs. 90. gados Salacā pierakstītā piemēra: *plēsa ievu, liepu lūkas, melluo plēsa nuost, tik tuo gaišuo vārij, krāsuoļ aļuot, zaļu varbūtas kāc ar teica* (Kagainē 2004, 58); šis interesantais fiksējums neļauj V. Zepa viedokli atzīt par pilnīgi drošu, kaut gan fakts, ka izteikums pierakstīts “aptaujas rezultātā” (ibid.), atstāj vietu nelielām šaubām, vai aptaujātais nav aplūkojamo vārdu pateicis informantam priekšā?

aši ‘kosa’ *dial.* K. Abens to uzskata par aizguvumu no ig. *osi* ‘t. p.’ (Aben 1957, 212), V. Tomsens aizgūšanas iespēju no Baltijas jūras somu valodām vērtē kā varbūtēju, tomēr nedrošu (Thomsen 1890, 253), J. Endzelīns un V. Zeps par šādu cilmes skaidrojumu stipri šaubās (ME I, 147, Zeps 1962, 104), K. Karulis to pat nepiemin, būdams pārliecināts par vārda *aši* un tā varianta *aški* (šiem vārdiem izloksnēs ir vēl samērā daudz citu variantu, sk. ME I, 146–147) sakaru ar jēdzienu ‘ass’ (Karulis 1992 I, 415 s. v. *kosa*^a); starp citu, *aški* iekļāvies arī latviešu literārajā valodā, šī vārda nozīme tiek skaidrota kā ‘kosas ar nesazarotiem, cietiem un asiem [nota bene! – O. B.] stumbriem; ziemzaļās kosas’ (LLVV I, 336). Pēc J. Endzelīna domām, galvenais arguments pret somugriskas cilmes hipotēzi ir tas, ka šāda cilme būtu iespējama vienīgi tad, ja vārda *aši* lietuviskais ekvivalents *asiai* tiktu lietots tikai Ziemeļlietuvā izloksnēs, jo visai lietuviešu valodai kopīgi somugrismi līdz šim neesot droši konstatēti (ME I, 147); kā redzams LKŽ, *asys* (dsk. *asiai*) pierakstīts arī pašos Lietuvas dienvidos, Lazdiju rajonā (LKŽ I, 326). Tiesa, pavisam nelielu varbūtību J. Endzelīns atstāj arī pieļāvumam, ka variants *aški* varētu būt aizgūts no igauņu izloksnēs sastopamā *oštja* (“.. oder gar aus der estnischen Nebenform *oštja* entstanden” ME I, 147 s. v. *aši*). Tomēr ticamāka viņam liekas kontaminācija ar *aški* ‘zirga astes sari’ (ibid.). Pārliecinošais semantiskais saistījums ar latv. *ass* un pamatformas *aši* plašais baltiskais areāls liek pievienoties viedoklim par šī vārda baltisku cilmi.

Literatūra

- Aben K. 1957 – Eesti ja liivi lapene läti sõnavaaras. *Emakeele seltsi aastaraamat*. III. Tallinn: Eesti Riiklik kirjastus, 199–216.
- Būga K. 1908 – *Aistiški studijai. Tyrinėjimai lygintinjo prūsų, latvjų ir liėtuvjų kalbōmokskjo srityje*. I-oji dalis. Peterburgas. Šv. Kazimiėro Draugijos išleidimas Nr. 45.
- EH – Endzelīns J., Hauzenberga, E. Papildinājumi un labojumi K. Mīlenbaha “Latviešu valodas vārdnīcai”. Rīga: Kultūras fonds, 1934–1946.
- Endzelīns J. 1909 – [Rec. par] Būga Kasimir. Aistiški studijai. Tyrinėjimai lygintinjo prūsų, latvjų ir liėtuvjų kalbōmoksljo srityje. I-oji dalis. St. Petersburg, 1908. – In: Endzelīns, Jānis. *Darbu izlase*. II sēj. Rīga: Zinātne, 1974, 631–635.
- Kagaine E. 2004 – *Lokālie somugrismi latviešu valodas Ziemeļrietumvidzemes izloksnēs*. Rīga: Latvijas Universitātes Latviešu valodas institūts.
- Karulis K. 1992 – *Latviešu etimoloģijas vārdnīca*. I–II. Rīga: Avots.
- Kettunen L. 1938 – *Livisches Wörterbuch mit grammatischer Einleitung*. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- LKŽ I – *Lietuvių kalbos žodynas*. T. 1. A–B. Antras leidimas. Vilnius: Mintis, 1968.
- LLVV I – *Latviešu literārās valodas vārdnīca*. 1. sēj. A. Atb. red. L. Ceplītis. Rīga: Zinātne, 1972.
- Loorits O. 1927 – *Liivi rahva usund*. K. 2. Tartu.
- ME – Mīlenbahs K. *Latviešu valodas vārdnīca*. Rediģējis, papildinājis, turpinājis J. Endzelīns. I–IV. Rīga: Kultūras fonds, 1923–1932.
- Ojansuu H. 1921 – *Lisä suomalais-balttilaisiin kosketuksiin*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. [Eripainos aikakauskirjasta “Suomen” IV jakson 20 osasta.]
- Raģe S. 1973 – Ko latviešu valoda mantojusi no baltu un somu senajiem sakariem. *Zinātne un Tehnika*, 1973, 2, 14–16. [Arī: Raģe, Silvija. *Darbu izlase*. Rīga: Latvijas Universitātes Latviešu valodas institūts, 2003, 247–250.]
- Raģe S. 1986 – Baltijas somu valodu aizguvumi latviešu valodā, ko pirmais etimoloģizējis J. Endzelīns. *Dialektālās leksikas jautājumi*. 1. Rīga: Zinātne, 18.–126.
- Thomsen V. 1890 – *Berøringer mellem de finske og de baltiske (litauisk-lettiske) sprog*. København.
- VLV – Granta K., Pampe E. *Vācu-latviešu vārdnīca*. Trešais izdevums. Rīga: Avots, 1990.
- Zemzare D. 1940 – *Valodas liecības par Lejasciema novadu*. Rīga.
- Zeps V. J. 1962 – *Latvian and Finnic Linguistic Convergences*. Bloomington: Indiana University; The Hague: Mouton & Co.
- Мартьянов В. 1963 – *Славяно-германское лексическое взаимодействие древнейшей поры*. Минск.

Summary

In the paper the history of the research (from the 19th to 21st century) of loanwords of Finnic (mostly Estonian and Livonian) origin in Latvian is analysed. The increase of the number of identified loanwords of Finnic origin from 180 (Vilhem Thomsen) to 600 is retraced, examples of the loanwords studied by different researchers are mentioned. As the main task of the future research of Finnic loanwords, a new “stock-tacking” is considered: evaluation of etymologies and division of Finnic loanwords in few subdivisions with respect to the degree of certainty of the Finnic origin.

Somu, latviešu un igauņu čūsku vārdu salīdzinoša analīze *Comparative Analysis of Finnish, Latvian, and Estonian Snake Incantations*

Marija Butikova¹

Latvijas Universitātes Moderno valodu fakultāte
Visvalža iela 4a, Rīga, LV-1050
E-pasts: veretenitsa@gmail.com

Buramvārdi ir rituāla dzeja, kuras pamatā ir ticība vārda noslēpumainajam un iedarbīgajam spēkam. Čūsku vārdi jeb speciālās formulas, kuras tika nolasītas, lai izdziedinātu čūskas kodumu vai apturētu čūsku, somu, latviešu un igauņu folklorā veido īpašu lielu buramvārdu grupu. Rakstā šo triju tautu čūsku vārdi tiek aplūkoti un salīdzināti, tiek izceltas līdzības un atšķirības to formā un saturā, kā arī katrai tradīcijai raksturīgās īpatnības, piemēram, etimoloģiskās formulas (“dzimšanas rūnas”) Somijā, vilnas motīvs Latvijā. Tiek aplūkotas gan arhaiskās formulas, gan tās, kas ir radušās kristīgā ietekmē.

Atslēgvārdi: buramvārdi, čūska, somu folklorā, latviešu folklorā, igauņu folklorā.

Somu buramvārdi pēc savas formas ir Kalevalas pantmēra dzeja, to pašu var teikt arī par igauņu buramvārdiem. Igaunijā tā īpašā aliterācijas rūniskā dzeja saucas “regivārss”. Savukārt latviešu tradīcijā tām atbilst tautasdziesmas, tomēr Latvijā tautasdziesmas populārāajā četrrindu formā čūskas vārdošanai tika lietotas visai reti.

Maģiskajos rituālos dzejas lietošanas principi abām tautām atšķiras: latviešu burvis noskaita parasti vienu četrrindu pantu, bet Somijā rindu kopas (tā sauktās klišejas) var savienoties dažāda garuma rūnās (Robežkarēlijā un Ziemeļkarēlijā vienā rūnā var būt pat vairāk nekā 100 rindu!) un tradicionālās klišejas var papildināt ar paša burvja izdomātām rindām. Tas gan ir pretrunā ar buramvārdu nemainības likumu, un Somijā tas ir saistīts ar šamanisma tradīciju. Laikā, kad maģijā vārda spēks lielākai daļai tautu bija ieguvis galveno nozīmi, Somijā joprojām saglabājās uzskats, ka vārds kalpo ritmam. Burvis (*tietājā* – burtiski “tas, kurš zina”) vada šo rituālu un “būvē” buramvārdus, kuri nepieciešami attiecīgajā situācijā. Pašam burvim pietiek spēka savaldīt ļaunumu, tādēļ viņam ir arī tiesības veidot savas variācijas. Tomēr somu buramvārdi ir saglabājuši gan formu, gan vecus, nesaprotamus vārdus, un tas liecina par kanona nozīmi. Laikam jau cilvēks zemapziņā tic, ka senču nodotās vārdu kombinācijas nes sevī maģisku spēku, kuru citiem līdzekļiem nevar iegūt. Igaunijā situācija ir tuvāka Somijai, tāpēc var secināt, ka tieši dzejas forma rada labvēlīgus apstākļus variācijai un formulas veidošanai no gabaliņiem. Tomēr igauņu čūsku vārdi paliek stingrākās robežās, tie vairāk pieturas pie arhaiskā “skeleta”, kurš

¹ Raksts publicēts autores redakcijā.

nosaka savienošanas iespējas. Tāpēc igauņiem ir raksturīgi īsāki veidojumi nekā somiem – noteiktas klišejas Igaunijā var ietilpt tikai noteikta tipa formulās.

Latviešu čūsku vārdi, izņemot dažus piemērus, ir prozas veidojumi. Vistipiskākie izņēmumi ir šādi:

*Čuči, guli, lokainīte, deviņiem līkumiem, / Tev pieder purvi, meži,
man klājie tīrumiņi. [LFK 5, 96]*

*Es nociršu melnu tārpu ar zaļaju zobentiņ; / Es uzkāpu kalniņā
zobentiņu balināt. [LFK 219, 1929]*

Somu čūsku vārdos, kas izteikti prozā, ir sastopamas tikai pavisam īsas formulas, kuras aizgūtas kristietības laikā un kuru pamatu veido vārdi čūskas apturēšanai un svēto darbība. Kristus un Pētera pastaigas motīvs rūnas sākumā dažreiz ticis izmantots par buramvārdiem. Tāpat igauņiem prozā ir tikai kristīgie buramvārdi un īsas formulas čūskas apturēšanai.

Cita somu buramvārdu īpatnība ir dzimšanas vārdi. Ar tiem tiek aprakstīts, kā slimība vai kāda ļauna būtne ir cēlusies. Šādu rūnu izveides pamatā ir uzskats – lai savaldītu ļaunumu, jāizskaidro tā pirmsākumi. Dzimšanas vārdi ir savdabīga burvja diagnoze slimniekam. Kaut gan dzimšanas rūnas ir oriģināls somu buramvārdu veids, to motīviem mēdz būt kristīga izcelsme vai ietekme. Motīvu čūsku dzimšanas vārdos ir tiešām daudz, jo katrai čūsku sugai ir savs skaidrojums, kā tā radusies (dažkārt pat vairāki skaidrojumi). Bieži sastopamas rūnas, kurās aprakstīta čūskas ķermeņa daļu rašanās. Apkopojot dzimšanas vārdu motīvus, jāsecina, ka visbiežāk čūskas radušās no kādas ļaunas būtnes siekalām (zemes čūska – no nelabā vai Jūdas, ūdens čūska – no ļaunas sieviešu būtnes Siejeteres siekalām), matiem, mītiskā valdnieka šķēpa daļām vai gredzena, kas noslīdējis no viņa pirksta. Lai gan somu un igauņu buramvārdi ir līdzīgi pēc formas, Igaunijā čūskas rašanos izskaidrojošie vārdi gandrīz nav vērojami. Vienīgais variants, kurā stāstīts, ka čūska rodas no jaunavas Marijas vai vārdes siekalām, ir diezgan nepārliciecināms un acīmredzot ir aizgūts no somiem.

Formulu motīvu ziņā somu, latviešu un igauņu čūsku vārdiem ir daudz kopīga, piemēram, koduma pārnesums uz citu objektu (pavēle kost kokam, nevis cilvēkam), pavēle saritināties (*ķeburiņā* Somijā, *kā sētas rīkste* Latvijā), kurai Igaunijā atbilst pavēle *paslēpties zem akmens*, čūskas aizsūtīšana prom (Somijā un Latvijā šādā kontekstā sastopams jūras un akmens motīvs). Līdzīga ir arī čūskas krāsu uzskaitīšana un čūskas mītnes vietu nosaukšana (tomēr te ir atšķirība, jo somu rūnās čūskas mītne tiek atsevišķi nosaukta, bet latviešu buramvārdos to min kādā citā kontekstā). Motīvs, kura pamatā ir ideja, ka jānosauc visas iespējamās sugas, ja nav zināms, tieši kura čūska ir iekodusi, ir ļoti tuvs likumam, pēc kura veidoti dzimšanas vārdi. Epitēti, kas lietoti čūskas apzīmēšanai, visu trīs tautu tradīcijās ir ļoti daudzveidīgi, un reizēm to iespējamā līdzība ir dabiska (piemēram, čūska tiek saukta par melno tārpu), tomēr nevar nepamanīt, ka Somijā atšķirībā no Igaunijas un Latvijas dominē čūskas salīdzinājumi ar matiem vai bārdu, auklu un diegiem. Līdzīga igauņu un somu buramvārdos ir viena rinda – *Mato musta maanalainen* somiem un *Madu musta maa alune* igauņiem. Abos variantos čūska ir raksturota kā melna pazemes būtne, atšķirība ir tikai būtnes identificēšanā – somu *mato* ir tārps, bet igauņu *madu* ir

čūska. Šāda nozīmju atšķirība varētu liecināt par to, ka igauņiem priekšstats par tabu vārdiem nav tik svarīgs kā somiem, ja vien nav notikusi vārda nozīmes maiņa laika gaitā. Toties kopumā šādas noteicējrietas esamība abās tradīcijās norāda uz kopīgām saknēm, kā arī uz priekšstatu, ka šim noteicējam jāpaliek nemainīgam, lai formula būtu iedarbīga. Igaunu čūsku vārdiem īpatnēji ir motīvi, kuros minēta darva, turklāt šī viela ir ambivalenta. Tā var būt gan čūskas melnuma un ļaunuma raksturotāja, gan arī viela, kas palīdz uzveikt čūsku un izārstēt tās kodumu.

Latviešu čūsku vārdu īpatnība ir pretstatīšana pēc **tev–man** shēmas – tā ir teritorijas norobežošana starp čūsku un cilvēku. Sacensības motīvs ir ļoti izplatīts Latvijā, bet Somijā un Igaunijā tas sastopams tikai dažos gadījumos. Tomēr interesanti, ka līdzība ir saskatāma tieši starp latviešu un somu formulām – tajās notiek skaitīšana. Igauniem sacensības formula ir citādāka – *tu spaidi manu pēdu / es mīdīšu tavu galvu*.

Katrā no izpētītajām buramvārdu tradīcijām ir maģiski stāstījumi par Jēzus Kristus vai jaunavas Marijas darbību. Tomēr pilnībā sakrīt tikai formulas dialoga formā. Somu variantā tiek paziņots, ka čūska ir iekodusi, tad apustulis Pēteris vai Jēzus jautā, “vai asiņoja”, un jaunava Marija atbild, ka esot jau sadzījis. Latvijā un Igaunijā formula sākas ar čūskas dūriena paziņošanu, pēc tam Marija runā, Jēzus zvēr un čūskas inde tiek izšļākta. Populārais somu dzimšanas rūnu motīvs ar Jēzus un Pētera pastaigu Latvijā sastopams tikai pāris piemēros un Igaunijā vispār nav vērojams.

Gan Latvijā, gan Somijā kristīgā ietekme uz čūsku vārdiem ir milzīga. Somijā tā izpaužas galvenokārt epitetos, attieksmē pret čūsku, tās saistīšanā ar nelabo, tomēr burvis vairāk paļaujas uz sevi un kristīgā Dieva vārds netiek piesaukts. Latvijā turpretim gandrīz katra buramvārdu vienība beidzas ar vārdiem “Dievs Tēvs...”, “Iekš tā vārda...” u. c. Latviešu čūsku vārdu lielu daļu veido aizguvumi no Bībeles un evaņģēlija, uz apokrifiem balstītie motīvi vai vienkārši piedraudējumi ar Dieva spēku. Kristīgā ietekme ir jūtama arī igauņu čūsku vārdos, bet te tā nav tik spēcīgi izteikta. Neņemot vērā formulas ar kristīgiem motīviem, kristīgā ietekme izpaužas čūskas saukšanā par velnu vai pagānu (reti) vai vārda *Amen* pielikšanā formulas beigās. Šādos pievienojumos ir saskatāma pāreja no pirmskristīgās uz kristīgo ticību (Viķis-Freibergs 1989), kā arī vēlme rādīt buramiem vārdiem spēcīgu nobeigumu.

Daudzi pētnieki ir pievērsuši uzmanību tam, ka gan somu, gan latviešu buramvārdos čūskai ir dīvaina saistība ar vilnu. Piemēram, Somijā čūskai tiek paziņots, ka vilna ir viņas mute, galva un zobi, bet Latvijā ceļa malā guļošanai čūskai ir pilna mute ar vilnu. Slāvu buramvārdos čūska sēž uz vilnas – šo motīvu Mansika uzskatījis par radniecīgu somu un latviešu motīvu un saistījis to ar kristīgajiem priekšstatiem (Мансика, 26). Iespējams tomēr, ka vilnas motīvā slēpjas senās, htoniskās dievietes kulta pēdas, kas ir kopīgas latviešiem un somiem. Priekšstats par čūskas piederību mājai un kūtij abām tautām ir kopīgs, taču tieši Latvijā čūska atzīta par htoniskās dievības Māras iemiesojumu un tāpat arī par govju svētītāju. Taču Māra ir ne tikai govju, bet arī citu mājdzīvnieku aizgādne – aitām viņa dod vilnu, tādēļ vilnas pieminēšana čūsku vārdos nav nejauša, turklāt uz čūsku šajā gadījumā tiek attiecinātas arī citas Māras darbības.

Latviešiem un somiem kopīgs ir arī priekšstats par čūsku ģimeni un hierarhiju. Kad somu burvis kaunina čūsku par to, ka tā iekodusi, viņš piedraud tai, ka tas kļūs zināms vecākajai čūskai, čūsku mātei un pavēlniecei. Citos kontekstos minēti arī šīs čūskas brāļi un māsas. Latviešu buramvārdos čūska tiek saukta par māti un tēvu, turklāt latviešiem ir arī čūsku pulka motīvs, kurš somu buramvārdos nav sastopams. Interesanta atšķirība starp somu un latviešu tradīciju ir tā, ka somu čūsku valdniece vienmēr ir sieviešu dzimtes čūska, bet latviešu buramvārdos sastopama gan *pulka pulkavniece* (un tieši viņa tiek kaunināta: *tavas saimes darbs!*), gan zalkšu ķēniņš. Priekšstats par čūsku karali pastāv arī igauņiem, bet buramvārdos tas atklājas, tikai raksturojot čūskas izskatu, nevis viņas darbību.

Čūskas uzrunāšana un kaunināšana ir svarīga somu, igauņu un latviešu buramvārdu daļa, bet tās lietojums ir atšķirīgs. Somijā čūskai obligāti pašai jānāk labot savu slikto “darbu”, viņai pašai jāizdzer sava inde, citādi burvis žēlosies mistiskajai mātei (*emo*). Igaunijā burvja pavēle ir vienkārši “izdarīt labāk, lai izdziedinās”, nekādi čūskas radi netiek pieminēti. Interesanti, ka burvis it kā cenšas pārliecināt čūsku, ka viņš netur to aizdomās par ļaunuma nodarīšanu. Igaunijā ir īpaši iemīļotas formulas, kur čūskai tiek aizliegts dzelt neredzot, nezīnot un vispār nejauši un tiek prasīts, kāpēc viņa tā izdarījusi. Latvijā čūskas kaunināšanas motīvs izveidojies jau kristietības laikā, jo kaunināšana saistīta galvenokārt ar čūskas grēku pieminēšanu.

Starp latviešu un somu apturēšanas vārdu motīviem līdzība nav konstatēta. Vienīgais izņēmums varētu būt formula, kurā velnam liek paturēt savu zirgu, čūsku, kamēr teicējs dabūs iemauktus; Somijā tā ir viena no divām pamatformulām – Latvijā tā ir tikai viena. Otrajā somu aizturēšanas vārdu motīvā zemei jāpatur čūska, bet latviešu aizturēšanas vārdos īpatnēji ir tas, ka čūska tiek dēvēta par brūti vai jaunavu un viņai liek pagaidīt brūtgānu vai ķēniņu, kas nocirtīs viņai galvu. Igaņu aizturēšanas vārdi ir līdzīgi tieši šīm latviešu formulām, toties čūskai apsola atnest rotu vai segu, ar kurām, protams, ir domāta vardarbība. Šās gandrīz burtiskas līdzības dēļ jāpieļauj doma, ka minētās formulas varētu tikt aizgūtas no Rietumiem kristietības laikā un pārtulkotas latviešu un igauņu valodā, turpmāk jau iegūstot katrai tautai īpašus elementus.

Čūskas nesaukšana tās īstajā vārdā ir kā likums somu un latviešu buramvārdos tādēļ, ka čūska pieder pie totēmiskajiem dzīvniekiem, kurus nedrīkst pieminēt bez īpašas vajadzības, lai tie nerādītos. Čūska ir tabu vārds, un tā vietā Somijā lietoja apzīmējumus *melnais pazemes tārps*, *kāpurs Tuoni spalvainais* vai *zemakmens cirta* utt., bet Latvijā čūsku devēja par *kūlainīti*, *lokainīti*, *cīrulīti*, *bezzobi*, *kukaini*, *brūti* u. c.

Avoti

Eesti Rahvaluule Arhiiv. – Tartu.

Latvijas folkloras krātuves materiāli.

Suomen Kansan Vanhat Runot I – XIV. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 1908–1948.

Šmits P. *Latviešu tautas ticējumi I – IV*. Rīga, 1940–1941.

Zvaiģņņu Andžs. *Seno latviešu apvārdošanas un citi etnografiski materiāli*. Ergļi, 1912.

- Майков Л. Н. *Великорусские заклинания*. Санкт-Петербург, 1994.
- Трейланд, Ф. Я. (Bģivzemnieks F.). *Материалы по этнографии Латышского племени*. Труды этнографического отдела. Книга VI. Москва, 1881.

Literatūra

- Hästesko, F. A. Länsisuomalainen loitsurunous // *Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 161*. Helsinki, 1918.
- Krohn K. Suomalaiset syntylöitsut // *Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 157*. Helsinki, 1917.
- Kursīte J. *Latviešu folklorā mītu spoguļi*. Rīga: Zinātne, 1996.
- Liparte E. Labā un ļaunā čūska latviešu folklorā // *Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis 1993/4 (549)*, 32–36.
- Piela U. Loitsut 1800 – luvun Pohjois-Karjalassa // *Kalevalaseuran vuosikirja 68*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 1989, 82–105.
- Roper J. *Charms. Change and Memory: Some Principles Underlying Variation*. Folklore vol. 9, December 1998 [skatīts 13.04.2007.]. Pieejams: www.folklore.ee/folklore/
- Sarmela M. Suomen perinne-atlas // *Suomen kansankulttuurin kartasto 2*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 1994.
- Siikala A. L. Myyttinen ajattelu ja loitsujen variaatio // *Kalevalaseuran vuosikirja 68*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 1989, 65–81.
- Straubergs K. *Latviešu buramie vārdi*. Rīga, 1939.
- Vīķis-Freibergs V. *Dzintara kalnā. Apceres par latviešu tautasdziesmām*. Montreal, 1989.
- Мансикка В. *Представители злого начала в русских заговорах*. Санкт-Петербург, 1909.

Summary

Incantations are ritual poetry, at the core of which lies the belief in a word's mystic and efficient power. The snake words are special formulae, which would be pronounced in order to heal a snake bite or to stop an approaching snake. They form an especially large group of incantations in Finnish, Latvian, and Estonian folklore. The article analyses the snake incantations of the three national traditions. Similarities and differences in form and content are pointed out, as well as the peculiarities of each tradition, for example etymological formulae (or the birth words) in Finland or the wool motif in Latvia. Both archaic and Christianity influenced formulae are examined.

Latviešu valodas divskaņu akustisks raksturojums *The Acoustic Characteristics of Latvian Diphthongs*

Juris Grigorjevs

Latvijas Universitāte
Filoloģijas un mākslas zinātņu fakultāte
Latviešu un vispārīgās valodniecības katedra
Visvalža iela 4a, Rīga, LV-1050
E-pasts: juris.grigorjevs@lu.lv

Latviešu valodas divskaņi akustiski līdz šim raksturoti maz, galvenokārt aprakstītas to temporālās (ilguma) īpašības, bet ir maz informācijas par spektrālajām īpašībām. Fonētiskos pētījumos 2008. gadā iekļauts divskaņu akustisko pazīmju pilotpētījums, kurā analizēta 20 vīriešu izruna. Šajā pētījumā noskaidrots, ka, pretstatā latviešu valodniecībā tradicionālajiem pieņēmumiem, līdzīgi latviešu valodas patskaņiem, arī divskaņiem ir vērojama ne tikai kvantitatīvā, bet arī kvalitatīvā redukcija. Divskaņu pirmais komponents ir kvalitatīvi noturīgāks, tomēr neuzsvērtajās pozīcijās arī tam vērojama akustiskā centralizācija, salīdzinot ar atbilstošās pozīcijās izrunātiem garajiem patskaņiem. Divskaņu otrais komponents pat uzsvērtajās pozīcijās tikai retos gadījumos sasniedz atbilstošajam patskaņim līdzīgu akustisko kvalitāti. Tas liecina, ka ir pārskatāma tradicionālā divskaņu klasifikācija pēc otrā komponenta stabilitātes. Analizējot divskaņu novietojumu akustiski auditīvajā plaknē, secināms, ka otrā komponenta kvalitāti vairāk ietekmē katra divskaņa artikulācijas nosacījumi, nevis zilbes uzsvars vai fonētiskā apkaime. Divskaņu zona akustiskajā plaknē, līdzīgi garo patskaņu zonai, gan uzsvērtajās, gan neuzsvērtajās pozīcijās lielākoties samazinās pirmā formanta (F1) dimensijā. Tas liek domāt par žokļa kustīguma samazināšanos, saglabājot mēles horizontālās kustības diapazonu un lūpu noapaļojumu. Pētījuma rezultātos vērojams, ka tiešā fonētiskā apkaime divskaņu komponentus ietekmē mazāk nekā atbilstošā pozīcijā izrunātus īsos patskaņus. Lielāka līdzība ir saskatāma ar fonētiskās apkaimes ietekmi uz garo patskaņu kvalitāti. Precīzai divskaņu apzīmēšanai ar starptautiskā fonētiskā alfabēta simboliem nepieciešami plašāki pētījumi un konceptuāla vienošanās par apzīmēšanas principiem.

Atslēgvārdi: vokālisms, divskaņi, akustiska analīze, akustiski auditīvā plakne, IPA.

Latvijas Universitātes Filoloģijas fakultāte (kopš 2008. gada vasaras – Filoloģijas un mākslas zinātņu fakultāte) un Latviešu valodas institūts vienmēr ir bijuši vadošie latviešu sinhroniskās un diahroniskās akadēmiskās valodniecības centri. Tajos pastāvīgi ir notikusi latviešu valodas pētniecība, kas turpinās arī mūsdienās. Fragmentāri latviešu valodas skaņu sistēmas pētījumi veikti šī raksta autora un viņa studentu izpildījumā laika posmā no 1992. līdz 2007. gadam, bet 2007.–2008. gadā Jura Grigorjeva pieteiktie un vadītie pētījumu projekti ieguvuši LU un LZP finansiālu atbalstu. Atbalstītie projekti ir

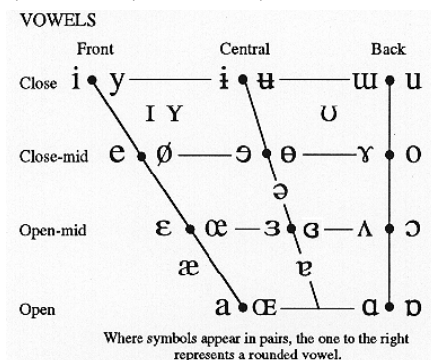
- LZP granta projekts Nr. 07.2086 “Mūsdienu latviešu literārās valodas fonētika: pilotprojekts „Latviešu valodas skaņu akustisks raksturojums””;

- LU pētniecības projekts Nr. 2007/ZP-18 un Nr. 2008/ZP-18 “Starptautiskās transkripcijas sistēmas izstrāde latviešu valodai”.

2007. gada projektu izpildes gaitā iegūti šādi rezultāti:

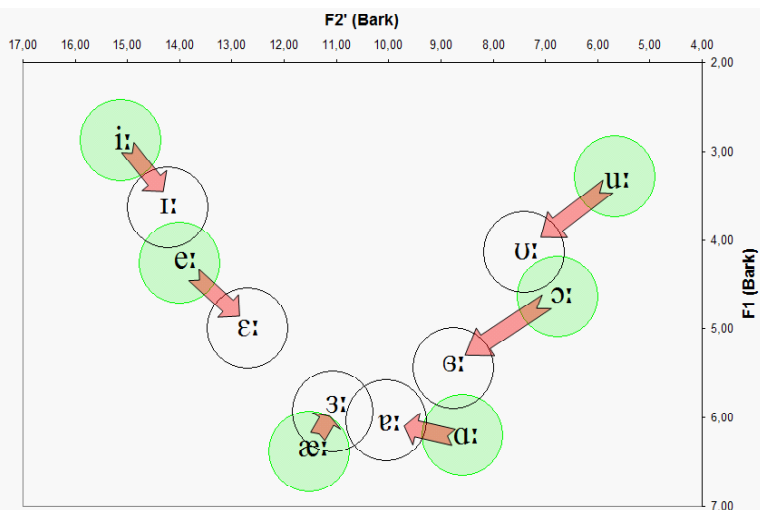
- izstrādāta pētījumu metodika;
- veikti patskaņu (J. Grigorjevs) un eksplozīvo slēdzeņu (I. Indričāne un S. Čeirane) akustisko īpašību pilotpētījumi;
- uz akustisko īpašību pamata izraudzīti starptautiskās fonētiskās transkripcijas simboli patskaņu un eksplozīvo slēdzeņu apzīmēšanai;
- novērota kvalitatīva patskaņu redukcija neuzsvērtajās zilbēs.

Novērotā patskaņu kvalitatīvā redukcija ir pretrunā ar tradicionālo uzskatu, ka latviešu valodai vokālisma kvalitatīvās redukcijas nav, t. i., visās pozīcijās tiek saglabāta galvenā varianta kvalitāte (Laua 1980, 58). Tradicionālie uzskati tiek pausti vēl salīdzinoši nesen izdotā mācību līdzeklī (Strautiņa un Šulce 2004), kurā tiek apgalvots, ka „latviešu literārās valodas vokālismam piemīt liela stabilitāte – vokāļi runas plūsmā ir kvalitatīvi un kvantitatīvi noturīgi” (Strautiņa un Šulce 2004, 34). Atbilstoši šim viedoklim atliktu noskaidrot katra latviešu literārās valodas patskaņa galvenā varianta artikulāri akustisko kvalitāti un izvēlēties tai atbilstošu starptautiskā fonētiskā alfabēta (IPA) simbolu (sk. 1. attēlu).

1. attēls. IPA patskaņu četrstūris ar transkripcijas simboliem (CAIPA 1999, 202)

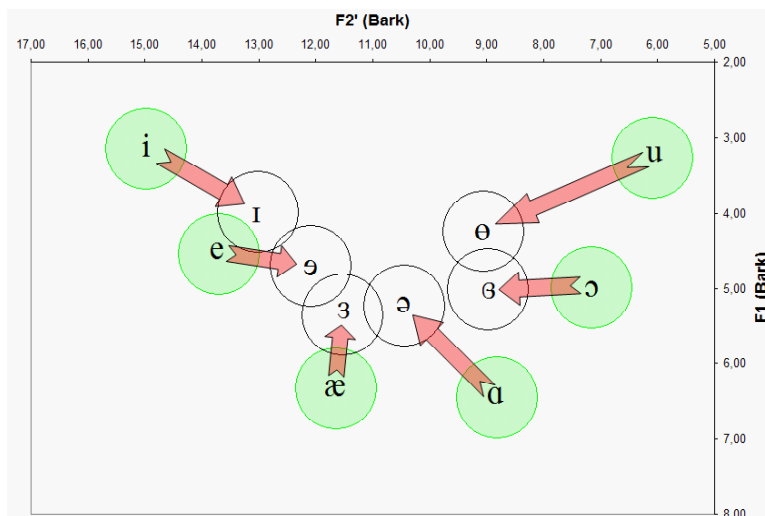
Pētījumā tika novērots, ka pat garie patskaņi neuzsvērtajās pozīcijās ir pakļauti kvalitatīvai redukcijai (sk. 2. attēlu, kurā garie patskaņi attēloti akustiski audītīvajā plaknē), lai gan to izrunas laiks ir pietiekams, lai runas orgāni paspētu ieņemt vēlamo artikulācijas mērķim atbilstošu stāvokli, kas nosaka noteiktas akustiski audītīvās īpašības.

2. attēls. Garie patskaņi neuzsvērtā pozīcijā reālu vārdu vidū nesējteikumos

Pretstatā uzsvērtajās zilbēs izrunātajiem garajiem patskaņiem, kuri patiesi lielākā vai mazākā mērā saglabā galvenā varianta akustiski auditīvo kvalitāti un ir ļoti tuvi izolēti izrunātajiem garajiem patskaņiem (pildītie aplī 2. attēlā), neuzsvērtajās zilbēs izrunātu garo patskaņu kvalitāte norāda uz novirzi akustiski auditīvās plaknes centra virzienā (baltie aplī 2. attēlā – novirzes apjomu raksturo bultiņas lielums). Ja uzsvērtajās zilbēs izrunātiem garajiem patskaņiem var piemērot tos pašus transkripcijas simbolus, kas lietojami izolēti izrunātu garo patskaņu apzīmēšanai, neuzsvērtajās pozīcijās izrunātu patskaņu apzīmēšanai būtu jālieto citi IPA simboli. Ieteicamie transkripcijas simboli norādīti patskaņus apzīmējošo aplī vidū.

Atbilstoši tradicionālajai latviešu fonētikas teorijai garo un īso patskaņu artikulārā kvalitāte ir vienāda, izņemot nedaudz spriegāku runas orgānu muskulatūru garo patskaņu izrunas laikā (Laua 1980, 11), tāpēc tiek uzskatīts, ka “īsie un garie patskaņi pieder pie viena skaņu tipa un atšķiras tikai kvantitatīvi” (Strautiņa un Šulce 2004, 21). Šāds apgalvojums būtu attiecināms tikai uz izolēti izrunātiem patskaņiem (Grigorjevs 2001, 27) un ļoti nosacīti arī uz uzsvērtajās pozīcijās izrunātajiem patskaņiem. Vērojot akustiski auditīvajā plaknē attēlotus neuzsvērtajās pozīcijās izrunātus īsos latviešu valodas patskaņus, paveras pavisam cita aina (sk. 3. attēlu). Attēlā redzams, ka īso patskaņu novirze akustiski auditīvās plaknes centra virzienā ir ievērojami lielāka nekā garajiem patskaņiem (sal. 2. un 3. attēlu).

3. attēls. Īsie patskaņi neuzsvērtā pozīcijā reālu vārdu vidū nesējteikumos

Analizējot 2. un 3. attēlu, jāņem vērā, ka ar baltajiem apliem attēloto neuzsvērtajās pozīcijās izrunāto patskaņu novietojumu ietekmējusi ne tikai atrašanās neuzsvērtā pozīcijā, bet arī tiešā fonētiskā apkaime, kuru lielākoties veidoja dentāli līdzskaņi. Dentālo līdzskaņu ietekmē ir sagaidāma palielināta pakaļējās rindas patskaņu novirze centra virzienā, t. i., uz kreiso pusi. Salīdzinot patskaņu aplu novietojumu 2. un 3. attēlā, var secināt, ka uzsvara trūkums un fonētiskā apkaime vairāk ietekmē īsos patskaņus. Turklāt īsajiem patskaņiem vērojama izteikta patskaņu zonas samazināšanās pirmā formanta (F1) dimensijā, kas lielā mērā saistīta ar žokļa vērumu un mēles paceluma apjomu. Arī īsajiem neuzsvērti izrunātajiem patskaņiem norādīti ieteicamie IPA transkripcijas simboli (sk. 3. attēlu).

Pamatojoties uz 2007. gada pētījumu rezultātiem, 2008. gada projektu pētījumiem tika noteikti šādi uzdevumi:

- pilnveidot pētījumu metodiku;
- veikt divskaņu, līdzskaņu skaneņu un berzeņu akustisko īpašību pilot-pētījumus;
- salīdzināt akustiskos datus ar EPG datiem;
- uz akustisko īpašību pamata veikt starptautiskās fonētiskās transkripcijas simbolu izvēli divskaņu, līdzskaņu skaneņu un berzeņu apzīmēšanai.

Latviešu valodas divskaņu akustiskās īpašības

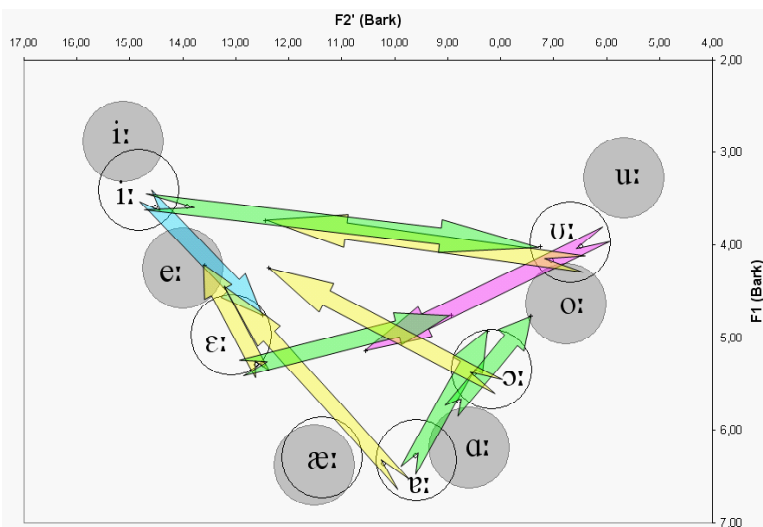
Fragmentāri latviešu valodas divskaņu sistēmas pētījumi veikti raksta autora un viņa studentu izpildījumā laika posmā no 1992. līdz 2007. gadam. Šajā rakstā aprakstītās divskaņu akustiskās īpašības iegūtas, analizējot 20 informantu (vīrieši vecumā no 18 līdz 65 gadiem) izrunu. Divskaņi pētīti reālos vairāksilbīgos latviešu valodas vārdos, kuros tie atradās 4 pozīcijās – 1) vārda sākumā, 2) pirmajā zilbē aiz līdzskaņa, 3) trīszilbīga vai četrzilbīga vārda vidū neuzsvērtajā zilbē un 4) vārda beigās. Katrs divskani saturošais vārds tika ievietots tā saucamajā nesējteikumā

„Saka XXX tam” (ar XXX apzīmēts divskani saturošais vārds), tā nodrošinot visiem vārdiem vienādu fonētisko apkaimi. Katrs teikums katra informanta izrunā tika ierakstīts piecos atkārtojumos. Ierakstītais audiomateriāls tika akustiski analizēts, nosakot divskaņu ilgumu, divskaņu komponentu pirmo četru formantu centru frekvenču vērtības un pāreju ilgumu starp divskaņu komponentiem.

Divskaņu temporālās akustiskās īpašības

- Divskaņu ilgums atbilstošajā fonētiskajā apkaimē aptuveni atbilst garo patskaņu ilgumam (uzsvērtajās pozīcijās patskaņi ir 150–250 ms, divskaņi ir 110–260 ms, neuzsvērtajās pozīcijās patskaņi ir 120–160 ms, bet divskaņi – 110–190 ms).
- Plūstošā pāreja no divskaņa pirmā komponenta uz otro laika ziņā aizņem apmēram pusi no divskaņa kopējā ilguma, kas atbilst iepriekšējos pētījumos noteiktajām divskaņu īpašībām un ir minēta literatūrā (Strautiņa un Šulce 2004, 26).

Lai būtu vieglāk analizēt divskaņu spektrālās īpašības, tie līdzīgi patskaņiem tika attēloti akustiski audītīvajā plaknē (sk. 4. un 5. attēlu), kurai ass izteiktas psihofizikālās mērvienībās barkos (Traunmüller 1988). Otrā formanta vērtību vietā attēliem izmantotas efektīvā otrā formanta ($F2'$) vērtības, kas aprēķinātas pēc noteiktas formulas, lai ņemtu vērā arī trešā un ceturtais formanta ietekmi uz skaņas kvalitāti (Bladon and Fant 1978, 3). Divskaņi akustiski audītīvajā plaknē attēloti ar bultiņām, kuru sākums norāda pirmā komponenta kvalitāti, bet beigas – otrā komponenta kvalitāti. Ar tumšajiem apliem attēlā parādīts izolēti izrunātu, bet ar baltajiem apliem – uzsvērtajās (sk. 4. attēlu) un neuzsvērtajās (sk. 5. attēlu) pozīcijās teikumos izrunātu garo patskaņu novietojums.

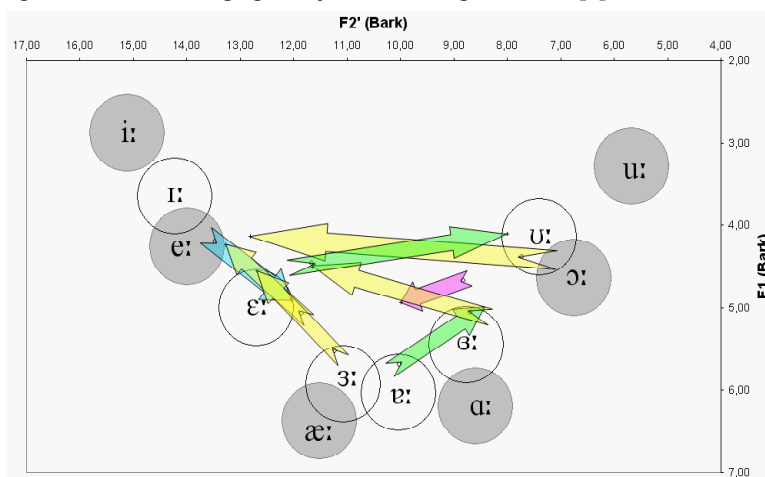

4. attēls. Divskaņi uzsvērtajās zilbēs reālu vārdu sākumā nesējteikumos

Uzsvērtajās zilbēs izrunātu divskaņu spektrālās akustiskās īpašības

- Uzsvērtajās zilbēs esošo divskaņu (sk. 4. attēlu) pirmā komponenta kvalitāte samērā precīzi atbilst līdzīgā fonētiskā situācijā izrunātu garo patskaņu kvalitātei.
- Otrā komponenta kvalitāte nesasniedz iecerēto „mērķi”, norādot uz ievērojamu akustiskās centralizācijas ietekmi (izņēmums ir divskaņi [iu] un [ie], kuriem otrā komponenta kvalitāte apmēram atbilst tādā pašā pozīcijā izrunāta garā patskaņa kvalitātei).

Uzsvērtajās pozīcijās izrunātu divskaņu analīze norāda uz to, ka pieņēmums „divskaņiem, kam otrais komponents ir šaurs, abu komponentu artikulācija atbilst attiecīgo patskaņu artikulācijai.” (Strautiņa un Šulce 2004, 26) ir aplams, jo vienīgais divskanis, kam tas tika novērots, ir divskanis [iu], kas latviešu valodā tiek lietots samērā reti. Pārējiem šādiem divskaņiem pirmā komponenta kvalitāte vairāk vai mazāk atbilst attiecīgā patskaņa kvalitātei, bet otrā komponenta kvalitāte norāda, ka notikusi runas orgānu virzība uz otrajam komponentam nepieciešamo stāvokli, bet šī kustība nav realizēta pilnībā. Līdz ar to akustiski auditīvajā plaknē vairums divskaņu otro komponentu novirzīti plaknes centra virzienā, kas ļauj runāt par akustisko centralizāciju. Iegūtie dati tikai daļēji atbalsta pieņēmumu, ka „divskaņiem ar platu otro komponentu 2. komponenta artikulācija neatbilst neviena latviešu valodas patskaņa artikulācijai” (Strautiņa un Šulce 2004, 26), jo šis pieņēmums ir paties divskanī [uo], kura otro komponentu analizētajā materiālā varētu raksturot kā neitrālu vidējās rindas vidēja mēles pacēluma patskani „šva” ar vai bez lūpu noapaļojuma (šāda patskaņa latviešu valodā nav), bet divskaņa [ie] otrais komponents samērā precīzi atbilst līdzīgā pozīcijā izrunātam patskanim [e].

5. attēls. Divskaņi neuzsvērtajās zilbēs reālu vārdu vidū nesējteikumos

Neuzsvērtajās zilbēs izrunātu divskaņu spektrālās akustiskās īpašības

- Neuzsvērtajās zilbēs esošo divskaņu (sk. 5. attēlu) pirmā komponenta kvalitāte atspoguļo lielāku akustiskās centralizācijas ietekmi par to, kas līdzīgā fonētiskā situācijā vērojama garo patskaņu spektrā (izņēmums ir divskaņi [au], [ui] un

[oi], kuriem pirmā komponenta kvalitāte apmēram sakrīt ar līdzīgā pozīcijā izrunāta patskaņa kvalitāti).

- Otrā komponenta kvalitāte rāda uz ievērojamu akustiskās centralizācijas ietekmi pirmā formanta dimensijā, kas atbilst mēles vertikālo kustību samazinājumam.

Runājot par neuzsvērtajās zilbēs izrunātu divskaņu īpašībām, jāpiezīmē, ka šajā rakstā veiktā analīze nav pilnīga divu iemeslu dēļ: 1) šeit aprakstīti pilotpētījuma dati, tātad rezultāti izmantotā materiāla dēļ ir tikai aptuveni; 2) šajā rakstā neuzsvērtās pozīcijas analizētas, izmantojot vārda vidū izrunātu divskaņu datus, bet analizējamajā materiālā šajā pozīcijā nebija divskaņu [eu] un [ou]. Tā kā minētie divskaņi latviešu valodā sastopami tikai pozicionālos variantos vai aizgūtos vārdos, var prognozēt, ka to īpašības varētu zināmā mērā līdzināties divskaņu [oi] un [ui] īpašībām, t. i., pirmais komponents varētu apmēram atbilst līdzīgā pozīcijā izrunātam patskanim, bet otrais nesasniegt tam atbilstošā patskaņa kvalitāti. Var izteikt hipotēzi, ka pirmā komponenta relatīvā noturība varētu būt saistāma ar to, ka šie divskaņi latviešu valodas runātājiem ir svešāki, tāpēc to izrunai tiek veltīta lielāka uzmanība, līdz ar to artikulācija ir precīzāka (vismaz divskaņa sākumā). Divskaņu zonas samazinājums F1 dimensijā varētu būt saistāms ar reducētu žokļa kustīgumu ātrā saistītā runā.

Ir skaidrs, ka latviešu valodas divskaņi fonētiski ir daudz sarežģītāks fenomens, nekā līdz šim tika uzskatīts, tāpēc ir nepieciešami to izvērstāki pētījumi. Uz šobrīd pieejamo pētījumu rezultātu pamata var izdarīt tikai atsevišķus vispārīgus secinājumus:

- vokālisma pētījumi parāda kvalitatīvo redukciju, kas latviešu valodā līdz šim tika noliegta;
- pārskatāma ir divskaņu klasifikācija pēc otrā komponenta stabilitātes, jo otrā komponenta kvalitāte ir nestabila visiem divskaņiem (izrunātiem pat uzsvērtajās zilbēs);
- nepieciešams veikt arī izolēti izrunātu divskaņu pētījumu, lai noteiktu to kvalitāti bez fonētiskās apkaimes ietekmes.

Lai izvēlētos divskaņu apzīmēšanai transkripcijā lietojamus IPA simbolus, nepieciešams veikt plašākus pētījumus un vienoties par konceptuālu attieksmi pret otro komponentu. Pēdējais ir jautājums par to, vai divskanīm transkripcijā būtu jānorāda precīza otrā komponenta fonētiskā kvalitāte vai arī pietiktu, ja tiktu apzīmēta ideālā mērķa kvalitāte, kura reālā izrunā parasti netiek sasniegta. Katram no apzīmēšanas veidiem ir savas priekšrocības un savi trūkumi, tāpēc būtu vēlams šo jautājumu risināt koleģiāli.

Literatūra

- Bladon A. and Fant G. A two-formant model and the cardinal vowels // *STL– QPSR 19 (1)*. Stockholm: KTH, 1978, 1–8.
- CAIPA – Corporate Author International Phonetic Association. *Handbook of the International Phonetic Association: A Guide to the Use of the International Phonetic Alphabet*. Cambridge: Cambridge University Press, 1999.
- Grigorjevs J. Latviešu valodas patskaņu sistēmas akustisks raksturojums // *Acta Baltica 2001*. Kaunas: Aesti, 2001, 15–40.

Laua A. *Latviešu literārās valodas fonētika*. Rīga: Zvaigzne, 1980.

Strautiņa V. un Šulce Dz. *Latviešu literārās valodas fonētika, ortoepija un ortogrāfija*. Liepāja: LiePA, 2004.

Traummüller H. Analytical expressions for the tonotopic sensory scale // *PERILUS* 8. Stockholm: SU, 1988, 93–102.

Summary

Up to now the acoustic aspects of Latvian diphthongs have been insufficiently examined. Information has mainly been provided on their temporal (durational) characteristics, but very little has been said about their spectral structure. In 2008, a pilot study of the acoustic features of diphthongs was included into a phonetic research project. Latvian diphthongs pronounced by 20 male speakers were analysed in this pilot study. The results of this study and a previous study of monophthongs show that contrary to the traditional view expressed in the Latvian linguistics, vowels (both monophthongs and diphthongs) are subject to both quantitative and qualitative reduction. The first component of a diphthong is preserving its quality better than the second, but even the first component reveals a phenomenon of the acoustic centralization in unstressed positions if compared to corresponding long monophthongs in the same positions. The second component of a diphthong, even if pronounced in the stressed position, only in a few occasions reaches the acoustic quality similar to the quality of the corresponding monophthong. This phenomenon suggests that the traditional classification on the basis of the second component's stability ought to be revised. It can be concluded from the analysis of the diphthong placement in the acoustic-auditory vowel plane (psycho-physical plane) that the second component's quality is influenced more by the pronunciation method of each diphthong than by the syllable stress or the phonetic context. Similarly to the zone of the long monophthongs, the diphthong zone in the acoustic-auditory plane is mainly reduced in the dimension of the first formant (F1) both in stressed and unstressed positions. This could be explained by the reduction of the jaw movement's amplitude while preserving the range of horizontal tongue movement and the lip rounding. It can be observed in the results of this pilot study that the direct phonetic context influences the components of a diphthong less than the corresponding short monophthongs in equal position. The influence of the direct phonetic context is more similar to that observed in long monophthongs. A more extensive research is needed to choose the appropriate IPA symbols for notation of the Latvian diphthongs. But beforehand it is even more important to reach a conceptual agreement among Latvian linguists about the principles of diphthong notation in phonetic transcription.

Morfēmu invarianti mūsdienu latviešu valodā *Invariants of Morphemes in Modern Latvian*

Andra Kalnača

Latvijas Universitātes Filoloģijas un mākslas zinātņu fakultāte
Latviešu un vispārīgās valodniecības katedra
Visvalža iela 4a, Rīga, LV-1050
E-pasts: kalnaca@latnet.lv

Morfēmu variatīvums un tā analīze ir viens no morfēmas un arī morfoloģijas sarežģītākajiem jautājumiem. Tas ir cieši saistīts ar valodas sistēmas attīstību, ar dažādu valodas vienību semantisku un funkcionālu pārveidošanos. Tā kā valodā parasti blakus sastopami valodas vienību varianti, tad būtiski ir fiksēt variantu statusu un attieksmes. Morfēmu variantu analīzē tādējādi ir svarīgi postulēt morfēmas pamatvariantu jeb invariantu un no tā izrietošos variantus jeb alomorfus. Latviešu valodniecībā šie jautājumi pagaidām nav bijuši īpašu pētījumu objekti. Rakstā aplūkotas morfēmas invarianta noteikšanas iespējamā metodoloģija, aplūkojamo jautājumu loku saistot galvenokārt ar invariantu problemātiku saknes morfēmās.

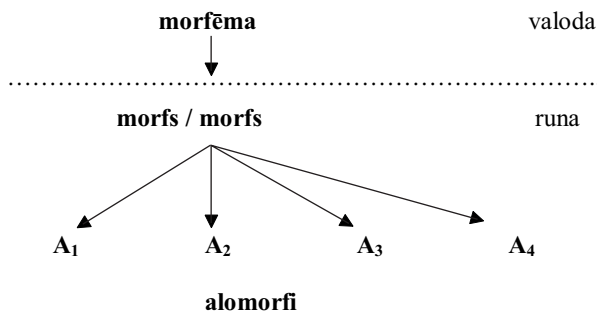
Atslēgvārdi: morfēma, alomorfs, invarianti, saistītās saknes, motivētājpārveidošana.

Morfēmas un alomorfisma sakarā vienmēr bijis aktuāls jautājums par morfēmu invariantiem, to teorētisko izpratni un praktisko noteikšanu. Latviešu valodniecībā šis jautājums pagaidām nav pietiekami risināts, kaut netieši problēmas skartas gan latviešu valodas vēsturiskās fonētikas aprakstā, gan mūsdienu latviešu valodas vokālisma un konsonantisma vēsturisko miju sakarā. Arī autores monogrāfijā „Morfēma un morfoloģija” (2004) morfēmu invarianti nav plašāk analizēti. Tam arī veltīts raksts, aplūkojamo jautājumu loku saistot galvenokārt ar invariantu problemātiku saknes morfēmās. Afiksu invariantiem būtu veltījams atsevišķs pētījums.

Invarianta jēdziens valodniecībā sākotnēji ir bijis saistīts ar fonētikas līmeņa parādību analīzi, interpretējot fonēmas kā abstraktas valodas sistēmas parādības īstenošanos runā alofonu veidošanā – fonēma kā invariants, kas funkcionē kā variantu resp. alofonu kopums (Matthews 1997, 186; Crystal 2000, 203). Tā kā fonēma ir vienpusēja valodas zīme, tad invarianti un varianti iespējami tikai izteiksmes plānā (Перцов 2001, 22). Vēlāk invarianta izpratne attiecināta arī uz valodas gramatiskās sistēmas parādībām morfoloģijas un sintakses līmenī. Respektējot valodas zīmes divpusēju esamību šais līmeņos, invarianta jēdziens ir paplašināts – morfoloģiskajā un sintaktiskajā sistēmā invarianti un varianti iespējami ne tikai izteiksmes, bet arī satura plānā, t. i., gan formāli, gan saturiski (citu izpratni sk. VPSV 2007, 164). Morfoloģijā viens no svarīgākajiem tematiem ir morfēmas un tās variantu resp. alomorfu attieksmes, kas, līdzīgi kā fonēmas un alofonu analīzē, tradicionāli orientētas uz izteiksmes plānu (Перцов 2001, 22). Arī šai pētījumā aplūkotas

morfēmu un alomorfu formālās attiecības, lai gan, kā to apliecina dažādas Amerikas strukturālisma skolas u. c. valodniecības virzieni, alomorfisma sakarā iespējama arī interpretācija no satura plāna viedokļa, balstoties uz morfēmas semantisku distribūciju (par to sk. Герд 2004, 50; Kalnača 2004, 37–38).

Šēmā redzams, ka morfēma saziņas procesā īstenojas kā morfs vai morfu resp. alomorfu kopums (plašāk sk. Spencer 2000, 6-8; Kalnača 2004, 37).

Jāuzsver, ka morfēmas invariantu analīze attiecas tikai uz morfēmām, kam ir alomorfi. Ne visām morfēmām ir alomorfi, piemēram, latviešu valodā vārdu *al-a*, *iev-a*, *sē-t* saknēm variantu nav, un valodas sistēmā funkcionē tikai viens morfs, kas sakrīt ar morfēmu. Tātad šādos gadījumos par invariantu runāt nav pamata.

Šai pētījumā par morfēmas invariantu uzskatīta pamatmorfēma, kas kontekstā (t. i., saistoties ar citām morfēmām) saglabā savu veidolu fonētiski un strukturāli nemainīgu un kas ir pamatā citiem tās pašas morfēmas variantiem resp. alomorfiem (VPSV 2007, 276). Piemēram, latviešu valodā saknes morfēmas *rok-*, *zirg-* vārdos *roka*, *zirgs* ir invarianti attiecībā pret alomorfiem *roc-*, *roķ-*, *zirdz-*, *zirģ-* atvasinājumos *roc-iņ-a*, *roķ-el-e* un *zirdz-iņ-š*, *zirģ-el-is*.

Taču valodā var būt arī sastopamas plašas un daudzveidīgas alomorfu kopas, kur morfēmas invariants nosakāms, pamatojoties ne tikai uz mūsdienu valodas sistēmu, bet arī uz tās vēsturisko attīstību, jo alomorfi izveidojušies dažādu saknes un piedēkļu kombināciju rezultātā gan vārddarināšanas, gan formveidošanas procesā. Piemēram, saknes morfēma *met-* un tās alomorfu attiecības mūsdienu latviešu valodā:

formveidošanā

met-t > *mes-t* sakne + galotne, *t* noteiktā mija
met-dam-s > *mez-dam-s* sakne + piedēklis, *d* noteiktā mija

vārddarināšanā

met-šan-a > *me-šan-a* sakne + piedēklis, līdzskaņa *t*
vēsturiskais zudums

Saknei *met-* ir arī vairāki vārddarināšanas alomorfi, kas saistīti ar mantotās patskaņu mijas e-rindu:

mes-t : *mēt-ā-t*
mes-t : *pa-mes-t* : *pa-mat-s*

Blakus minētajiem alomorfiem dažādos atvasinājumos un gramatiskajās formās plaši sastopams arī t. s. morfēmas *met-* iespējamie invarianti:

vārddarināšanā*met-ien-s, ap-met-n-is, pār-met-um-s***formveidošanā***met-am, met-(ī)-s-im, met-am-s*

Līdzīgi alomorfisma gadījumi iespējami daudzām latviešu valodas vārdu un vārdfornu saknēm – morfēmas variējas ne tikai savstarpēju kombināciju rezultātā, bet arī pielāgojoties fonēmām morfēmas robežās, kā arī mantotās patskaņu mijas un metatonijas dēļ (plašāk sk. Kalnača 2004, 39–40). Tāpēc svarīgi ir morfēmu invarianta noteikšanas kritēriji. Proti, par morfēmas invariantu ir uzskatāma morfēma, ko nav iespaidojušas morfonoloģiskas pārmaiņas ne saistoties morfēmām, ne norisinoties fonēmu pārmaiņām morfēmu robežās (Мельчук 2001, 246–248). Citiem vārdiem, invariants šai gadījumā ir morfēma bez jebkādu miju u. c. pārmaiņu esamības. Tā kā metatonija un ar to saistītās morfēmu variācijas mūsdienu latviešu valodā lielākoties īstenojas kā suprasegmentālas parādības resp. alosupramorfi (*plāns* : *plāns* ‘grīda’), tad morfēmu invariantu sakarā tās nebūtu iztīrājamas.

Aplūkojot jau iepriekš analizēto saknes morfēmu *met-*, redzams, ka tai iespējami vēl citi alomorfi. Tā kā saknē ir *e* skaņa, tad mūsdienu latviešu valodā sastopami divi *e* izrunas varianti [met-] *met-* un [mæt-]¹ *met-*, kas morfonoloģiski ir saistīti gan ar vokāļu kvalitāti sekojošos vārddarināšanas vai formveidošanas afiksos, gan ar morfoloģisku vispārinājumu gramatisku formu funkcionēšanā:

[met-] *met-*, ja seko (vai ir sekojuši) afiksi ar priekšējās rindas vokāļiem

vārddarināšanā*met-ien-s, ap-met-n-is, met-inā-t***formveidošanā***(tu) met < *met-i, met-(ī)-s-im, met-is*

[mæt-] *met-*, ja seko (vai ir sekojuši) afiksi ar pakaļējās rindas vokāļiem

vārddarināšanā*pār-met-um-s***formveidošanā***met-am, met-us-i, met-am-s, mes-t-s*

Mūsdienu latviešu valodā šāda tipa darbības vārdiem atkarībā no *e* izrunas saknē tiek šķirtas arī tagadnes un pagātnes formas, tāpēc *e* šauruma un platuma opozīcija veic svarīgu morfonoloģisku funkciju:

tagadne : pagātne

(vispārinājums 1. konjugācijas verbu laika formu paradigmā)

[mæt-] : [met-]*(es) met-u : met-u**(mēs) met-am : met-ām*

¹ Kvadrātiekvās fonētiskā transkripcija izmantota tikai *e*, *ē* šauruma vai platuma apzīmēšanai.

Tādējādi mūsdienu latviešu valodā saknes morfēmai *met-* iespējami šādi varianti:

<i>met-</i>		
[met-]	<i>met-</i>	(tu) <i>met-i</i>
[mæt-]	<i>met-</i>	<i>met-am</i>
[mæt:-]	<i>mēt-</i>	<i>mēt-ā-t</i>
<i>mat-</i>		<i>pa-mat-s</i>
[mes-]	<i>mes-</i>	<i>mes-t</i>
[mæs-]	<i>mes-</i>	<i>mes-t-s</i>
<i>mez-</i>		<i>mez-dam-s</i>
<i>me-</i>		<i>me-šan-a</i>

Protams, rodas jautājums – kurš alomorfs tad reprezentē morfēmas invariantu? Saknes beigu līdzskaņa variāciju nav alomorfiem [met-] *met-*, [mæt-] *met-*, [mæt:-] *mēt-*, *mat-*, tāpat citi alomorfi nevar pretendēt uz invarianta statusu, jo saistīti ar vēsturiskām līdzskaņu pārmaiņām morfēmu sadūrā. Savukārt alomorfi *mēt-*, *mat-* ir sastopami sekundāros deverbālos atvasinājumos no darbības vārda *mest* un *pamest*, tāpēc nebūtu uzskatāmi par pamatmorfēmām. Lai gan tos vieno mantotās patskaņu mijas e-rinda (kvalitatīva mija e : a – *met-* : *mat-*; kvantitatīva mija e : ē – *met-* : *mēt-*), tie fiksējami vārddarināšanas procesa rezultātā.

No latviešu valodas vokālisma vēstures viedokļa par invariantu būtu izvirzāms [mæt-] *met-* variants, jo tiek uzskatīts, ka baltu pirmvalodā īsā e skaņa bijusi plata, garā – šaura (Rudzīte 1993, 213). Tāpat morfēmās, kur ir e, ē skaņas, alomorfi ar īsu, platu e vai arī ar garu, šauru ē un bez citām skaņu mijām būtu uzskatāmi par invariantiem.

Tomēr ne vienmēr valodā iespējams fiksēt morfēmu invariantus, jo valodas vēsturiskās attīstības gaitā morfēmu sastāvā var būt notikušas dažādas fonoloģiskas, morfonoloģiskas un strukturālas pārmaiņas, kas apgrūtina invariantu noteikšanu – patskaņu un līdzskaņu mijas, morfēmu saplūde resp. fūzija, morfēmu pārdalīšanās, morfēmu desemantizēšanās un zudums (Плунгян 2000, 53–67). Tādējādi arī mūsdienu latviešu valodā var būt alomorfi, kuru invarianti ir izsecināmi tikai teorētiski, jo valodas sistēmā tie nav sastopami vai identificējami.

Piemēram, mūsdienu valodā nav sakņu *cel-*, *dzer-*, *šķel-* invariantu **kel-*, **ger-*, **skel-*, jo priekšējās rindas patskaņu noteiktās mijas rezultātā visiem vārdiem, kam sakne sākusies ar *k*, *g*, *sk*, pamatmorfēmas ir pārveidojušās un sākotnējā veidolā vairs nefunkcionē. Respektīvi, valodā atrodams vārddarināšanas un formveidošanas procesā semantiski saistītu alomorfu kopums bez morfēmas invarianta:

<i>*kel-</i>		
<i>cel-</i>		<i>cel-t</i>
[ce:l-]	<i>cēl-</i>	<i>cēl-u</i>
<i>ceļ-</i>		<i>ceļ-u</i>
[cæ:l-]	<i>cēl-</i>	<i>cēl-um-s</i>
<i>cil-</i>		<i>cil-n-is</i>
<i>ciļ-</i>		<i>ciļ-ņ-a</i>
<i>kal-</i>		<i>kal-n-s</i>

*ger-	
<i>dzer-</i>	<i>dzer-t</i>
[dze:r-] <i>dzēr-</i>	<i>dzēr-u</i>
<i>dzeŗ-</i>	<i>dzeŗ-u</i>
[dzæ:r-] <i>dzēr-</i>	<i>dzēr-um-s</i>
<i>dzir-</i>	<i>dzir-a</i> ‘dzēriens’
<i>dzīr-</i>	<i>dzīr-es</i>
<i>dzīŗ-</i>	<i>dzīŗ-u</i>
<i>gar-</i>	<i>gar-n-is</i> (izl.) > <i>gār-n-is</i>
*skel-	
<i>šķel-</i>	<i>šķel-t</i>
[šķe:l-] <i>šķēl-</i>	<i>šķēl-u</i>
<i>šķel-</i>	<i>šķel-u</i>
<i>šķēl-</i>	<i>šķēl-u</i>
[šķæ:l-] <i>šķēl-</i>	<i>šķēl-um-s</i>
<i>šķil-</i>	<i>šķil-t</i>
<i>šķiļ-</i>	<i>šķiļ-u</i>
<i>šķīl-</i>	<i>šķīl-u</i>
<i>skal-</i>	<i>skal-s</i>

Katrai piemērā minētajai saknei ir arī alomorfs bez priekšējās patskaņu mijas radītām līdzskaņu pārmaiņām (*kal-*, *gar-*, *skal-*), taču vokālisms alomorfā ir saistīts ar e-rindas kvalitatīvu mantoto patskaņu miju *e* : *a*, atvasinot deverbālu lietvārdu (*cel-t* : *kal-n-s*, *dzer-t* : *gar-n-is* > *gārnis*, *šķel-t* : *skal-s*). Tāpēc alomorfus *kal-*, *gar-*, *skal-* nevar uzskatīt par invariantiem, jo tie reprezentē sekundārus atvasinājumus.

Tāpat kā mūsdienu latviešu valodā nav minēto sakņu invariantu *kel-*, *ger-*, *skel-*, nav arī alomorfu ar šaura vai plata īsa *e* atšķirībām, resp., [kel-] *kel-*, [kæl-] *kel-*; [ger-] *ger-*, [gær-] *ger-*; [skel-] *skel-*, [skæl-] *skel-*. Teorētiski, ņemot vērā vokālisma un tā pārskaņu vēsturi (Rudzīte 1993, 213–241), morfēmu invariantiem latviešu valodā vajadzētu būt:

***[kæl-], *[gær-], *[skæl-]**

Taču praktiski alomorfos ar priekšējās rindas patskaņu noteikto miju un īsu *e* ir tikai saknes ar šauru *e* skaņu [cel-] *cel-*, [dzer-] *dzer-*, [šķel-] *šķel-*, kas vokālisma ziņā neatspoguļo sākotnējo invariantu. Tātad morfēmas invariants valodā var būt arī abstraktas, tikai teorētiski izsecināmas morfēmas veidolā (Мельчук 2001, 45).

Morfēmu invariantu noteikšanu var apgrūtināt ne tikai skaņu mijas, bet arī strukturālas pārmaiņas vārda morfēmiskajā sastāvā. Sakņu vai afiksu neproduktivitātes un desamentizēšanās un citu cēloņu dēļ var pārdalīties vārda morfēmiskais sastāvs, kas mūsdienu valodā rada sākotnējo morfēmu resp. invariantu identifikācijas problēmas (plašāk sk. Kalnača 2004, 28–32). Piemēram, konsonantisko piedēkļu mazproduktivitātes vai neproduktivitātes dēļ mūsdienu latviešu valodā deverbāli nomeni *dzī-v-s*, *bur-v-is*, *dzim-t-a*, *gul-t-a*, *zag-l-is*, *ie-l-a*, *cel-m-s*, *gais-m-a* nereti tiek uzskatīti par primāriem (ar saknēm *dzīv-*, *burv-*, *dzimt-*, *gult-*, *zagl-*, *iel-*, *celm-*,

gaism-), nemaz nesaistot tos ar motivētālvārdiem *dzīt, burt, dzimt, gult, zagst, iet, celt, gaist* un tātad arī sakņu invariantiem *dzī-, bur-, dzim-, gul-, zag-, ie-, cel-, gais-*.

Mūsdienu latviešu un citās valodās sastopamas arī t. s. saistītās saknes, kuras fiksējamas dažādos semantiski saistītos atvasinājumos, taču zudis motivētālvārds un tāpēc nav nosakāms morfēmas invariants. Piemēram, latviešu valodā saistītās saknes ir vārdiem *darbs, aizdars, darīt, darināt, dirbt* ‘strādāt, darīt’ (izl.). Mūsdienu latviešu valodā nav atrodams primārs darbības vārds, no kā būtu atvasināts iteratīvs verbs *dar-ī-t* un kauzatīvs verbs *dar-inā-t*. Taču abi sekundārie darbības vārdi un lietvārds *aizdars* nepārprotami norāda, ka deverbāls atvasinājums ar piedēkli *b* ir arī lietvārds *darbs* (*dar-b-s*) un apvidvārds *dirbt* (*dir-b-t*). Savukārt *dirbt* esamība liek domāt, ka saknes *dar-* un *dir-* saista e-rindas mantotā patskaņu mija (pamata pakāpē *e* : *a*, zuduma pakāpē *i*), kur vārddarināšanas ķēdes sākumposmam vajadzētu būt saknei **der-* kādā zudušā darbības vārdā **dert*, kas varētu būt pamatā mūsdienu valodas atvasinājumu kopumam resp. saistītajām saknēm *der-ē-t, der-īg-s* (Karulis 1992, 199–202), sal. arī, piemēram, *sver-u* : *svar-s, svir-a*; *dzer-u* : *gar-n-is, dzira*. Tomēr jāatzīst, ka mūsdienu latviešu valodas fakti nedod precīzu atbildi, kāds īsti varētu būt bijis saknes invariants – *der-, dar-* vai *dir-*. Tātad ir iespējami gadījumi, kur faktu trūkuma dēļ morfēmas invariants nav izsecināms pat teorētiski.

Secinājumi

Rakstā iztīrītā morfēmu invariantu problemātika mūsdienu latviešu valodā uzskatāma par tēmas pieteikumu, jo pētījumi noteikti vēl turpināmi. Valodas sistēmas attīstības gaitā pārmaiņas notiek arī morfēmiskajā sistēmā, to ietekmē dažādi cēloņi – morfēmu un fonēmu savstarpējā pielāgošanās, morfēmu semantikas un produktivitātes maiņa, morfēmu zudums. Tas nosaka arī sarežģītas morfēmu invariantu un variantu attieksmes mūsdienu valodā.

Saīsinājumi un apzīmējumi

izl.	izloksne
VPSV	Valodniecības pamatterminu skaidrojošā vārdnīca
:	vārddarināšanas / formveidošanas ķēde
>	pārveidojies par
<	cēlies no
*	rekonstrukcija
:	patskaņa pagarinājums
e	šaurā e skaņa
e:	šaurā ē skaņa
æ	platā e skaņa
æ:	platā ē skaņa

Literatūra

- Crystal D. *A Dictionary of Linguistics and Phonetics*. Blackwell Publishers Ltd, 2000.
- Герд А. С. *Морфемика*. Санкт-Петербург: Издательство Санкт-Петербургского университета, 2004.
- Kalnača A. *Morfēmika un morfonolģija*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 2004.
- Karulis K. *Latviešu etimoloģijas vārdnīca*. I sējums. Rīga: Avots, 1992.
- Mathews P. H. *Oxford Concise Dictionary of Linguistics*. Oxford: Oxford University Press, 1997.
- Мельчук И. А. *Курс общей морфологии*. Том IV. Москва – Вена: Языки славянской культуры, 2001.
- Перцов Н. В. *Инварианты в русском словоизменении*. Москва: Языки русской культуры, 2001.
- Плунгян В. А. *Общая морфология*. Москва: Эдиториал УРСС, 2000.
- Rudzīte M. *Latviešu valodas vēsturiskā fonētika*. Rīga: Zvaigzne, 1993.
- Spencer A. *Morphological Theory*. Blackwell Publishers, 2000.
- Valodniecības pamattermiņu skaidrojošā vārdnīca*. Sast. Bušs O., Joma D., Kalnača A., Lokmane I., Markus D., Pūtele I., Skujiņa V. (red.). Rīga: Madonas Poligrāfists, 2007.

Summary

The current article titled “Invariants of Morphemes in Modern Latvian” can be regarded as an introduction into the theoretical and practical problems of morpheme invariants and their manifestations in Latvian.

*Relations of morphemes, morphs and allomorphs are very complicated in every language. Different processes of apophony, metaphony and consonant changes as well as fusion or/and unproductiveness of morphemes can affect the determination of invariants. Absence of invariants of morphemes is observed too, e. g., there are root allomorphs cel-, ce|-, [ce:l-] cēl-, [cæ:l-] cēl-, cil-, ci|-, kal- in Modern Latvian, while the invariant root *kel- is missing.*

Vienkārša teikuma strukturālie tipi latviešu valodā un dzimtās valodas mācībā skolā

Structural Types of Simple Sentence in Latvian and Acquisition of Grammar at School

Ilze Lokmane

Latvijas Universitātes Filoloģijas fakultāte
Latviešu un vispārīgās valodniecības katedra
Visvalža iela 4a, Rīga, LV-1050
E-pasts: ilokmane@latnet.lv

Rakstā aplūkots uz paplašinātā modeļa jeb semantiskā minimuma balstīta vienkāršu teikumu klasifikācija. Par teikuma modeļa gramatisko kodolu uzskatīta verba finītā forma, kam uz dažādu sintaktisko sakaru pamata piesaistīti pārējie teikuma modeļa komponenti. Verbocentriskais princips izmantojams arī vienkārša teikuma apgūvē skolā. Lai to varētu īstenot, skolu gramatikā nepieciešams saglabāt sistēmiskumu un pēctecību, abas gramatikas daļas – morfoloģiju un sintaksi – mācot tradicionālajā secībā. Pēc tam, kad apgūti vienkārša teikuma pamattipi, var pievērsties teikuma modeļu nepilnām realizācijām, respektīvi, teikuma modeļa komponentu nullformām. Teikuma modeļu saraksts nevar būt galīgs, kamēr latviešu valodniecībā nebūs atrisināta sintaktiskā obligātuma problēma. Ja pieņemam, ka ir dažādas sintaktiskā obligātuma pakāpes, iespējams līdzās vienkārša teikuma pamatmodeļiem aplūkot modeļu variantus.

Atslēgvārdi: sintaktiskie sakari, teikuma modelis, gramatiskais minimums, semantiskais minimums, nullforma, latviešu valodas mācības saturs un metodes.

Patlaban skolu praksē vērojama tendence vienu pēc otra kā nevajadzīgus atņemt tradicionālās sintakses teorijas elementus: vairs nemāca vai vismaz iesaka nemācīt dubultlocekli, skolēni neapgūst palīgteikumu tipus, vienkopas un divkopo teikumu šķīrumu; teikuma sintaktiskā analīze tiek reducēta līdz pieturzīmju likšanai. Pamatojums parasti ir šāds: tas ir sarežģīti, skolēni to nesaprot, “zinātnieki paši par to strīdas”, tas nav vajadzīgs pareizrakstības apgūvē, trūkst laika. Paturot tikai atsevišķus savstarpēji nesaistītus sintakses teorijas elementus, tiek nevis veidota, bet gan grauta valodas sistēmas izpratne. No viena otra iesīkstējuša kanona dzimtās valodas apgūvē tiešām būtu jāatsakās, tomēr nedrīkst zaudēt valodas mācības sistēmisko pamatu.

Valsts pamatizglītības standartā norādīts: “Mācību priekšmeta “Latviešu valoda” mērķis ir attīstīt izglītojamā kompetenci latviešu valodā, prasmi sazināties latviešu valodā, apzināties valodas nozīmi personības izveidē, nacionālās identitātes saglabāšanā un starpkultūru dialoga veidošanā.” (MK noteikumi Nr. 1027) Savukārt vispārējās vidējās izglītības standartā teikts: “Mācību priekšmeta “Latviešu valoda” mērķis ir pilnveidot izglītojamā prasmi kompetenti lietot latviešu literāro valodu saziņā, mūžizglītībā un starpkultūru dialogā.” (MK noteikumi Nr. 715) Tiesa gan,

prasība veidot sistēmisku valodas izpratni vispārējās vidējās izglītības standartā tomēr ir minēta, proti, viens no valodas mācības uzdevumiem ir “padziļināt zināšanas par valodas sistēmu”. (MK noteikumi Nr. 715)

Akcentējot prasmi valodu lietot un centrā izvirzot valodas **komunikatīvo** jeb **saziņas funkciju**, vairāki svarīgi valodas mācības uzdevumi tiek atstāti novārtā. Nevajadzētu aizmirst, ka dzimtās valodas mācība: 1) attīsta loģisko domāšanu, 2) iepazīstina ar valodniecību kā zinātni, radot sistēmisku priekšstatu par valodniecības apakšnozarēm (kā tas notiek arī citos mācību priekšmetos, piemēram, ķīmijas uzdevums taču nav vienīgi iemācīt apieties ar ikdienā lietojamām ķīmiskām vielām), 3) liek pamatus citu valodu apguvei. Piemēram, ja audzēknis zina, kas ir izteicējs un ar kādām gramatiskām formām to var izteikt, viņš ātri aptvers vārdu secību vācu valodā gan vienkāršos, gan saliktos teikumos; ja viņš zina, kas ir īpašības vārda noteiktā un nenoteiktā forma un kādu saturu tās izsaka, viņam būs vieglāk iemācīties skandināvu valodas, kur noteiktā un nenoteiktā forma ir arī lietvārdam. Bet, ja skolēns vai skolas beidzējs nezina neko par ciešamās kārtas formām dzimtajā valodā, būs grūti veidot atbilstošas formas citās valodās un tās pareizi lietot. Jo vairāk valodu cilvēks prot, jo vieglāk iemācīties jaunas.

Lai aptvertu valodas strukturālo un funkcionālo sarežģītību, lietderīgi pievērsties diviem pretstatu pāriem: pirmkārt, **runāta** (jeb **runas**) **valoda** pretstatā **rakstu valodai**. Domājot par valodas komunikatīvo funkciju, vispirms nāk prātā mutvārdu saziņa, un tas ir pamatoti, jo šī saziņas forma ir primāra. Sarunvalodu raksturo, kā mēdz teikt, sintaktiska nekārtība: struktūras ziņā nepilni vai aprauti teikumi, vārdu un vārdu savienojumu atkārtojumi. Ir daudz tādu gramatisku struktūru, kas sarunvalodā vispār netiek lietotas, piemēram, divdabja teicieni, nelokāmais divdabis ar *-am*. Sarunvalodā iespējams iztikt ar relatīvi nelielu vārdu krājumu – par to liecina, piemēram, slengs, kurā ir daudz vārdu ar plašu, izplūdušu semantiku, kas lietojami gandrīz visās dzīves situācijās. Turklāt jāatceras, ka dzimtajā sarunvaloda tiek apgūta spontāni, turpretim rakstu valoda ir principiāli atšķirīgs valodas paveids ar saviem likumiem, kas jāapgūst skolā. Diemžēl tādu vidusskolu beidzēju, kas prastu uzrakstīt labi strukturētu tekstu labā latviešu valodā, kļūst arvien mazāk.

Otrs pretstatu pāris ir: **valoda** kā vispārīgais, kā abstrakta sistēma, kas pastāv valodas lietotāju kolektīvajā apziņā un nav tieši novērojama, un **runa** kā jebkura valodas sistēmas konkrēta izpausme tekstā – gan mutvārdos, gan rakstos. Mūsdienu valodniecībā notikušais pavērsiens no valodas uz runu ir likumsakarīgs. Strukturālisma pieeja, kas traktē valodu kā relatīvi autonomu sistēmu un pēta galvenokārt valodas zīmju savstarpējās attiecības, bija sevi izsmēlusi, daudzi valodas aspekti – galvenokārt tie, kas saistās ar valodas funkcionēšanu saziņas situācijā, – bija palikuši ārpusē. Tos mūsdienās aktīvi pētī funkcionālā gramatika, teksta lingvistika, pragmatika un citas valodniecības apakšnozares.

Skolā pavērsieni uz valodas funkcionālo aspektu noteicis vēl viens faktors, proti, vairāku paaudžu bieds – valodas mācība ar nebeidzamām gramatikas tabulām un vienveidīgiem vingrinājumiem, mācība, kas tāla no dzīvē lietojuma. Otra galējība būtu atmest šīs tabulas vispār. Jebkura valoda ir sistēma, un kā tāda tā arī jā māca. Valodas līmeņu teorija ir izstrādāta vairāku gadsimtu gaitā un atzīta par derīgu tik sarežģītas parādības kā valoda strukturēšanā, tāpēc to nevajadzētu vieglu roku atmest.

Valodas mācību tomēr ieteicams balstīt uz tradicionāla pamata – uz valodniecības apakšnozares un tās izpētes vienībām – fonētiku, morfoloģiju, sintaksi, leksikoloģiju u. c. Mācot jebkura valodas līmeņa parādības un tādējādi veidojot izpratni par valodas sistēmu, iespējams parādīt saikni ar valodas lietojumu saziņā, piemēram, runājot par vokatīvu vai par personas vietniekvārdiem kā gramatiskās sistēmas elementiem, būtu vietā pievērsties saziņas etiķetei dažādos funkcionālajos paveidos.

Ir saprotams, ka nevar iemācīt visu valodas sistēmu uzreiz. Ja sāk mācīt vienu apakšsistēmu, to nedrīkst pārāk ātri pārtraukt, respektīvi, pārāk ātri pāriet no vienas valodas apakšsistēmas uz otru, kā tas tiek piedāvāts ne vienā vien pamatskolas latviešu valodas mācību grāmatā, kur viss juku jukām – atsevišķi leksikoloģijas, sintakses, morfoloģijas, tekstveides, stilistikas elementi, beigu beigās arī kādas druskas no saziņas teorijas. Pēc raksta autore domām, divas svarīgākās lietas dzimtās valodas apguvē (tāpat kā jebkurā citā mācību priekšmetā) ir **sistēmiskums** un **pāctecība**, turklāt sistēmiskumam jāizriet no paša mācību priekšmeta iekšējās loģikas.

Tas nozīmē, ka ne visas sarežģītās tēmas vieglu roku atmetamas – būtu gan drīzāk jādomā par saprotamu skaidrojumu. Kā minēts iepriekš, dubultlocekli skolā atmet kā nevajadzīgu un grūti iemācāmu. Bet rakstu valodā dubultlocekļi ir ļoti izplatīti – tāvad valodas sistēmas dēļ to nedrīkst ignorēt. Lieta tā, ka dubultlocekļa būtība nav izskaidrota, arī pats termins maldinošs – tāvad jāmaina izpratne, nevis jāizliekas, ka tādu teikuma locekļu latviešu valodā nav. Tē gan jāatceras, ka sarunvalodā dubultlocekļus patiešām tikpat kā nelieto – ja skolēnu valodas izjūta būs balstīta tikai uz sarunvalodu, viņi šos teikuma locekļus apgūs ar grūtībām.

Didaktikas zelta princips ir iet soli pa priekšu audzēkņa attīstībai, tāvad mācīt to, kas prasa garīgu piepūli. Mācīšanās ir prieks, ko rada gara darbība un atklāsmē (nevis spēles un izklaide). Ja skolēnus nerosina domāt un nedod viņiem pietiekami grūtus uzdevumus, neizbēgami mazinās interese par dzimto valodu.

Pievērsīsimies valodas **gramatiskās sistēmas** apguvei skolā. Gramatikai, kā zināms, ir divas cieši saistītas daļas – morfoloģija un sintakse. Ideja par to, ka dzimtās valodas mācību skolā vajadzētu sākt ar teikumu (vai – vēl ļaunāk – ar tekstu), jo tikai teikums un teksts (nevis atsevišķs vārds vai vārda forma) ir izmantojams saziņā, pēc raksta autore domām, nav attaisnojies. Latviešu valodas apguvē šāda pieeja nav izmantojama bagātās gramatisko formu sistēmas dēļ. Ar formveidošanu un vārdšķiru sistēmu skolēniem jāiepazīstas vispirms, lai nerastos nevajadzīgas problēmas pareizrakstībā un teikuma struktūras izpratnē. Vērojams, ka skolēni prievārdus neuztver kā atsevišķus vārdus un raksta tos kopā ar lietvārdiem, jo nav zināšanu par prievārdu vietu vārdšķiru sistēmā, jūk vārdšķiras ar teikuma locekļiem, ir grūtības ar izteicēja noteikšanu, jo nav priekšstata par darbības vārda formu sistēmu kopumā. Piemēram, teikumā *Es gribu lasīt* par izteicēju uzskata tikai *lasīt*, jo semantiski šī vārdforma ir svarīgāka par *gribu*, kas izsaka tikai modālu nozīmi, turklāt neatbild uz jautājumu *ko daru?* (gribēt taču nav darīt!). Ja skolēni pārzinātu darbības vārda finīto (jeb personas) formu sistēmu, šo problēmu varētu viegli atrisināt.

Par aplamu pieeju un teikuma struktūras neizpratni liecina arī vairāki citi kļūdaini pieņēmumi. Pirmkārt, skolēni par katru cenu visos teikumos meklē teikuma priekšmetu un izteicēju un par teikuma daļu neatzīst, piemēram, palīgteikumu, kurā izlaists teikuma priekšmets: *Viņš nesaprot, ko [viņš] dara*. Skolā noteikti jāmača gan

izplatītākie vienkopas teikumu tipi, gan gramatiskā centra locekļu redukcija salikta teikuma daļā. Otrkārt, parasti teikuma locekļus nosaka tikai pēc jautājumiem – tātad absolūti formālām pazīmēm, kas neatklāj teikuma locekļu būtību un nereti arī maldina. Piemēram, mums zināmi apzīmētāja jautājumi *kāds? kāda? kurš? kura? cik? kā?*. Bet ko darīt, ja papildinātajam pakārtots apzīmētājs lietots nevis nominatīvā, bet kādā atkarīgā locījumā un tāpēc atbild uz jautājumu *kādu?*, piemēram, *Es redzu lielu suni*. Tāpat nav iespējams nosaukt visus jautājumus, uz kuriem atbild darbības vārda finītā forma, resp., izteicējs. Parasti tiek minēti tikai trīs jautājumi: *ko dara? ko darīja? ko darīs?*. Bet, ja teikumā ir saliktā laika forma, piemēram, *Viņš ir atnācis*, skolēns samulst, jo sarakstā nav jautājuma *ko ir darījis?*. Uz jautājumu *ko darīt?* atbild jebkura nenoteiksmes forma neatkarīgi no teikumlocekļa funkcijas, savukārt apzīmētāja definīcijā minētais jautājums *kā?* ir pārprotams homoformu dēļ un tiek jaukts ar veida apstākļa jautājumu *kā?*. Teikuma locekļu jautājumi ir tikai metodisks palīglīdzeklis (turklāt mānīgi vienkāršs!), kas gan var zināmā mērā atvieglot teikuma locekļu noteikšanu, bet neveicina teikuma struktūras izpratni. Tad sintaksi vispār nav jēgas mācīt, jo skolēni atradinās domāt par vārdformu savstarpējiem sakariem teikumā un par teikuma satura attieksmēm ar atspoguļojamo īstenību.

Turpmāk dažas pārdomas par vienkārša teikuma tipoloģiju, kas zināmā mērā atšķiras no tradicionālajiem, skolu praksē un latviešu gramatikā apbētajiem uzskatiem, kaut visumā sintakses teorijā nav nekāds jaunums.

Viens no vienkārša teikuma sintakses pamatatzinumiem ir tas, ka teikuma pamatā ir gramatiskais centrs – to veido teikuma priekšmets un izteicējs (retāk galvenais loceklis) jeb tā saucamais gramatiskais minimums. Tomēr **gramatiskā (predikatīvā) minimuma** jeb **gramatiskās pietiekamības** izpratne var radīt iebildumus. Aplūkosim šī jēdziena skaidrojumu vairākos avotos. “Ar gramatiski pietiekamu saprot tādu konstrukciju, kurā ir visi nepieciešamie komponenti, lai (konsituācijas neietekmēta) konstrukcija varētu pastāvēt kā gramatiska vienība.” (Kārklīšs 1976, 31) “.. predikatīvais minimums .. nepieciešams, lai teikums būtu gramatiski noformēta predikatīva vienība.” (SRJ, 716) “Saskaņā ar vienkārša teikuma minimālā modeļa .. izpratni modelis atspoguļo minimālas predikatīvas vienības izveidei būtiskos komponentus. Minimālas predikatīvas vienības izveidei būtiski ir tie komponenti, kas spēj izteikt predikatīvātes kategorijas, t. i., modalitātes un laika kategorijas.” (Valdmanis 1989, 66)

Teikums ir **gramatiski** pietiekams, ja tajā ir verba finītā forma ar savām gramatiskajām kategorijām. Nav šaubu par to, ka laiks un modalitāte ir svarīgākās teikuma gramatiskās kategorijas, kas saista teikuma saturu ar runas brīdi un runātāju un padara to par saziņas vienību – bet tās ir verba finītās formas kategorijas. Tādējādi gramatiskā minimuma jēdziena pamatā ir tradicionāls priekšstats par teikuma kodola divlocekļu struktūru.

Tātad varam uzskatīt, ka teikuma gramatiskā virsotne ir verbs: parasti finītā forma, retāk infinitīvs. Līdzīgu viedokli par finīto verbu, “kas viens pats atrodas teikuma elementu atkarību hierarhijas virsotnē”, latviešu valodniecībā aizstāvējusi Sarmīte Lagzdīņa. (Lagzdīņa 1997, 26) Nozīmes ziņā verbam nav jābūt galvenajam (tas var būt arī saītiņverbs), tomēr tas ar savām gramatiskajām kategorijām teikumu padara par saziņas vienību. Finītā forma sintaksē ir īpaša tai ziņā, ka tai ir tikai

viena sintaktiska funkcija, visas citas vārdformas ir daudzfunkcionālas. Šāds monofunkcionālums nav nejaus – finītā forma ir teikuma kodols. Vienkārši teikumi ar infinitīvu centrā latviešu valodā ir perifēriska parādība, un tiem visiem ir ireāla modalitāte: *Piecelties! Man to nesaprast. Ko mums tagad darīt?*

Atkarību gramatikas pamatlicējs Lisjēns Tenjērs (*Lucien Tesnière*) uzskata, ka subjekts, respektīvi, teikuma priekšmets, ir atkarīgs no verba un atrodas vienā rangā ar objektu, respektīvi, papildinātāju. Viņš uzsver arī, ka tradicionālajā gramatikā dominējošais uzskats par subjektu un predikātu kā diviem vienlīdz nozīmīgiem teikuma komponentiem tiek pamatots ar loģiku un sprieduma struktūru, bet neatspoguļo teikuma gramatisko uzbūvi. (Теньер 1988, 118–126) Teikuma priekšmets, būdams lietvārds, nosauc kādu substanci, citiem vārdiem sakot, kaut ko priekšmetisku, turpretim darbības vārds ir attieksmju izteicējs. Turklāt teikumos ar neitrālu vārdu secību teikuma priekšmets ir domas izejas punkts jeb tēma un atrodas teikuma sākumā. Šo iemeslu dēļ runātājam varētu likties, ka teikuma priekšmets ir galvenais un izteicējs kā teikuma priekšmeta raksturotājs mazāk svarīgs. (Iespējams, tāpēc arī skolēniem, sintaktiski analizējot teikumu, gribas meklēt teikuma priekšmetu jebkurā teikumā – arī tur, kur tā nav.) Tomēr sprieduma struktūru nevaram vienādot ar valodas vienības – teikuma – gramatisko struktūru.

Vai iespējams pierādīt, ka teikuma priekšmets teikuma struktūrā ir nozīmīgāks par paplašinātājiem jeb palīglocekļiem? Teikuma priekšmeta privilģētais stāvoklis skaidrojams ar diviem faktoriem.

Pirmkārt, teikuma priekšmetam ir formu atbilstība ar izteicēju, turklāt tiek uzskatīts, ka vairumā gadījumu izteicējs pielāgojas teikuma priekšmetam dzimtē, skaitlī un personā: “Sintaktiskā sakara virziens no teikuma priekšmeta uz izteicēju un šī sakara prognozējamais raksturs (teikuma priekšmets nosaka, kādai jābūt izteicēja formai) ir acīmredzams. Šeit pilnīgi ir izslēgta iespēja uzskatīt izteicēja formu par neatkarīgu no teikuma priekšmeta formas, jo izteicējs atkārtoti visas teikuma priekšmeta “kaprīzes”, un nav pamata domāt, ka izteicēja formu motivē tikai objektīvās īstenības priekšmeti un notikumi.” (Valdmanis 1989, 23) Dzimte un skaitlis (tāpat locījums) tiešām ir īstas nomena kategorijas, tāpēc gribas domāt, ka galvenais noteicējs ir teikuma priekšmets: *Jānis ir atbraucis, Anna ir atbraukusi, Ciemiņi ir atbraukuši*. Jāuzsver gan, ka dzimte verba formās latviešu valodā parādās tikai saliktajos laikos, bet vienkāršo laiku 3. personas formās nav arī skaitļa pretstatījuma. Turpretim persona ir verba kategorija, kuru var atspoguļot vietniekvārds teikuma priekšmeta funkcijā – *Es rakstu, Tu raksti, Viņš raksta* –, bet lietvārdam personas kategorijas vispār nav. Tāpēc korektāk būtu runāt par teikuma priekšmeta un izteicēja formu atbilstību vai savstarpējo pielāgošanos.

Otrkārt, teikuma priekšmets ietilpst teikuma semantiskajā minimumā. **Semantiskais (nominatīvais) minimums** padara teikumu par nozīmes ziņā patstāvīgu jeb semantiski autonomu vienību. (Kārklīņš 1976, 31; Valdmanis 1989, 65; Freimane 1985, 21) Semantiski pabeigts teikums ir no konteksta neatkarīgs, runātājam pieņemams, piemēram, *Saule spīd*, bet ne *Spīd*. Semantiskajā minimumā ietilpst visi obligātie komponenti – bez teikuma priekšmeta tajā var būt arī papildinātāji, apstākļi u. c. teikuma locekļi, piemēram, *Viņš paņēma grāmatu, Rīga atrodas pie Daugavas, Visi viņu uzskatīja par gudru, Viņam ir draugs*.

Jautājums par sintaktisko obligātumu joprojām ir atklāts un noteikti atsevišķa pētījuma vērts. Visticamāk, sintaktiskajam obligātumam ir dažādas pakāpes, jo nav iespējams visus teikuma komponentus sadalīt divās grupās pēc pazīmes *obligāts/neobligāts*. (Par to sk. Lokmane 2004.) Piemēram, izjutēja nosaukums teikumos [*Man*] *Salst*, [*Man*] *Sāp*, [*Man*] *Ir auksti* nav tikpat obligāts kā tiešā objekta nosaukums pie pārejoša verba teikumā *Viņš noplūca rozi*.

Lai gan ir grūtības norobežot obligātus paplašinātājus no neobligātiem, teikumu tipi jeb modeļi nosakāmi un raksturojami, pamatojoties uz semantisko, nevis gramatisko minimumo. (Līdzīgu viedokli sk. Valdmanis 1989, 65–66; SRJ, 720.) Varam minēt vismaz divus argumentus šī viedokļa pamatošanai. Pirmkārt, vienīgi semantiskais minimums padara teikumu par pilnvērtīgu saziņas vienību, kas kā būtiska pazīme ietverta teikuma definīcijā. (Sk., piemēram, VPSV, 391.) Otrkārt, gramatiskā minimuma noteikšana ir problemātiska gadījumos, kad formu atbilstes starp verba formu un pārējām vārdformām teikumā nav. Piemēram, teikumos *Man ir grūti*, *Ar viņu ir grūti* iespējams saskatīt gan vienlocekļa, gan divlocekļu gramatisko minimumo, bet, par pamatu ņemot teikuma semantisko minimumo, šī problēma atkrīt.

Tātad **teikuma modelis** ir vispārināts, abstrakts paraugs, kas pastāv valodas sistēmā un runātāju apziņā un pēc kura runātāji veido neierobežoti daudz konkrētu izteikumu. Modeļu skaits jebkurā valodā ir ierobežots, un modeļi nevajadzētu ietilpināt pārāk daudz komponentu – tad modeļu būs ļoti daudz un tiem būs zema vispārinājuma pakāpe. Tiesa gan, balstot modeļu aprakstu uz semantiskā minimuma, vispārinājuma pakāpe neizbēgami pazeminās un lielāka nozīme ir verba leksiskajai semantikai.

Latviešu valodā konstatējami

- 1) vienkomenta modeļi: *Līst*, *Snieg*, *Puteņo*;
- 2) divkomponentu modeļi: *Saule spīd*;
- 3) trīskomponentu modeļi: *Es paņēmu ābolu*, *Viņam ir māja*, *Rīga atrodas Latvijā*;
- 4) četrkomponentu modeļi: *Visi viņu uzskatīja par gudru*, *Jānis dzirdēja vēju pūšam*.

Vēlreiz jāuzsver, ka latviešu valodas sistēma no šāda viedokļa vēl nav pilnībā inventarizēta, jo vispirms jārisina jautājums par sintaktisko obligātumu.

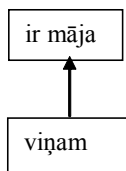
Ja teikuma modeļi ir vairāk par vienu komponentu, tas jāraksturo pēc sintaktiskajiem sakariem. Starp komponentiem var pastāvēt visi latviešu sintaksē konstatētie sintaktiskie sakari. Sintaktisko sakaru nosaukumos paturēta Jūlija Kārkliņa un Intas Freimanes pētījumos lietotā terminoloģija. (Freimane 1985; Kārkliņš 1976)

Pirmkārt, starp komponentiem ir **predikatīvs sakars**, ja komponentam (tradicionāli teikuma priekšmetam) ir konstatējama formu atbilstme ar izteicēju: *Mēs braucam*, *Diena ir skaista*. Ja par modeļa virsotni jeb kodolu atzīstam verba finīto formu, aktualizējas jautājums par saitiņverbiem, proti, vai saitiņverbs komponentu veido viens pats vai kopā ar kādu patstāvīga vārda formu. Saitiņverbi latviešu valodā lietojami kopā ar nomeniem, adverbjiem un infinitīvu: *Jānis ir gudrs*, *Jānis ir students*, *Tur būs interesanti*, *Dzīvot ir strādāt*. Pēc raksta autore domām, leksiskās nozīmes un valences trūkuma dēļ saikni starp saitiņverbu un patstāvīgo vārdu nav iespējams

raksturot kā sintaktisku sakaru. Tā kā saitiņverbi līdzīgi palīgverbiem ir gramatiski vārdi, tie pielīdzināmi afiksiem un patstāvīgu komponentu teikuma modelī neveido. Ja saitiņverbu uzskatītu par atsevišķu teikuma komponentu, konsekvences dēļ būtu jā noliedz analītisku formu eksistence morfoloģijas līmenī.

Otrkārt, starp komponentiem ir **pakārtojuma sakars**, ja izteicējs kopā ar atkarīgo komponentu veido vārdkopu: *Jānis vago kartupeļus, Mēs jautāsim skolotājam*. Raksta autore pilnībā pievienojas mūsdienu sintaksē izplatītajam uzskatam, ka jebkura atkarība nav pakārtojums. Pakārtojuma sakars veidojas starp **vārdu** kā leksisku vienību un atkarīgu **vārda formu**, proti, vārdkopā *vagot kartupeļus* komponents *vagot* var būt jebkurā formā – tā tad tas funkcionē kā vārds ar visu savu formu sistēmu, turpetim atkarīgais komponents *kartupeļus* piesaistīts vienā noteiktā formā. (Par to sk. arī SRJ, 679–680.)

Treškārt, starp komponentiem ir **determinatīvs sakars**, ja komponents nav piesaistīts vienam vārdam, bet vairākiem uzreiz vai, precīzāk, gatavai predikatīvai vienībai. (Freimane 1985, 78–81) Teikumu *Viņam ir māja* grafiski varētu attēlot šādi:

Pakārtojuma sakars te neveidojas (nav vārdkopas *būt viņam*), nav arī formu atbilstes starp datīva formu *viņam* un kādu citu vārdformu teikumā. Tā tad tie jārunā par īpašu sintaktisku sakaru, kas atšķiras gan no predikatīvā sakara, gan pakārtojuma.

Ceturtkārt, starp komponentiem iespējams **sekundāri predikatīvs sakars**. Sekundāri predikatīvs sakars līdzīgs determinatīvam sakaram tādējādi, ka atkarīgā vārdforma tiek piesaistīta kādai gatavai sintaktiskai vienībai. Teikumā *Direktors viņu iecēla par vadītāju* sekundāri predikatīvais komponents *par vadītāju* ir saistīts ar abiem vārdkopas *iecelt viņu* komponentiem vienlaikus. Šī raksta autore detalizēti analizējusi sekundāri predikatīvu sakaru vairākās publikācijās. (Sk., piem., Lokmane 2002.)

Vēlreiz jāuzsver, ka teikuma modelī ietilpst tikai sintaktiski **obligātie** pakārtotie komponenti, determinanti un sekundāri predikatīvi komponenti.

Modeļu raksturojums nevar būt pilnīgs bez nepilno realizāciju, respektīvi, iespējamo komponentu **nullformu** apraksta. Tie ir gadījumi, kad kāds no teikuma obligātajiem komponentiem nav formāli realizēts, bet izsecināms no paša teikuma.

Latviešu valodā iespējama, pirmkārt, verba finītās formas nullforma. Tā var būt gan saitiņas nullforma, piemēram, *Tas [ir] labi*, gan patstāvīga verba *būt* nullforma, piemēram, *Ietves malā [ir] papīri un cigarešu gali*. Laika nozīme un modālā nozīme teikumam piemīt arī tad, ja verba finītās formas nav, jo kontekstuāli nesaistīta nullforma ir iespējama tikai tagadnē un reālajā modalitātē.

Otrkārt, iespējama teikuma priekšmeta nullforma. Tā konstatēta gan teikumos ar izteicēju pirmās un otrās personas formā un t. s. ietverto teikuma priekšmetu,

piemēram, [*Mēs Braucam*, gan teikumos ar vispārinātu darītāju un izteicēju trešās personas formā, piemēram, *Par to jau sen [visi, daudzi] runā*.

Treškārt, būtu pētāms jautājums par iespējamu papildinātāja nullformu, kas izpaužas kā objekta nozīmes vispārinājums, ja izteicējs ir pārejošs verbs, piemēram, *Es lasu [kaut ko], Mēs ēdam [kaut ko]*.

Dažas nullformas ir konstatētas tikai vienkāršos paplašinātos teikumos, piemēram, patstāvīga verba *būt* nullforma iespējama vienīgi tad, ja teikumā ir vietas vai laika apstākļi vai determinants: *Šodien [ir] stiprs sals*, *Aiz žoga [ir] baltas pīpenes un milzīgas nātres*, *Man [ir] svarīgas darīšanas*.

Kontekstuāli nosacītas nullformas paliek ārpus teikuma modeļu apraksta – tās ir teksta sintakses kompetencē. Tie ir gadījumi, kad trūkstošais obligātais komponents izsecināms no konteksta, piemēram, *Sienas bija aplīmētas ar tapetēm. Vēl iepriekšējie rentnieki līmējuši [tapetes]. (V. Belševica.) Humanitārā klasē nebija rasts domāt fizikas jēdzienos. [Humanitārā klasē] Valodu nesaistīja ar laiku. (Dz. Sodums.) Apakšā kungus gaida Kristaps. [Kristapam] Esot darīšanas*.

No aplūkotās teikumu tipoloģijas izriet svarīgs secinājums saistībā ar teikumu mācību skolā – sintaktiski analizējot teikumu, vispirms jāmeklē nevis teikuma priekšmets, bet darbības vārda finītā forma, jo tā noteikti ietilpst gramatiskajā centrā. Iesākumā nebūtu analizējami teikumi ar saitiņas, palīgverba vai patstāvīgā verba nullformu – ar šādiem teikumiem jāiepazīstina tikai tad, kad teikuma modeļu pilnās realizācijas jau labi apgūtas.

Nebūtu radikāli jāmaina tradicionālā gramatikas apguves sistēma, bet jākorģē metodika, jāprecizē teikuma locekļu izpratne, apzinoties, ka tie nosakāmi pēc pazīmju kopuma, kur neizbēgami savienojas formāli un semantiski kritēriji. Noteikti jā saglabā princips – vispirms vārdformu mācība, respektīvi, morfoloģija, un tikai pēc tam – teikumu mācība jeb sintakse. Nedrīkst būt tā, ka jautājums ir izvirzīts par galveno vai pat vienīgo kritēriju teikuma locekļu noteikšanā.

Piemēram, skolā izmantojamais **teikuma priekšmeta** raksturojums varētu būt šāds:

- teikuma priekšmets nosauc izteicēja nosauktās darbības veicēju vai to, kam piemīt izteicēja nosauktā pazīme,
- tam parasti ir formu atbilstme ar izteicēju (piemēram, *Es zinu*, nevis *Tu zini* vai *Viņš zina*; arī te obligāti vajadzīgas zināšanas par darbības vārda formu sistēmu!),
- tas parasti ir lietvārds, visbiežāk nominatīvā, tāpēc atbild uz jautājumu *kas?*,
- teikuma priekšmets ir viens no virslocekļiem, proti, tas ietilpst teikuma minimumā un bez tā teikumā nevar iztikt.

Teikuma priekšmeta pazīmju raksturojumā tiek lietoti vārdi *parasti*, *visbiežāk*, kas varētu liecināt, ka jēdziena skaidrojums nav precīzs. Tomēr jau skolā ir jāparāda, ka valodas parādībām ir centrs un perifērija, proti, ir tipiski un mazāk tipiski teikuma priekšmeti. Piemēram, mazāk tipisks ir teikuma priekšmets ģenitīvā – *Saules nebija visu dienu* – vai tāds, kam nav formu atbilstmes ar izteicēju, – *Vīss ir labi*. Protams, valodas apguvē jā sāk ar valodas pārādības centru, respektīvi, ar tipisko.

Nobeigumā gribētos atgādināt aksiomātisku, bet pēdējā laikā piemirstu patiesību – skolotājam pirmām kārtām jāpārzina priekšmets, kuru tas māca, un tikai uz šādām pamatīgām zināšanām var balstīt metožu izvēli. Tad priekšmeta loģika pateiks priekšā, kā to vislabāk mācīt.

Avoti

- MK noteikumi Nr. 715 – Noteikumi par valsts vispārējās vidējās izglītības standartu un vispārējās vidējās izglītības mācību priekšmetu standartiem. Pieejams: <http://izm.izm.gov.lv>
- MK noteikumi Nr. 1027 – Noteikumi par valsts standartu pamatizglītībā un pamatizglītības mācību priekšmetu standartiem. Pieejams: <http://izm.izm.gov.lv>

Literatūra

- Freimane I. *Vienkāršs teikums un tā paplašināšana*. Rīga: P. Stučkas Latvijas Valsts universitāte, 1985.
- Kārkliņš J. *Vienkāršs teikums sintakses sistēmā. Izpētes aspekti. Diferenciālās pazīmes*. Liepāja: V. Lāča Liepājas Valsts pedagoģiskais institūts, 1976.
- Lagzdiņa S. Vienkāršs teikums un tā robežas // *Baltu filoloģija VII*. Rīga: Latvijas Universitāte, 1997, 21–34.
- Lokmane I. Sekundāri predikatīvs komponents kā teikuma loceklis // *Baltu filoloģija XI (1)*. Rīga: Latvijas Universitāte, 2002, 47–64.
- Lokmane I. Valence un sintaktiskais obligātums // *Vārds un tā pētīšanas aspekti 8*. Liepāja: LiePa, 2004, 268–275.
- SRJ – *Современный русский язык* (под ред. В. А. Белошапковой). Москва: Азбуковник, 1999.
- Valdmanis J. Teikums // *Latviešu valodas sintakse*. Rīga: Zvaigzne, 1989, 13–107.
- VPSV – Bušs O., Joma D., Kalnača A., Lokmane I. u. c. *Valodniecības pamatterminu skaidrojošā vārdnīca*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 2007.
- Теньер Л. *Основы структурного синтаксиса*. Москва: Прогресс, 1988. (Pirmizdevums franču val. 1959).

Summary

The article deals with the problem of structural types of simple sentences in the Latvian language and their treatment in the acquisition of grammar at school. It seems reasonable to ground typology of simple sentences on two basic ideas. Firstly, the abstract model or structural scheme of the sentence consists of both syntactically and semantically obligatory components. Secondly, the grammatical core of the sentence is the finite verb, as far as it expresses the grammatical meanings of tense and modality which are essential for the utterance as a communicative unit. Even in the case of zero-form of the finite verb in the surface structure, the utterance expresses the meanings of present tense and realis. The so-called “verb-central” approach should be applied to the acquisition of the syntactic system of the native language at school. The rich morphological system of Latvian requires that morphology should be acquired before syntax – not vice-versa, as it has been practised in school grammar for at least a decade. The definitions of the parts of sentence should be revised to include semantic features in addition to the formal ones.

Latviešu valodas pārvietošanās verbi teliskuma aspektā *Latvian Motion Verbs: the Telicity Aspect*

Gunta Nešpore

Latvijas Universitātes Filoloģijas un mākslas zinātņu fakultāte
Latviešu un vispārīgās valodniecības katedra
Visvalža iela 4a, Rīga, LV-1050
Latvijas Universitātes Matemātikas un informātikas institūts
Raiņa bulvāris 29, Rīga, LV-1459
E-pasts: gunta.nespore@lumii.lv

Divas pārvietošanās verbu apakšgrupas – verbi, kas nosauc dažāda veida skriešanu, un verbi, kas nosauc pārvietošanos ar transporta līdzekli, – ir vispārīgi raksturotas un analizētas no teliskuma, t. i., darbības mērķtiecības, viedokļa. Meklētas semantisko lomu kombinācijas, kas liecina par to, vai verba lietojums teikumā ir telisks vai atelisks. Konstatēts, ka lielākā daļa verbu atkarībā no konteksta var apzīmēt gan telisku, gan atelisku pārvietošanos, bet ir vairāki verbi, kas parasti apzīmē tikai atelisku darbību. Teliski verbi, kas nekādā kontekstā nevarētu attiekties uz atelisku darbību, analizētajā materiālā nav konstatēti.

Atslēgvārdi: pārvietošanās verbi, semantiskās lomas, aģenss, teliskums, teliski verbi, ateliski verbi.

Pārvietošanās verbu semantika pasaules valodniecībā ir daudz un dažādos aspektos pētīta un aprakstīta (sk. Miller 1972; Levin & Rappaport Hovav 1992; Asher & Sablayrolles 1995; Talmy 2000 u. c.), bet latviešu valodā pārvietošanās verbu semantika pagaidām ir pētīta maz.

Līdz šim autore galveno uzmanību pārvietošanās verbu analīzē ir pievērsusi pārvietošanās verbu paradigmātiskajām attieksmēm (Nešpore 2005). Ir noteikti pārvietošanās verbiem raksturīgie semantiskie elementi (nozīmes sastāvdaļas), kā arī vispārīgi aprakstītas galvenās paradigmātiskās attieksmes (hiponīmija, sinonīmija pretstatījums) starp pārvietošanās verbu nozīmēm.

Tā kā vārdu nozīme vislabāk atklājas kontekstā, analizējot vārdu sintagmātiskās attieksmes, var iegūt labāku izpratni par vārda nozīmes īpatnībām, tipisko lietojumu, iespējamiem lietojuma ierobežojumiem u. tml. Šajā rakstā runāts par nelielu pārvietošanās verbu grupu teliskuma aspektā – verba teliskums vismaz daļēji ir izsecināms no verba apkaimes teikumā, tātad no verba sintagmātiskajām attieksmēm.

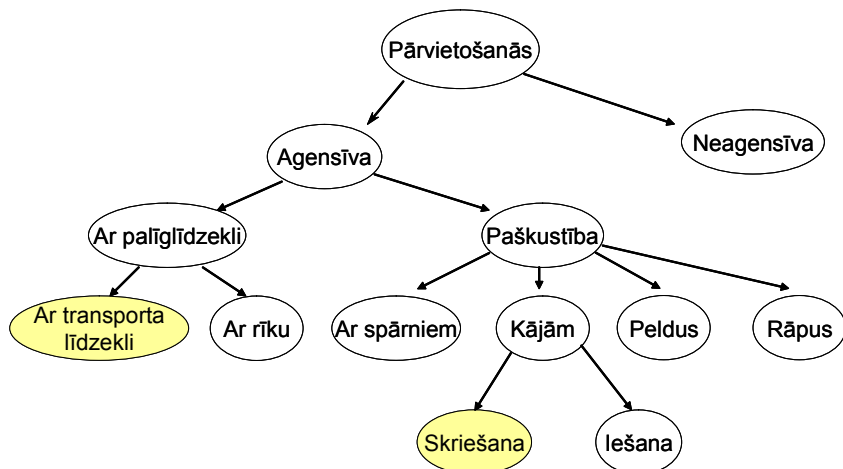
No pārvietošanās verbu grupas tika izvēlētas divas apakšgrupas:

- 1) 17 verbu nozīmes, kas nosauc pārvietošanos kājām — skriešanu (SK verbi); ņemti vērā verbi, kas attiecas tikai uz skriešanu, nevis tie, kas vienlīdz var apzīmēt gan iešanu, gan skriešanu;
- 2) 12 verbu nozīmes, kas nosauc pārvietošanos ar transporta līdzekli (TR verbi).

Izvēlēto verbu apakšgrupu vieta pārvietošanās verbu sistēmā redzama 1. attēlā.

Par teliskām darbībām sauc tās, kam ir kāds dabisks noslēgums, galamērķis (Saeed 2003, 122), tās ir uz (pārvietošanās) mērķi virzītas darbības. Piemēram, ja salīdzina divas darbības *iet uz mājām* un *vizināties pa pilsētu*, tad pirmajai ir paredzams šis dabiskais noslēgums – ejot uz mājām, agrāk vai vēlāk nonāk mājās, savukārt, ja darbība tiek pārtraukta procesa vidū, tās mērķis nav sasniegts. Otrajā (vizināšanās) gadījumā darbība var ilgt vai nu bezgalīgi, vai pavisam īsu brīdi, bet rezultāts ir līdzīgs. Tātad verbs *iet* minētajā piemērā ir telisks, bet verbs *vizināties* – atelisks.

Analizējot tipiskās semantisko lomu kombinācijas teikumos ar minētajiem pārvietošanās verbiem, tie tiek aprakstīti no teliskuma viedokļa – ir noteiktas semantisko lomu kombinācijas, kas nosauc telisku vai atelisku darbību, mēģināts konstatēt, vai ir verbi, kas vienmēr ir teliski vai ateliski, vai arī visi verbi atkarībā no konteksta var tikt lietoti abējādi.

1. attēls. Analizēto verbu apakšgrupu vieta pārvietošanās verbu sistēmā

Teikumiem ar SK un TR verbiem raksturīgās semantiskās lomas

Semantiskā loma¹ ir vispārināta situācijas dalībnieka vai apstākļa nozīme teikumā attieksmē pret verbu. Pastāv dažādi uzskati par semantisko lomu komplektu, kas nepieciešams, lai pēc iespējas veiksmīgāk aprakstītu dažādas nozīmes vārdu funkcijas teikumā. Izvēlēties semantisko lomu komplektu, lai analizētu teikumus, kuros parādās kādas noteiktas tematiskās grupas vārdi, ir mazāk problemātiski nekā izvēlēties visai valodas leksikai piemērotas semantiskās lomas. Pārvietošanās verbu analīzei nepieciešamās semantiskās lomas izvēlētas, pamatojoties uz Džona

¹ Saukta arī par *dziļo semantisko locījumu* (deep semantic case, Fillmore 1969), *tematiskajām attieksmēm* (thematic relations, Jackendoff 1972), *tematisko lomu* (thematic role, Saeed 2003), *dalībnieka lomu* (participant role, Allan 1986), aktanta semantisko funkciju (Jakaitiene 1988) u. c.

Saīda (John Saeed 2003) un Čārlza Filmora (Charles Fillmore 1969) definētajām semantiskajām lomām, Č. Filmora vadībā veidoto situāciju semantikas apraksta sistēmu *FrameNet* (FrameNet), kā arī ņemot vērā Valodniecības pamatterminu skaidrojošās vārdnīcas (VPSV) doto semantisko lomu izpratni. Tās ir pielāgotas pārvietošanās verbu analīzes vajadzībām un atbilstoši definētas.

AGENSS – situācijas dalībnieks, kas ir darbības (pārvietošanās) iniciators; parasti viņš darbību veic apzināti, pēc savas gribas, bet par agensu būtu uzskatāmi arī tie darbības iniciatori, kam varētu arī nebūt apziņas, piemēram, dzīvnieki. Pēc autores domām, situācijas dalībnieks ir agenss gan tad, ja viņš veic paškustību (pārvietojas saviem spēkiem, bez palīgīdzekļiem), gan tad, ja viņš pārvietojas ar transporta līdzekli. Reizēm, piem., *FrameNet* sistēmā, persona, kas pārvietojas ar transporta līdzekli, tiek uzskatīta par tēmu (*FrameNet*). Tam negribētos piekrist, jo arī ar transporta līdzekli cilvēks pārvietojas apzināti (brauc, vizinās vai tml.). Par tēmu varētu būt runa, ja situācijas dalībnieks, kas pārvietojas, nav dzīva būtne, kura spēj izrādīt iniciatīvu, vai darbība nav veikta ar nodomu (verbi *krist, birt, tecēt* u. tml.). Šādu uzskatu pamato arī Reja Džeikendofa (Ray Jackendoff) piedāvātā pārbaude agensa noteikšanai – ja uz darbību var attiecināt apstākļus *tīšām, speciāli* vai nolūka palīgiteikumu, darbības veicējs ir agenss (Jackendoff 1972, 23). Piemēram, ar mašīnu vai trolejbusu var braukt gan tīšām, gan speciāli, gan arī – lai nokļūtu kaut kur.

MĒRĶIS – vieta, uz kurienu ir virzīta darbība – pārvietošanās beigu punkts.

AVOTS – vieta, no kuras sākas darbība – pārvietošanās sākuma punkts.

CEĻŠ – pārvietošanās trajektorija – posms starp kustības sākuma un beigu punktu.

VIETA – teritorija, kurā notiek pārvietošanās, ja to nevar uzskatīt par ceļu. Parasti tekstā minēta tad, ja pārvietošanās nav lineāra vai ja tiek nosaukta plašāka teritorija, kurā tā notiek (*Sarkangalvīte mežā gāja pa taciņu*). VIETĀ agenss atrodas visu pārvietošanās laiku – tajā parasti gan sākas, gan beidzas darbība.

VIRZIENS – pārvietošanās virziens (*uz priekšu, pa labi* u. tml.), kad nav nosaukts pārvietošanās beigu punkts.

TRANSPORTA LĪDZEKLIS – ierīce, ar ko tiek veikta pārvietošanās. Pēc būtības tā pati semantiskā loma, ko parasti sauc par instrumentu (Saeed 2003, 150; Jakaitiene 1988, 63). Tā kā analizētajos pārvietošanās verbos šis instruments vienmēr ir transporta līdzeklis, ērtības labad semantiskās lomas nosaukums ir konkretizēts.

VEIDS – pārvietošanās veids (*ātri, lēni, steigšus* u. tml.).

ILGUMS – pārvietošanās ilgums (*divas stundas, pusi dienas* u. tml.).

LAIKS – pārvietošanās laiks (*no rīta, puspiecos* u. tml.).

NOLŪKS – pārvietošanās nolūks (*braukt slēpot, atpūsties, strādāt* u. tml.).

Analizētās pārvietošanās verbu apakšgrupu vispārīgs raksturojums

Agensivitāte

Visi verbi, kas apzīmē pārvietošanos skriešus un pārvietošanos ar transporta līdzekli, ir agensīvi, tātad viens no to argumentiem ir agenss un tie apzīmē darbību, kas notiek pēc darītāja iniciatīvas (pretstatā neagensīviem vārdiem, kā *krist, birt, līt* u. tml.).

Agensa nozīme

- TR vārdiem agenss parasti ir cilvēks (cits darītājs var parādīties tad, ja tas tiek kādā mērā pielīdzināts cilvēkam (*suns vizinās ar autobusu*)), tas izriet no pārvietošanās rakstura – transporta līdzekļi ir cilvēku pārziņā un pēc savas izvēles tos var izmantot tikai cilvēki;
- SK vārdiem agenss var būt gan cilvēks, gan dzīvnieks – dzīvas būtnes, kas spēj veikt noteikta veida paš kustību – skriet. Daļai šīs grupas vārdiem ir raksturīgs kāds šaurākas nozīmes agenss. Piemēram, vārdiem *aulekšot_p, auļot_p, lēkšot_p, rikšot_l* agenss ir vai nu zirgs (vai cits jājams dzīvnieks), vai arī jātnieks; vārdam *bizot_l* – gov.

Paš kustība vs. pārvietošanās ar transporta līdzekli

- SK vārdi apzīmē agensa paš kustību – pārvietošanos kājām skriešus;
- TR vārdi apzīmē pārvietošanos ar kādu transporta līdzekli – daļu vārdiem var attiecināt uz pārvietošanos ar gandrīz jebkuru transporta līdzekli (*braukt, braukāt, vizināties*), bet daļai vārdiem nozīmē ir norāde uz kādu konkrētu transporta līdzekli (*kuģot* — kuģis, *plostot* – plost, *laivot* – laiva) vai transporta līdzekļu veidu (*jāt, jādelēt* — zirgs (vai cits jājams dzīvnieks), *airēties* – ūdens transporta līdzeklis bez motora, *lidot* – lidaparāts).

Pārvietošanās vide

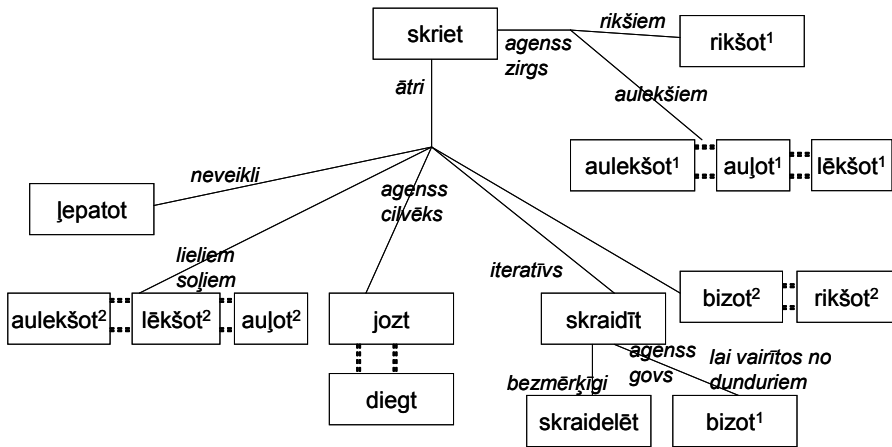
- visi SK vārdi apzīmē pārvietošanos pa zemi;
- TR vārdi var apzīmēt pārvietošanos gan pa zemi, gan pa ūdeni (*laivot, kuģot, plostot*), gan pa gaisu (*lidot*) – pa visām ar transporta līdzekļiem sasniedzamajām vidēm. Vairums vārdiem, ar ko tipiski tiek apzīmēta pārvietošanās pa zemi, piemēram, *braukt, vizināties*, var tikt izmantoti arī, runājot par pārvietošanos pa citām vidēm, piemēram, *braukt ar lidmašīnu; vizināties ar kuģi*, savukārt, vārdi, kas nosauc pārvietošanos pa citām vidēm, nevar tikt attiecināti uz pārvietošanos pa zemi – iespējams, tāpēc, ka pārvietošanās pa zemi cilvēkiem ir dabiskākā, neitrālākā un šī vide verba nozīmē nav īpaši jāuzsver, svarīgākas ir citas pārvietošanās īpatnības.

Citas īpatnības

Visu SK vārdiem, izņemot vārdu *skriet* (Nešpore 2005, 27–28), nozīmē ir informācija par pārvietošanās ātrumu, tie apzīmē ātru pārvietošanos; daļai vārdiem ir informācija arī par pārvietošanās veidu ('lieliem soļiem', 'rikšiem'), savukārt TR

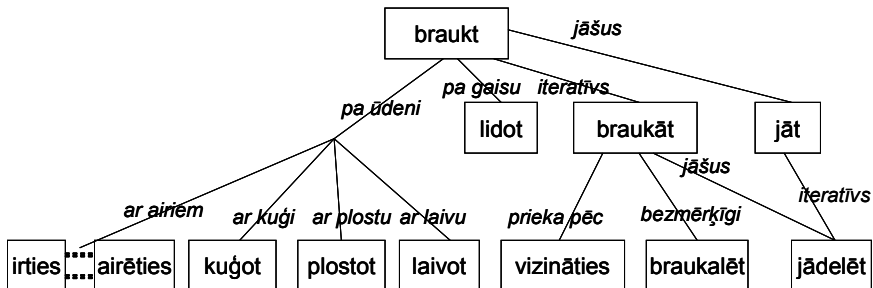
verbos parasti šādas papildinformācijas nav, vienīgā informācija, kas nav saistīta ar transporta līdzekļa veidu, šajā verbu grupā ir saistīta ar pārvietošanās mērķi – *vizināties* ‘priekā pēc’, *braukalēt* ‘bez mērķa kaut kur nokļūt’.

Viens no iemesliem, kāpēc analīzei izvēlētas divas dažādas pārvietošanās verbu apakšgrupas, bija vēlme salīdzināt, vai atšķiras abu grupu verbu apkaime teikumā — kādas ir tipiskās semantisko lomu kombinācijas abos gadījumos. Tomēr atšķirību ir pārsteidzoši maz, semantisko lomu kombinācijas teikumos ar abu grupu vārdiem pamatā sakrīt, atšķiras tikai transporta līdzekļa esamība TR vārdiem un dažas no tā izrietošās pārvietošanās īpatnības, kas maz atspoguļojas semantisko lomu kombinācijās.

2. attēls. SK verbu hierarhiskās attiecības

2. un 3. attēlā redzamas attiecīgi SK verbu un TR verbu hierarhiskās attiecības. Jo augstāk attēlā atrodas verbs, jo vispārīgāka ir tā nozīme, pie līnijām norādīti tie semantiskie elementi, kuru nav vispārīgākās nozīmes vārdam, bet ir konkrētākās nozīmes vārdam. Vārdus, kas savienoti ar raustītām dubultām (parasti horizontālām) līnijām, vairs kurām nav semantisko elementu, varētu uzskatīt par sinonīmiem, jo semantisko elementu komplekts tiem ir vienāds.

3. attēls. TR verbu hierarhiskās attiecības

Pārvietošanās teliskums

Skatoties kontekstu, kādā parādās verbi, var redzēt noteiktas semantisko lomu kombinācijas, kas palīdz saprast, vai teikumā minētā pārvietošanās ir teliska vai ateliska, t. i., vai svarīgākais ir pārvietošanās rezultāts (nokļūšana kādā vietā) vai pats pārvietošanās process.

Pēc šīs pazīmes analizētos pārvietošanās verbus var iedalīt vairākās grupās:

1. Lielākā daļa verbu atkarībā no konteksta var nosaukt gan telisku, gan atelisku darbību – uzmanības centrā var būt gan mērķis, gan pārvietošanās process. Piem., *jāt* (*jāt uz ezeru* un *jāt mežonīgos auļos*), *braukāt* (*braukāt no mājām uz darbu* un *braukāt apkārt pa pilsētu*), *skriet* (*skriet uz mājām* un *skriet katru rītu*).
2. Daļa verbu nosauc tikai atelisku darbību – uzsvars uz pārvietošanās procesu (veidu, ilgumu, transporta līdzekli vai tml.), nevis mērķi ietverts jau šo verbu nozīmē, un parasti tos neattiecina uz telisku darbību. Teikumos ar šiem vārdiem parasti nav sastopamas teliskai kustībai raksturīgās semantisko lomu kombinācijas. Tādi ir, piemēram, verbi *vizināties*, *braukalēt*, *skraidelēt*, *laivot*.
3. Teorētiski trešā verbu grupa, kas loģiski veidojas, būtu verbi, kas apzīmē tikai telisku darbību. Tomēr pārvietošanās verbu gadījumā šī grupa ir problemātiska. Ir vairāki verbi, kas visbiežāk apzīmē telisku darbību (piem., *jozt prom*, *diegt uz mājām*), tomēr šos verbus ir iespējams lietot arī ateliski, lai arī šāds lietojums sastopams reti (*jozt ko kājas nes*, *diegt ko kājas nes*). Šajā grupā varētu iekļaut verbus, kas **tipiski** apzīmē telisku pārvietošanos. Īsti telisku verbu neesamība izriet no pārvietošanās kā darbības dabas. Tā parasti ir pietiekami ilgs process, lai būtu iespējams koncentrēties uz šī notikuma iekšējo struktūru, tātad uzmanības centrā varētu izvirzīties pārvietošanās process.

Teliska pārvietošanās

Tipiskākā un skaidrākā semantisko lomu kombinācija teikumos, kas apzīmē telisku pārvietošanos, ir šāda:

AGENSS + VERBS + MĒRĶIS².

Piem., *Bērni skrien uz mājām*.

Teikumā bieži vien ir vēl kādas semantiskās lomas, bet tās nesniedz informāciju par darbības mērķtiecību (piem., *Mazi bērni ātri skrien uz savām mājām*).

Minētajai semantisko lomu kombinācijai var būt variācijas – pārvietošanās mērķis var būt izteikts ne vien kā konkrēti nosaukta vieta, bet arī citādi, tāpēc MĒRĶI var aizstāt vairākas citas semantiskās lomas: NOLŪKS (*bērni brauc slēpot*) vai VIRZIENS ar nozīmi, kas nav pretrunā ar mērķtiecīgu, lineāru pārvietošanos, piem., *uz priekšu, prom* (*bērni skrien prom*). Šajā pozīcijā nav iespējams VIRZIENS

² Šeit un turpmāk, dodot teikumos sastopamās semantisko lomu kombinācijas, ņemtas vērā tikai tās semantiskās lomas, kas raksturo pārvietošanās mērķtiecību.

ar nozīmi ‘šurpu turpu’, kas ir raksturīgs ateliskai kustībai. Tātad alternatīvas semantisko lomu kombinācijas izskatās šādi:

AGENSS + VERBS + NOLŪKS vai

AGENSS + VERBS + VIRZIENS.

Ja teikumā nav minēts ne mērķis, ne nolūks, ne virziens, pārvietošanās parasti nav teliska (*mašīna brauc, cilvēks skrien*), visbiežāk gan šādos gadījumos teikumā parādās kādas citas semantiskās lomas, kas dod papildu informāciju par pārvietošanās procesu.

Ateliska pārvietošanās

Šo verbu nozīmes centrā ir pārvietošanās process (veids, transporta līdzeklis, vieta, ilgums vai tml.), nevis pārvietošanās galarezultāts, piem., verbi *vizināties, jādelēt, plostot, laivot, bizot*. Varētu šķist, ka verbi *laivot* un *plostot* ir attiecināmi arī uz telisku pārvietošanos, jo laiva vai plosts var tikt izmantoti arī mērķtiecīgam braucienam, nevis tikai izklaidējošam procesam (ja minēto verbu nozīmi saprot tikai kā ‘pārvietoties ar laivu’ un ‘pārvietoties ar plostu’). Tomēr reāli šie verbi tiek izmantoti tikai visai populārā izklaides veida apzīmēšanai (piem., *Es vasarā laivoju pa Abavu*) – ja jānosauc teliska pārvietošanās ar laivu, parasti tiek lietots verbs *braukt (ar laivu)* – *Es ar laivu aizbraucu uz Roņu salu*, nevis **Es aizlaivoju uz Roņu salu*.

Minimālā semantisko lomu kombinācija teikumos, kas nosauc atelisku pārvietošanos, ir šāda:

AGENSS + VERBS.

Piem., *Govis bizo.*

Šī minimālā kombinācija ir sastopama samērā reti, tā ir īsti raksturīga tikai dažiem vārdiem, kaut iespējama ir visiem šīs grupas vārdiem. Tā parasti parādās teikumos ar vārdiem, kam pārvietošanās veids vai transporta līdzeklis, vai kāda cita pārvietošanās īpašība, kas ir svarīga teikumā, ir skaidra jau no vārda nozīmes un nav noteikti jāmin vēlreiz. Piem., *govis bizo; zirgs rikšo*. Šeit ir skaidrs uzsvars uz pārvietošanās procesu – veidu vai ko citu, kas ir vārda nozīmes centrā —, citi pārvietošanās apstākļi nav svarīgi.

Biežāk ateliska darbība tiek nosaukta teikumos, kuros ir vēl kāda semantiskā loma bez AGENSA. Visbiežāk tā ir VIETA – darbības piesaiste konkrētai teritorijai:

AGENSS + VERBS + VIETA.

Piem., *Bērni skraidelē pa māju.*

Diezgan bieži tieši VIETA, ja tā ir viena pati bez citiem paplašinājumiem ar lokālu nozīmi (kā CEĻŠ, VIRZIENS, MĒRĶIS), norāda uz pārvietošanās ateliskumu. AVOTS un MĒRĶIS tādā gadījumā nav zināms vai svarīgs, tāpēc minēta tikai piesaiste pie vietas.

Klāt pie VIETAS vai tās vietā var būt LAIKS, ILGUMS vai VEIDS. Ja tas ir viens pats bez citām semantiskajām lomām, tad tiek īpaši uzsvērts, bet papildus var būt gandrīz vienmēr, tad tam teikumā ir mazāka nozīme.

Ateliskas darbības kontekstā CEĻŠ bieži robežojas ar VIETU – grūti nošķirt, vai kāds objekts, piem., pļava, konkrētajā situācijā ir CEĻŠ kā pārvietošanās trajektorija

vai VIETA kā teritorija, kurā pārvietošanās notiek. Šajos kontekstos gan tam varētu nebūt lielas nozīmes. Tātad VIETAS funkciju semantisko lomu kombinācijā var pildīt arī CEĻŠ (*puiši braukalē pa ceļu*). Bieži VIETAI vai CEĻAM klāt parādās arī VIRZIENS ar nozīmi ‘šurpu turpu’ (*braukalēt pa ceļu šurpu turpu, skraidīt apkārt pa pilsētu*). Tādā gadījumā veidojas šablons:

AGENSS + VERBS + VIETA/CEĻŠ + VIRZIENS.

Reizēm VIETAS vietā ir noteiktas nozīmes (*šurpu turpu, turp un atpakaļ, apkārt*) VIRZIENS viens pats. Tas vēlreiz uzsver faktu, ka pārvietošanās nav orientēta uz vienu mērķi, šādas nozīmes VIRZIENS nebūtu iespējams teikumā ar telisku pārvietošanos. Šis VIRZIENS gan sastopams ne pārāk bieži, jo: a) pašā verba nozīmē pārvietošanās nelineārais virziens ir gana skaidrs, b) lai arī nozīmes centrā ir pārvietošanās process, ne mērķis, dažu verbu nosauktā ateliskā kustība pēc savas dabas parasti tomēr ir lineāra – vienā virzienā (piem., *laivot, plostot*).

TR vārdiem minētajām semantiskajām lomām var nākt klāt arī transporta līdzekļa nosaukums:

AGENSS + VERBS (+ TRANSPORTA LĪDZEKLIS) + VIETA.

Piem., *Jānis vizinās ar mašīnu pa pilsētu.*

TRANSPORTA LĪDZEKLIS var būt arī vienīgais paplašinātājs teikumā. Tad tas parasti ir teikuma centrā, īpaši uzsvērts (nosacīti atbilst kombinācijai AGENSS + VERBS. SK vārdiem):

AGENSS + VERBS + TRANSPORTA LĪDZEKLIS.

Piem., *Jānis braukā ar mersedesu.*

Transporta līdzeklis īpaši bieži minēts teikumos ar vārdiem, kas var attiekties uz dažādiem transporta līdzekļiem (*vizināties, braukalēt, braukt*), tātad transporta līdzeklis jāmin īpaši, ja tas ir svarīgs. Ja notikumā svarīga ir vieta, laiks vai vēl kas cits un nav svarīgi, ar kādu transporta līdzekli pārvietojas, tas, protams, var netikt minēts. Ja verbs attiecas uz kādu konkrētu transporta līdzekli, tas parasti teikumā netiek minēts, jo jau izriet no verba nozīmes (*laivot, kuģot, plostot*).

Verbi, kas var nosaukt gan telisku, gan atelisku darbību

Ja verbi atkarībā no konteksta var nosaukt gan telisku, gan atelisku darbību, parādās jau iepriekš minētās abiem darbības tiptiem raksturīgās semantisko lomu kombinācijas.

Reizēm arī verbi, ko biežāk lieto ateliskas darbības nosaukšanai, var tikt attiecināti uz mērķtiecīgu pārvietošanos. Tie ir pēc formas iteratīvi verbi (*skraidīt, braukāt*). Tie var tikt lietoti divējādi:

- 1) šie verbi var nosaukt vairākkārt atkārtotu darbību no AVOTA uz MĒRĶI (*skraidīt no mājas uz darbu*). Parasti runātājam ir zināms gan AVOTS, gan MĒRĶIS, jo abi galapunkti ir aktuāli. AVOTS gan teikumos minēts reti (tas izsecināms no plašāka konteksta vai situācijas), jo parasti svarīgāks ir pārvietošanās MĒRĶIS (*skraidīt uz darbu*), bet principā zināmi ir abi galapunkti. Attiecīgā semantisko lomu kombinācija izskatās šādi:

AGENSS + VERBS (+ AVOTS) + MĒRĶIS;

2) šie verbi var nosaukt pārvietošanos pa noteiktu teritoriju (*braukāt pa pilsētu*) vai uz vairākiem teritorijā esošiem mērķiem (*skraidīt pa veikaliem*): zināms ir mērķu kopums, bet ne katrs mērķis atsevišķi. Abu gadījumu semantisko lomu kombinācijas attiecīgi izskatās šādi:

AGENSS + VERBS + VIETA/CEĻŠ.

Piem., *Mākslinieki braukā pa Eiropu. Ļaudis braukā pa dažādiem ceļiem.*

AGENSS + VERBS + MĒRĶIS.

Piem., *Sievietes skraida pa veikaliem.*

Secinājumi

Analizētie pārvietošanās verbi no teliskuma viedokļa ir atšķirīgi. Vairākums verbu atkarībā no konteksta var apzīmēt gan telisku, gan atelisku pārvietošanos. Vairāki verbi apzīmē tikai atelisku pārvietošanos, un tos ir gandrīz neiespējami attiecināt uz telisku darbību, savukārt verbu grupa, kas būtu attiecināma tikai uz telisku darbību, ir problemātiska – lai arī ir verbi, ar kuriem parasti tiek nosaukta teliska darbība, nav pilnīgi neiespējami attiecināt tos arī uz atelisku darbību, centrā izvirzot pārvietošanās procesu, nevis rezultātu.

Avoti

Latviešu literārās valodas vārdnīca. Rīga: Zinātne, 1972.–1996., 1.–8. sēj.

Latviešu valodas vārdnīca. Rīga: Avots, 1987.

LU Matemātikas un informātikas institūta tekstu arhīvs – latviešu valodas korpusa materiāli.

Pieejams: www.korpuss.lv

Literatūra

Allan K. Linguistic meaning. London: Routledge & Kegan Paul, 1986.

Asher N., Sablayrolles P. A Typology and Discourse Semantics for Motion Verbs and Spatial PPs in French // *Journal of Semantics*, 12, Oxford University Press, 1995, 163–209.

Fillmore C. J. Types of lexical information // *Studies in syntax and semantics*. Dordrecht, 1969, 109–137.

FrameNet: <http://framenet.icsi.berkeley.edu/>

Jakaitienė E. Leksinė semantika. Vilnius: Mokslas, 1988.

Jackendoff R. Semantic Interpretation in Generative Grammar. Cambridge, MA: MIT Press, 1972.

Levin B., Rappaport Hovav M. The lexical semantics of verbs of motion: The perspective from unaccusativity // *Thematic structure: Its role in grammar*. Berlin: Walter de Gruyter, 1992, 247–269.

Miller G. English verbs of motion: a case study in semantics and lexical memory // *Coding processes in human memory*. New York: Wiley, 1972, 335–372.

Nešpore G. Verbu ar semantisko elementu ‘pārvietoties’ paradigmatiskās attieksmes mūsdienā latviešu valodā. Maģistra darbs, Rīga: LU, 2005.

Saeed J. I. Semantics. 2nd ed. Blackwell Publishing, 2003.

Talmy L. *Toward a Cognitive Semantics*. Cambridge, MA: MIT Press, 2000.

VPSV: Valodniecības pamatterminu skaidrojošā vārdnīca. Rīga: LV Latviešu valodas institūts, 2007.

Summary

The article deals with two subgroups of motion verbs from the telicity point of view. These subgroups are verbs denoting running (on foot) and verbs denoting riding (or driving) a vehicle. Combinations of semantic roles are analyzed to see if the verb in the sentence is telic or atelic. It has been found that most of the verbs can refer to both telic and atelic motion depending on context. There are several verbs that normally refer to the atelic motion only. No verbs that can refer to telic motion only and exclude atelic usage have been found.

Verba *aizskart* normēšanas vēsture *The Standardization History of the Verb ‘aizskart’*

Dzintra Paegle

Latvijas Universitātes Filoloģijas un mākslas zinātņu fakultāte

Baltu valodniecības katedra

Visvalža iela 4a, Rīga, LV-1050

E-pasts: dzintrap@latnet.lv; dzintra.paegle@lu.lv

Rakstā aplūkota verba *aizskart* normēšanas vēsture, kura aizsākās 1903. gadā, kad sabiedrība jaunās ortogrāfijas ieviešanas kontekstā pievērsī lielai uzmanībai katra vārda pareizai lietošanai rakstu valodā. Veidojas diskusija, kurā mēģināts noskaidrot, vai pareizs ir verba *aizskārt* ‘aiztikt’ lietojums, jo izlokšņu valodā starp piedēkli un sakni iesprausts refleksivais elements *-s-*. Tiek izteiktas domas, ka pareizākais variants ir *aizkārt* ar nozīmi ‘aiztikt’ un arī ‘aizlikt kaut ko aiz kaut kā’. Endzelīns 1907. gada „Latviešu gramatikā” iesaka ‘aiztikt’ nozīmē lietot *aizkart*, tā saglabājot seno primāro verba celmu *-kar-*, bez *-ār-* pagarinājuma (*aizkārt*), jo pagarinājums ar laužto intonāciju ir raksturīgs Kurzemes rietumu izloksnēm, kas rakstu valodā nav lietojams. Variantu *aizkart* kā vienīgo neatzīst visi valodas lietotāji un izmanto šās nozīmes izteikšanai arī verbu *aizskart*, jo runātāji s vairs neizjūt kā refleksivo elementu. Mūsdienu vārdnīcas neuzrāda abus verba variantus – *aizkart* un *aizskart*, bet tikai vienu no tiem, tā netiek respektēta rakstu valodas vēsture.

Atslēgvārdi: rakstu valoda, normēšana, vārdu vēsture, refleksivais elements *-s-*.

Diskusija par verba *aizskart* iederību latviešu rakstu valodā aizsākās “*Baltijas Vēstnesī*” 1903. gada 13. februārī. Tās ierosinātājs bijis Juris Kalniņš, kas parakstījis ar sava pseidonīma diviem burtiem Pr. – Prātkopis. Mēneša laikā Juris Kalniņš par šo tematu publicējis trīs rakstus, apmainoties domām ar Jāni Lauvu, kas divreiz rakstījis par šo tematu, viņiem pievienojās J. Koncevica kungs ar vienu rakstu. Diskusiju šajā gadā pēc redakcijas lūguma nobeidz K. Mīlenbahs ar apcerējumu “Par *aizkārt*, *aizskārt*, *aizskart*” 1903. gada 2. un 3. aprīlī. Tomēr šo jautājumu turpina apspriest arī vēlākajos gados. Raksta mērķis ir atklāt verba *aizskart* normēšanas vēsturi no 1903. gada līdz mūsdienām.

Par diskusijas dalībniekiem

Juris Kalniņš-Prātkopis (Pr.), skolotājs, kordinģents, žurnālists, tautiskās atmodas dalībnieks. Dzīves gadi 1847.8.(20.)12.–1919.29.06. Viņa tēvs – Jēkabs un māte – Anna, Jura Neikena māsa, mācītāja Pētera Neikena vecākā meita. Juris Kalniņš dzimis Ārciema pagasta Umurgas draudzē Kānadžos (Kānačos), sava vectēva Pētera un mātesbrāļa Jura Neikena mājās. Viņš beidzis Cimzes skolotāju semināru, strādājis Ļaudonā, Vietalvā un Sausnējā par skolotāju, vēlāk – ar 1895. gadu – dzīvo Rīgā, strādā “*Baltijas Vēstneša*” redakcijā, darbojas Rīgas Latviešu biedrības Zinību komisijā, no 1908. gada arī Ortogrāfijas komisijā. Rakstījis biogrāfiskus

apcerējumus par Andreju Pumpuru, Juri Neikenu, Jāni Cimzi, ir bijis skolas mācību grāmatu autors, starp tām 1890. gadā “Latviešu valodas mācība” 1. riņķis, J. Kalniņa, Vietalvas skolotāja, sastādīta (Evp 1939, 236; LRB 2003, 278; Rūtiņš 2007).

Jānis Lauva, darbvedis, tulks, Latvijas Republikas Tieslietu ministrijas sekretārs. Dzimis 1873. gada 4. janvārī, beidzis Ikšķiles pamatskolu un draudzes skolu, pašizglītojies, no 1919. gada Tieslietu ministrijas Kodifikācijas departamenta darbvedis, pēc tam – sekretārs. Darbs saistīts ar tieslietām, tiesvedības likumu krājumu sakārtošanu, 1928. gada 14. novembrī saņēmis III šķiras Triju Zvaigžņu ordeni. Kopā ar H. Blēsi sastādījis “Juridisko terminu vārdnīcu” (1942), kas iznākusi 2 daļās, iesaistījies valodas jautājumu risināšanā, ir vairāki raksti par valodu. Miris 1953. gadā Latvijā (Evp 1939, 298; LE 1985, 458).

Par **J. Koncevicu** pagaidām ziņu nav.

Diskusijas gaita

Juris Kalniņš-Prātkopis, aizstāvēdams jauno ortogrāfiju, starp citu min presē aplami lietotu vārdu *aizskārt*. Viņš uzskata, ka tāda vārda *skārt* nemaz nav un darinājums *aiz+ skārt* “ir milzīga kļūda”, tā vietā būtu jābūt *aiz+kārt* (Kalniņš-Prātkopis 1903, 13. febr.).

Jānis Lauva publicē pretrastu, norādīdams, ka “*aizkārt* šādā rakstībā, atgādinādams nevietā radniecību ar vārdu *kārt*, man allaž izlicies ļoti pretīgs (izņemot gadījumus, kad tiešām ir runa par kāda priekšmeta aizkāršanu vai nu aizkrāsne uz naglas, vai citur, kur var kārt, kā piemēram, pļāvēji pēc darba allaž mēdz aizkārt izkaptis aiz spāres.) .. Kurš latviets [tā!] gan nebūs dzirdējis vispār pazīstamus teicienus: *tur nedrīkst ne pieskarties* (mēdz arī teikt *piehurties*), *neskaries pie aizliegtām lietām*, vai arī: *nevajag skarties pie sveša īpašuma* utt.” [Pēdējo teikumu vēlāk ievietos ME III 874 verba *skart* nozīmes ilustrācijai.] Un tālāk J. Lauva raksta: “.. vārds *aizskart*, (ne *aizkārt*) salikts no *aiz+skart* [tolaik par salikteņiem uzlūkoja arī atvasinājumus ar priedēkļiem], tāpat kā *pieskarties* no *pie + skarties*; bet vārdam *kārt* nav nekādas radniecības ar vārdu *aizskart*, un tādēļ arī vienmēr pareizi rakstāms: *aizskart*, tad vārdam ir skaršanās nozīme, bet *aizkārt*, tad vārds nozīmē kāršanu. Un to apliecina ar K. Valdemāra vārdnīcas, kurās ir *aizskart* un *skart* jeb *aizskart*” (Lauva 1903, 17. febr.). Tātad J. Lauva šķir *aizskart* un *aizkārt* nozīmes un šos vārdus kopā nesaista.

Juris Kalniņš atbild J. Lauvam ar rakstu “Par celmu *kārt- un skārt*”. Viņš norāda, ka nav drošu vārdnīcu un šaubīgu vārdu ir daudz, jo ļaužu runa ir dažāda, “ko vien nedzird dažādos apvidos ļaužu runā: *atspūsties, piestāpties, nenosliegties, apakle*, nemaz nerunājot par *lastagām, rezgaļiem, sumpuriem, svēdienu, sezdienu* u. c. .. Pie trim pirms minētiem vārdiem taču skaidri redzams, ka te ir bijis starpas balsiens *sa-* [par *balsienu* tolaik sauc zilbi, bet par *iebalsienu* – priedēkli], ar kuru kopā sacīja: *atsapūsties, piesakāpties, nenosaliegties*”.. Un J. Kalniņš min vairākas tautasdziesmu rindas, starp tām *atsagula visu mūžu dienas vidu*. Ātrā izrunā *sa-* sāka īsināt, izmetot *-a-*: *piesadurties – piesdurties* (ātrumā).. un *aizskart*, to runā tāpat kā *atspūsties* un *atstāpties*. Tas pats esot ar vārdu *skārt*, kam prefikss *aiz-*, bet *s* ir *sa-* palieka un tāpēc jāņem nost.. Un parindē Kalniņš min līdzības ar sākotnējo *sa-*, kur *a* izkritis: sakni *-mal-*, no kuras *samalts – smalts – smaltne – smeltnes*; no *samalts – s(a)smiltes*

un *smiltis*.. Tīra sakne nav *smal-*, bet *-mal-*, jo *s* ir atliekas no *sa-* (Kalniņš-Prātkopis 1903, 24. febr.).

J. Koncevica kungs rakstā “Piezīme par iebalsienu *sa-*” papildina, ka *sa-* vai *si-* ir pie atgriezeniskiem jeb refleksīviem vārdiem, to lieto gan pilnīgu, gan saīsinātu, tas dzirdams Augškurzemē, austrumu Vidzemē un arī lietuviešu valodā (Koncevics 1903, 13. martā).

Jānis Lauva iebilst pret domu, ka *sa-* īsinājums *s* rakstu valodā atmetams, tad arī vārds *skart* nevar būt atzīts, jo *s* atmetam; tātad būtu jāatmet visi vārdi, kam priekšā *s*, tad mūsu valodā rastos ļoti daudz pārpratumu, ja Pr. kunga *sa-* teorija būtu piemērota patstāvīgiem vārdiem *aizkārt* un *aizskart* (Lauva 1903, 13. martā).

Jau nākamajā “Baltijas Vēstneša” numurā J. Kalniņš ironizē par J. Lauvas domām, norādīdams, ka ir tautas, kas necieš “līdzskaņu sadrūzmes vārdos”, – igauņi un somi. Citiem patīk visādi mīkstinājumi un švīkstulji, un tādi esot latvieši. Un viņš min izlokšņu piemērus – tādus kā *mīlajš, mācītajš, pestītajš, ceļš, vējš, strepes, sprediķis, Spricis, sīnis, skānbis, stīnkšķēt*. Beigās raksta autors nosmejas, ka J. Lauva nevar samierināties ar švīkstulju iešanu zudumā un tas traucē viņa izpratni par patstāvīgiem vārdiem. Raksta beigās – piezīme: Redakcija aicina valodniekus izteikties šajā jautājumā (Kalniņš-Prātkopis 1903, 14. martā).

Galavārdā tiek uzklautas valodnieka K. Mīlenbaha domas viņa apcerējumā “Par *aizkārt, aizskārt, aizskart*”. Te K. Mīlenbahs analizē Pr. un Lauvas kunga diskusiju “Baltijas Vēstnesī”, norādīdams, ka abi ir pretējās domās par vārdu *aizskārt* iederību rakstu valodā. K. Mīlenbahs atzīst, ka visi trīs vārdi: *aizkārt, aizskārt* un *aizskart* ir tautas mutē sastopami vienā un tajā pašā nozīmē.

aizkārt – pazīstams no manas dzimtenes izlokšnes Kandavas, arī Grenčos, Stendē, Nīcē un Gaujenē,

aizskārt – Zaļeniekos un Papažos [tā!],

aizskart – Dzērbenē un Plānē (Bauskas tuvumā).

Un K. Mīlenbahs pievienojas J. Kalniņa un J. Koncevica kungiem, ka *aiz-s-kārt, aiz-* – prefixss, *-s-* refleksīvais elements no pārsinātā vietniekvārda *s(a)* un no darbības vārda *kārt*, līdzīgi *nosmazgāt, nosmazgāties*, arī *pieskarties, neskarties, atsmosties, atspūsties, izsalkt, sastapt = sa-tapt*.

Tālāk K. Mīlenbahs risina saknes patskaņu garuma problēmu:

aizskart un *aizskārt*, kur *aizskart* no tagadnes *aizskaņu* (ar īso *a*), bet *aizskārt* – „pagātnes patskaņa pakāpi”: *aizskārt* – *aizskāru* (ar garo *a*), sal. *lekt* (es *lecu*), bet dažos apgabalos *lēkt* (es *lēcu*).

Tālāk Mīlenbahs norāda, ka viņš atšķirībā no Lauvas kunga nav dzirdējis *skarties* jeb *skārties* un lietvārdu *skaršanās* un ka J. Lauva arī neesot minējis apgabalus, kur tas dzirdēts. Ja arī tos lietojot, tas tomēr neliedzot *-kar-* par iepriekš minēto vārda sakni uzlūkot. Un viņš min atkal vārdu *alkt*, ko ir vēl dzirdējis Kurzemes dienvidos, bet ne *salkt*, ko min mūsu vārdnīcas, toties *iz-s-alkt* gan. Pie šādiem vārdiem Mīlenbahs min vēl *skaisties*, Bergmanis min *skaist = skaisties*, bet *skaist* K. Mīlenbaham nav pazīstams, toties *ap- s- kaisties* ir tas pats, kas *kaist*. Vārds *skaisties* radies laika straumē, saaugot *kaist* ar *s* nešķēlamā vienībā, un to lieto ar nozīmi ‘iedegties dūsmās’.

Tālāk K. Mīlenbahs rāda, kā no vārda *kārt* ir attīstījušies nozīme ‘aiztikt’. Min ar sakni *kar-* vārdus *karināt*, *karināties*, *karāties* un ar atvasinātu nozīmi *karināt* ‘kaitināt’: *meitas puīšus karināja*; tāpēc nevar apgalvot, ka *aizkārt* nevar apzīmēt ‘aiztikt’, kaut arī tam ir nozīme ‘kaut ko pakārt’.

Lai izšķirtu, kurš no variantiem rakstu valodā būtu lietojams, K. Mīlenbahs min vēlreiz vārdu *sa-s-tapt*, ko rakstām ar *s*, bet ne *satapt*. Atbilde – tāpēc, ka ”šī rakstu forma sastopama ļoti daudz apgabalos, *satapt* tomēr retumis, p. p., *mežā iegājis, viņš satapās ar vienu lāci* (Bārtā), un sevišķi tāpēc, ka *sastapt* ieviesies jau sen rakstu valodā”. Tātad valodas pareizības jautājumā ievērojama paraža un min latīņu parunu par paražu: “*usus tyrannus* – paraža valodas pavēlniece..”

No paražas viedokļa “J. Lauvas aizstāvētai formai *aizskart* vismazāk tiesības uz rakstu valodas vietu, jo *aizskart* neatceros nekur lasījis, un šī forma, kā liekas, sastopama ne visai daudz apgabalos;

aizskārt jau vairāk apgabalos lietojama un parādījusies jaunākajā laikā arī rakstu valodā, tātad šai piekrīt otrā vieta;

aizkārt – pirmajā vietā, jo rakstu tēvi no tautas mutes noklausījušies un ar viņu apbalvojuši mūsu rakstu valodu” (Mīlenbahs 1903).

Vārdu *aizkart* K. Mīlenbahs min vienu reizi tekstā, ka tas sastopams tautas valodā, bet tālāk ar to nestrādā.

Tātad rakstu valodā viņš ieteic lietot *aizkārt* divās nozīmēs – ar nozīmi ‘aiztikt’ un ‘aizkārt kaut ko aiz kaut kā’.

Bet Mīlenbahs toreiz kļūdījās divos jautājumos. To apliecina turpmākie šo valodnieku pētījumi.

Pētījumi un diskusijas pēc 1907. gada

J. Endzelīna un K. Mīlenbaha “Latviešu valodas gramatikā” (1907) Endzelīns veic normēšanas darbu, norādīdams, ka “savienojumos ar **ar**, **er** ar laužto akcentu vidus izlokšnēs vienmēr īss patskanis (piem., *darbs*, *karsts*, *varde*, *paparde*, ***aizkart***, *tvert*, *bargs*, *gards*, *vergs*; bieži sastopamā un **par aplamu** uzskatāmā rakstība ***aizkārt***, *gārds*, *vērgs* ieviesusies no Kurzemes rietumu izlokšnēm, kur runā arī: *dārbs*, *kārsts*, *vārde*, *paparde*, *ķērt*, *tvērt*” (EM Lg 1907, 19) (izcēlums Dz. P.).

Tomēr K. Mīlenbaha iepriekš minētā raksta iespaids paliek vēl kādu laiku. Tā 1910. gada “Rīgas Avīzes” replikā *No Cēsīm* ar parakstu **es**, [K. Millers, arī Zariņu Kārlis] ir saūtis, ka iepriekš publicētais viņa raksts ir pārveidots, jo “no manis lietotais darbības vārds *aizskārt* abas reizes pārvērties par *aizkārt*. Tādai pārveidošanai protestēju jau tadē], ka, jau bērns būdams, esmu mācījies šos abus vārdus vienu no otra šķirt, jo vēl kā šodien atminos savas māmulīņas teikumu: “*Kārli, dārzā iegājis, neaizskar bišu stropa!*” un “*Ja tu gribi vairāk gaismas, tad neaizkar logu!*” Tātad manā ziņojumā varēja tikai runa būt no J. K. kga aizskārtajām tiesībām (mazinātām), bet nevis aizkārtajām (aizklātajām) tiesībām)” (Millers-Zariņu Kārlis 1910).

Replikas autors **Kārlis Millers** [vai **Zariņu Kārlis**] (1844.03.(15.)12.–1911.12.12.). Viņš mācījies Jelgavas ģimnāzijā, Tērbatas Universitātē filoloģiju, bijis pazīstams ar A. Kronvaldu, pēc Kronvalda nāves turpinājis viņa skolotāju darbu Vecpiebalgas draudzes skolā, no 1892. gada bijis savas reālģimnāzijas priekšnieks

Cēsīs, rakstījis regulāri presē par valodu, vēsturi, mitoloģiju (Evp 1939, 247; Millers-Zariņu Kārlis 1898).

Jēkabs Dravnieks arī atzīst vārdu *aizskart* ar nozīmi ‘aiztikt’, šo vārdu viņš ievietoja savā „Vācu-latviešu vārdnīcā” (1910). Pēc vārdnīcas iznākšanas pret *aizskart* lietošanu iebilst J. Kalniņš, publicēdams recenziju par šo vārdnīcu un norādīdams, ka J. Dravnieks nav izmantojis J. Endzelīna un K. Mīlenbaha „Latviešu gramatiku” (Kalniņš-Prātkopis 1910, 23. aprīlī). J. Dravnieks raksta atbildi J. Kalniņam, paskaidrodams, ka viņa vārdnīca bijusi jau pa pusei gatava, kad iznākusi J. Endzelīna un K. Mīlenbaha „Latviešu gramatika”, un vārds *aizskart* tomēr ir lietojams latviešu rakstu valodā. J. Dravnieks raksta: „Pat ja forma *aizskart* būtu nepareiza (tas vēl nemaz nav pierādīts), to tomēr neizdosies atņemt, bieži gadās, ka nepareizi atvasināti vārdi ieviešas (piem., arī latv. *pilsonis* u. c.) un arī vārds *aizskart* tiks joprojām lietots, un ir arī ieteicams to lietot, lai izšķirtu, piem., *aizkāru* un *aizskāru*, *piekāros* un *pieskāros*. Pēc manām domām vārdi: *aizskart*, *pieskarties*, *skara* u. c. jau ieguvuši pilnīgi pilsoņu tiesības mūsu valodā, un tādēļ tie bija jāievieto mūsu vārdnīcā” (Dravnieks 1910, 29. aprīlī). J. Kalniņš tomēr nepiekrīt J. Dravniekam un vēlreiz norāda uz „ķildas ābola” atrisinājumu J. Endzelīna un K. Mīlenbaha „Latviešu gramatikas” 12. un 31. paragrāfā (Kalniņš-Prātkopis 1910, 4. maijā).

J. Dravnieks (1858–1927) žurnālists, grāmatizdevējs, tulkotājs, pirmās latviešu ”Konversācijas vārdnīcas” (1891–1894) izdevējs, arī vēlākās „Konversācijas vārdnīcas” (1906–1921) tehniskais redaktors, sagatavoja dažādas vārdnīcas, tulkojis literārus darbus, aktīvi piedalījies jaunās ortogrāfijas apspriešanā, noraidīdams, piemēram, garumu apzīmējumus piedēkļu zilbēs un ieteikdams saglabāt vecās ortogrāfijas *ee* divskaņa *ie* apzīmēšanai (Evp 1939, 138; LRB 2003, 153).

K. Mīlenbaha “Latviešu valodas vārdnīcā” ir reģistrēts vārds *aizkart* (ar laužto intonāciju) ar norādi – P. Šmits no Raunas, un turpat klāt: bieži *aizskart* ar nozīmi ‘aiztikt, piedurties’ (ME I 31), savukārt pie vārda **kart* norāde, ka tas sastopams tikai vārdā *aizkart* un *pieskarties* (ME II 165). Vārds *aizkārt* (ar stiepto intonāciju) ar nozīmi ‘kārt kaut ko aiz kaut kā’ likts atsevišķā šķirklī (ME I 31), šo vārdu cilme, iespējams, ir saistīta, bet tās nav viena vārda *aizkārt* atšķirīgas nozīmes, kā to 1903. gadā centās pierādīt K. Mīlenbahs.

Rakstu valodā tiek nostiprināts Endzelīna ieteikums lietot vārdu *aizkart*, piem., P. Šmita “Valodas kļūdas un grūtumi” (1920), *aizkārt*, *aizskārt*, pareizi: *aizkart* (Šmits 1920, 5).

Verbu *aizkart* kā rakstu valodā ieteicamo variantu norāda dažādas vārdnīcas līdz pat 1944. gadam, bet ne *aizskart*, kuru, kā konstatēts Mīlenbaha “Latviešu valodas vārdnīcā”, tomēr bieži lieto. Ir saprotams, ka sens primārs celms ir saglabājies tikai vārdā *aizkart*, tāpēc tas saglabājams, bet *aizskart* -s- ir iesprausts refleksivais elements. Endzelīns gan „Latviešu valodas gramatikā” raksta: “Latviešu valodā iespraustu refleksivo elementu sastop vēl tagad kursiskajās un augšzemnieku izloksnēs. Ka senāk tā bijis arī vidusdialektā, to rāda, piemēram, verbi *izsalkt*, *skaisties*, *smuosties* un *spūsties*, *sastapt* u. c. ..., **kur -s verba saknes priekšā vairs nav izjūtams kā refleksivais vietniekvārds**” (izcēlums Dz. P.) (E Lvg 1951, 312).

Mūsdienās

“Latviešu literārās valodas vārdnīca” vārdu *aizkart* vispār nepiemin, ir tikai *aizskart* (LLVV 1, 112), bet savukārt “Latviešu valodas vārdnīcā”, ko izdevusi Amerikas Latviešu apvienība 1993. gadā, ir *aizkart* ‘aiztikt, apvainot’ (LVV 1993, 12) un *aizskart* (LVV 1993,17). Atsevišķā šķirklī ir *aizkārt* ar nozīmi ‘kaut ko kam priekšā’. Tāpēc var teikt, ka *aizkart* un *aizskart* normēšanas ceļš vēl nav beidzies: Latvijā izdotās vārdnīcās tomēr vajadzētu norādīt abus variantus – *aizkart* un *aizskart*, jo tā ir mūsu rakstu valodas vēsture.

Saišinājumu un literatūras saraksts

- Dravnieks 1910, 29. aprīlī Vācu-latviešu vārdnīcas lietā (Atbilde J. Kalniņa kgam) no J. Dravnieka // *Dzimtenes Vēstnesis*, pielikums, Nr. 96, 1910, 29. aprīlī.
- E Lvg 1951 Endzelīns, J. *Latviešu valodas gramatika*. Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība, 1951.
- EM Lg 1907 *Latviešu gramatika* J. Endzelīna un K. Mīlenbaha sarakstīta. Rīga: Zihmaņa apg., 1907.
- Evp 1939 *Es viņu pazīstu*. Latviešu biogrāfiskā vārdnīca. Rīga: Biogrāfiskā arhīva apgāds, 1939.
- Kalniņš-Prātkopis 1903, 13. febr. Pr. Latviešu pareizrakstības jautājumā // *Baltijas Vēstnesis*, Nr. 36, 1903, 13. (26.) februārī.
- Kalniņš-Prātkopis 1903, 24. febr. Pr. Par celmu *kārt-* un *skārt* // *Baltijas Vēstnesis*, Nr. 45, 1903, 24. februārī (9. martā).
- Kalniņš-Prātkopis 1903, 14. martā Pr. Par vakarējās “piezīmes” cēlonu” // *Baltijas Vēstnesis*, Nr. 60, 1903, 14. (24.) martā.
- Kalniņš-Prātkopis 1910, 23. aprīlī K. J. Kalniņš. Grāmatu plaukts. Vācu-latviešu vārdnīca. Sastādījis J. Dravnieks. Rīgā, 1910, Zihmaņa izd., 1351 lpp. // *Dzimtenes Vēstnesis*, pielikums Nr. 90, 1910, 23. aprīlī.
- Kalniņš-Prātkopis 1910, 4. maijā Kalniņš, J. Piezīmes pie J. Dravnieka kunga atbildes // *Dzimtenes Vēstnesis*, pielikums, Nr. 100, 1910, 4. maijā.
- Koncevics 1903, 13. martā Koncevics, J. Piezīme par iebalsienu *sa-* // *Baltijas Vēstnesis*, Nr. 55, 1903, 8. (21.) martā.
- LE 1985 *Latvju Enciklopēdija* 1962–1982. 2. J–Ļ. Redaktors Edgars Andersons. Rockville, MD ASV Amerikas Latviešu apvienības Latviešu institūts, 1985.
- LLVV 1, 1972 *Latviešu literārās valodas vārdnīca*. 1. sējums. A. Rīga: Zinātne, 1972.
- LRB 2003 *Latviešu rakstniecība biogrāfijās*. Otrais, pārstrādātais un papildinātais izdevums. Rīga: Zinātne, 2003.
- LVV 1993 *Latviešu valodas vārdnīca*. Vārdu pareizrakstība. Vārdu izruna. Vārdu formas. Vārdu nozīme. Valērija Bērziņa-Baltiņa, Jānis Bičolis. Amerikas Latviešu apvienība, 1993.
- Lauva 1903, 17. febr. Lauva, J. Vēstule redakcijai. Latviešu pareizrakstības jautājumā // *Baltijas Vēstnesis*, Nr. 39, 1903, 17. februārī (2. martā).
- Lauva 1903, 13. martā Lauva, J. Piezīme // *Baltijas Vēstnesis*, Nr. 59, 1903, 13. (26.) martā.
- Millers-Zariņu Kārlis 1898 Rakstu krājums. Dēlu un brāļa piemiņai. Radiem, draugiem un pazīstamiem no Zariņu Kārļa (K. Millera). Cēsis, 1898.
- Millers-Zariņu Kārlis 1910 Es. No Cēsīm // *Rīgas Avīzes*, Nr. 83, 1910, 12. aprīlī.

Mīlenbahs 1903	Par <i>aizkārt</i> , <i>aizskārt</i> , <i>aizskart</i> , K. Mīlenbaha apcerējums // <i>Baltijas Vēstnesis</i> , Nr. 76., 77, 1903, 2. (15.) un 3. (16.) aprīlī.
ME I	K. Mīlenbaha <i>Latviešu valodas vārdnīca</i> . Rediģējis, papildinājis, turpinājis J. Endzelīns. I. sējums. Rīga: Izglītības ministrija, 1923–1925.
ME II	K. Mīlenbaha <i>Latviešu valodas vārdnīca</i> . Rediģējis, papildinājis, turpinājis J. Endzelīns. II. sējums. Rīga, Kultūras fonda izdevums, 1925–1927.
Rūtiņš 2007	Rūtiņš, A. <i>Gara un prāta kopējs</i> . Stāsts par Jura Kalniņa dzīvi un darbu. Rīga: Atēna, 2007.
Šmits 1920	Šmidts, P. <i>Valuodas kļūdas un grūtumi</i> . Rīga: A. Gulbis [1920].

Summary

Dz. Paegle's article "The Standardization History of the Verb 'aizskart'" deals with the history of the Latvian literary language. The standardization of the verb aizskart (offend) started in 1903, when the society, reacting to the introduction of the new orthography, became very interested in the written standard forms of words. In this context, discussions arose about the acceptability of the verb 'aizskārt' – 'offend' because in the subdialect variants a reflexive element –s is inserted between the prefix and the root. It was put forward that the form 'aizkārt', meaning both 'offend' and 'hang something behind somewhere' should be accepted as the standard correct form. Endzel'ins in his 1907 "Grammar of Latvian" suggests that the form 'aizkart' be used with the meaning 'offend', thus retaining the ancient primary stem –kar without lengthening the stem vowel as in –kār (aizkārt). He argues that a long stem vowel and broken tone is characteristic of the western Kurzeme subdialects, and should not be used in written language. Currently both forms 'aizskart' and 'aizkart' co-exist for the meaning 'offend', but dictionaries list either one or the other, thus disrespecting the history of the literary Latvian.

Liecības par Ilzenes iedzīvotājiem un viņu valodu *Evidence about the Inhabitants of Ilzene and Their Language*

Irisa Priedīte

Latvijas Etnogrāfiskais brīvdabas muzejs
Brīvības gatve 440, Rīga
E-pasts: irisapriedite@inbox.lv

Kopš 18. gs. pētnieku interesi saistījusi Ilzenes (un Lejasciema novada) iedzīvotāju etniskā piederība un valoda. Vēstures arhīvu liecības apstiprina, ka Ilzenē dzīvojuši igauņi, kas 17. gs. beigās pārvietoti no Pērnavas un Tērbatas (Tartu) apriņķa. Ilzenes muižas īpašniekiem bijušas ciešas radnieciskas un saimnieciskas saites ar minētajiem igauņu novadiem. Bet, kas bija daudzkārt nostātos un periodikā pieminētie lībieši, – tas joprojām skaidrojams.

Atslēgvārdi: Ilzene, igauņi, lībieši, valoda, vēsture, tradīcijas.

Enciklopēdijā “Latvijas pagasti” lasām, ka vārds “Ilzene” radies no igauņu valodas un tulkojumā nozīmē “skaista vieta”. Tās teritorija 13. gs. ietilpusi Tālavas valsts Atzeles novadā. Pagasts izveidojies Ilzenes un Ādama muižas teritorijā. Tā vēsturiskais centrs ir Čonkas. Šis vārds lībiešu valodā nozīmē “strīdēties”. Turpat rakstīts, ka senatnē Ilzenē dzīvojuši igauņi un lībieši, vēl tagad daudzi vietvārdi (Paiķēni, Čonkas, Siveci) saglabājuši lībiskos nosaukumus. (Latvijas pagasti 2001, 344)

Ziņas par Ilzenes (arī par Lejasciema, Kalnciema, Zeltiņu) iedzīvotāju valodu un vēsturi vāktas jau kopš 18. gs. Augusts Vilhelms Hupelis (Hupel 1782, 212) norādījis, ka Ilzenes, Kalnciema, Zeltiņa un Lejasciema nelatvieši nav lībieši, bet tērbatieši. Somu valodnieks un etnogrāfs Anderss Jūhans Šēgrēns runā par igauņu valodas salām latviešu vidū (Sjögrens 1861, 31) Augusts Bīlenšteins uzsvēris, ka latvieši ar igauņiem nejaucoties. Par ilzeniešiem viņam 1883. gadā rakstījis Alūksnes mācītājs Augusts Brenners, tie negribot būt par igauņiem, kaut savā starpā sarunājoties igauņiski. (Bielenstein 1892, 19–20) Ilzeniešu valodu ir pierakstījis un pētījis igauņu valodnieks Valters Nīluss (*Nilus*). Viņš 1935. gadā saskaitījis Ilzenē 131 personu, kas vēl protot igauņiski. (Zemzare 1940, 7) Jāatzīmē, ka arī Daina Zemzare, pētot Lejasciema novada leksiku un vietvārdus, atzinusi, ka novada igauņi ir dienvidigauņu zars.

Nepārprotami – minēto novadu kultūras un valodas savdabības veidojušas arī Baltijas somu tautas. Tomēr joprojām to etniskās piederības un izcelsmes (igauņi, lībieši?) jautājums nav pilnīgi atbildēts. Savs skatījums valodniekiem, savs vēsturniekiem, savs laikabiedriem. Savs teikām un nostāstiem.

Arhīvu ziņas

Tās atrodamas bijušo Ilzenes muižas īpašnieku baronu Kampenhauzenu (*Campenhauzen*) dzimtas arhīva dokumentos. (Latvijas Valsts vēstures arhīvs. 1100. fonds, 14. apr., 398. un 401. lieta) Tie apliecina vairāku paaudžu Ilzenes muižas īpašnieku ciešās saites ar Pērnavas un Tērbatas (Tartu) muižām, kuru rentnieki vai īpašnieki viņi bijuši. Piemēram, 17. gadsimta beigās un 18. gadsimtā Gustavam Kampenhauzenam piederējusi Vectenasilmas (*Alt-Tennasilm*) muiža Pērnavas apriņķī. Savukārt Baltazars Kampenhauzens 1724. gadā bijis Randenes (*Randen*), Valgutas (*Walguta*) un Tammes (*Tammenhof*) īpašnieks. Tādējādi iespējams, ka barons Kampenhauzens 18. gadsimtā no savām muižām pārvietojis igauņu zemniekus un nometinājis Ilzenē. Par Ilzenes iedzīvotāju sakariem ar Dienvidigauņu stāsta arī Ilzenes pagasta valdes dokumenti, tā saucamās “pārrakstīšanas listes. 1851.–1857. g.” (Latvijas Valsts vēstures arhīvs, 916. f., 1. apr., 136. l., 1.–2. lpp.) Uzzinām, ka 1851. gadā no pagasta uz Tērbatas apriņķa Rauges draudzes muižu *Rosenhof* (*Gut oder Pastorat*) aizgājuši “Tohm Purring (18 g. v.), Jurr Tewel (19 g. v.), Jacob Buhgan (19 g. v.), Jurr Meiser un viņa sieva Lihse (abi 41 g. v.), Sihman Mei, Jeser un viņa sieva Ilse, Peter Drigge (31 g. v.)”.

„Vēl apmēram pirms 10 gadiem ziemeļos no Lejasciema, agrākajā Ilzenes pagastā, atradās veci cilvēki, kas sevi dēvēja par leiviem un runāja dienvidigauņu izloksnē ar zināmām lībiešu valodas iezīmēm. Kā vārda galotne “ele”, kas ir lībiska galotne.” (Zemzaris 1990)

Līdz šim iegūtās arhīvu liecības apstiprina to ilzeniešu etniskās piederības un valodas pētnieku viedokli, kas uzskata, ka novadā dzīvojuši igauņi. Un viņu valoda varēja būt igauņu valoda, ko runāja gan Dienvidigauņijā, gan Pērnavas novadā.

Periodika

“Par Ilzenes muižas Ontes skolu. Proti, Ilzenes muižā, Zeltiņa draudzē, jauna itin teicama skola uzbūvēta. Te Ilzenē skola tādēļ bija ļoti vajadzīga, ka ilzenieši nau īsti latvieši, lai gan starp latviešiem dzīvodami. Viņi laikam no veciem Līveniešiem cēlušies, kas tie īstie vecie Vidzemes iedzīvotāji un Igauņu un Piņņu tuvi radi ir. (..) Ilzenieši savā starpā vairāk savu valodu runā ne kā latviešu valodu. Protama lieta, ka tādā vīzē skolas = un baznīcas = būšanai jānīkst. Dažs labs var būt ir pašu Dieva vārdu sludināšanu valodas dēļ nevar saprast. Un šī tāda nebūšana, bez skolas ietaisīšanas mūžam nebij noceļama. Turpretī jauneklīs jeb jaunēkle, kas latviešu skolā bijis, zināms skaidri izmācīsies latviski runāt un pēclaiķā atkal savus bērņus varēs mācīt. 1862. g. vasarā Ilzenē skaista skola tika uzbūvēta.” (Mājas Viesis. 1864. g., Nr. 15)

“No Alūksnes. Pagājušā vasarā ceļojot, gadījās arī Alūksni apmeklēt. (..) No Alūksnes šķirdamies, apmeklēju savu draugu, kas Ilzenes valstē, Alūksnes draudzē par skolotāju. Gar viņa laukiem cīerēdams, eju kādiem netālu būdamiem sieviešiem garām, kas savā starpā stipri sarunājas. Gribu dzirdēt ko šās runā. Bet, kauču man Alūksnes dialekts tīri pazīstams un saprotams, tomēr no tiem sieviešiem ne vārda nesapratu. Gāju pie drauga prasīt, kas tie par sieviešiem un kas par valodu? Viņš atbildēja, ka viņa valstē esot sava īpate valoda, bet vīrieši un bērņi, kas skolu

apmeklējuši arī labi latviski protot. Turpretim sievas un vecīši runājot nekādu citu, kā tik savu valodu. Nebūtu viņam ticējis, ja pats ar savām ausīm nebūtu dzirdējis. Vēlāk tas man izteica, ka tā esot Igauņu kolonija, kas visu Ilzenes, pus Kalneniešu un pus Lejeniešu valstu apdzīvojot, cieti pie savām ieražām un pie savas valodas turēdamies. Viņu valoda stipri vien izšķīroties no to tur kādas 30 verstes atstatu Verovas apriņķa Igauņu valodas. (...) Nedabūju zināt, no kura laika tie nometušies. Gan viņi varbūt no tā laika tur ir, kamēr Krievi Alūksni ieņēma un daudzus iedzīvotājus uz Krieviju aizveda, jeb no mēra laikiem, kas Vidzemi ap 1710. g. briesmīgi izpostīja, vai arī – kas gan mazāk ticams, – tie ir īstie tā apgabala iemītnieki, kurus latvieši, kas Gaujenes un Opekalna draudzēs dzīvo, igauņiem starpā iespiedzdamies, būs no citiem tautiešiem atšķīruši. Jo taču visiem zināms, ka senākos laikos igauņi daudz vairāk uz dienvidiem dzīvojuši ne kā tagad. Arī sādzu dzīve ir pie viņiem, kas latviešiem sveša, un vienā pūlī līdz 15 mājas, kur visām tūrumi citai caur citu, pa maziem, dažreiz ne pus pūrvietas lieliem gabaliņiem izkaisīti.” (Bērziņš. Baltijas Vēstnesis, 1875. g., Nr.14)

“Par ilzeniešiem. Uz Rīgu no Malienas šosejas ir Gaujenes pilsmuižas pasta stacija. No šejienes iet pasta lielceļš caur Vidzemi uz Krieviju; 18 verstis atstatu atrodas Ilzenes muiža. Kas Ilzenes muižā bijis un viņu pazīst, tas brīnīsies, kādēļ tad par viņu raksta un ko tad no viņas grib teikt. Vai kādus jaunumus? Vai kādas vērā liekamas vietas? Vai kādus vērā liekamus notikumus? Ne! Mīļais lasītājs, no tā visa tev nekā nevaru stāstīt, jo tādu būšanu arī es tur neatradu. Bet man gan liekās tur kas ievērojams, nevis skaistuma, varenuma un lieluma labad, bet tikai savas savādības dēļ. Tie ir Ilzenes pagasta iedzīvotāji. Es esmu diezgan ar Ilzenes pagasta iedzīvotājiem saticies, bet nevaru zināt, pie kādas tautības viņus pierēķināt. Savā starpā viņi runā savu valodu, kas līdzinās vairāk igauņu nekā latviešu valodai. Proves dēļ paņēmu kādus pāra teikumus: “Esa let nurmebele”, kas ir: tēvs iet uz tūrumu; tad: “Ema ķit putru”, tas ir: māte vāra putru. Pēc ticības viņi skaitās par luteriešiem un Dieva kalpošanā iet Zeltiņa baznīcā. Pieaugušie runā vairāk latviešu valodu, no kuriem tad arī bērni ieradinājās latviski runāt; bet ne reti atrodas tādi bērni, kas skolā iestājoties latviešu valodu nemaz neprot. Tad nu gan var domāt, kādas tur skolotājam grūtības un nepatīkšanas. Ģērbšanā viņi diezgan prasti izturās. Bet pie jauniem ļaudīm vairs īstā ilzenieša neredzēsi. Ja to īsto gribi satikt un apskatīt, tad lūko kādu vecīti un vecenīti; tad tu atradīsi, ka, vecītis mīl ģērbties garā mētelī un sieviņa arī tādā pašā, melnā jeb baltā, ar sarkanām bantēm apšūtā uzvalkā savu augumiņu puško. No šā var nomanīt, ka viņu apģērbs Igauņu apģērbam līdzinājas. Lai nu tas būtu, kā bijis, kad tikai varētu zināt, kas ilzenieši par tautu un no kurienes tie cēlušies. Ja tie būtu igauņu tuvumā, tad domātu, ka viņi ir sajaukums latviešiem un igauņiem, bet viņiem visapkārt dzīvo latvieši un paši, ne visai lielā pagastiņā dzīvodami, savu tautu iztaisa. Gan ar daudziem par to lietu esmu runājis, bet nekādas skaidrības nevarējis dabūt. Kāda daļa apgalvo, ka viņi esot veco Lībiešu atliekas. Pie Ilzenes pagasta ir tikai kāda pāra saimnieki, kas nava gruntīgi ilzenieši. Tie citi ir viena tauta. Šās pašas tautas bērni vēl atrodas dažos citos novados, kā Lejas = un Kalna muižas, bet tur viņu tikai viena daļa vien ir. Ilzeniešu godības ir itin ērmodas. Vai kristībās, bērēs vai kāzās – visās viesi tiek ar vienu un to pašu barību mieloti. Viņu varena un ļoti cienījama barība ir siers, piens ar sviestu un sausa izvārīta gaļa. Visas šās barības atrodās viņu godībās un tās viņi, visu ar reizi priekšā likdami, brūķē no rīta līdz

vakaram. Brandvīnu viņi tāpat dzer, kā pie mums alu. Tas jau ir tas mazākais gods, kur vienu vedri brandvīna nodzer. Man ir dažreiz gadījies, viņu godos klāt būt, it īpaši kristībās. Tad ir gan diezgan ko brīnīties, kā viņi dzīvo un uzvedās. Savu mīļo brandvīnu tukšo iz priekš tā jau iztaisīta radziņa, kuru viņi, kā man tika teikts, uz krogu jeb citurieni braucot līdz ņemot. Kad viņi labi iedzērušies un sausas gaļas krietni paēduši, tad sāk lustēties un savu prieku izrāda kliegšanā, jocīgā dziedāšanā un neizveicīgā lēkāšanā, ko viņi par dančošanu sauc. Tā nu viņi, ja galva ir atreibusi, atkal savu dūšu caur kartupu sulu uzpravdami, dzīvo un priecājas, kamēr tās godības nobeigušās, kur tad ikviens uz māju steidzās. Kā man kādi uzticami vīri stāstījuši, kas šos minētos ļaudis it labi apzina un, viņu starpā vairāk gadus uzturēdamies, jo labi pazīt mācījušies, tad ilzenieši precēšanos agrākos gados īpaši jocīgā vīzē izdarījuši; bet nu gan, kā domāju, pie jaunākiem ļaudīm tādu joku neatradīs. Ja tēvs ar savu dēlu kopā nospriedis, ka dēlam, tādēļ, ka tēvam strādnieku trūkstot, esot jāprecējas, tad viņi tūliņ nogudrojuši, kurai tas gods būtu parādāms. Darbu strādāšana pirmā vietā stāvot, katrs vēlējās mierīgu un stipru sievili par savu dzīves biedreni. Pēc sabiedrīga nosprieduma, tēvs paņēma kādas pudeles un čarkas karmanī (ķešā) un iet dēlam līgavu precēt. Zināma lieta, ka tēvam tā nospriestā dažreiz atsaka un negrib viņa dēlu par vīru paņemt. Nu tēvam jāgriežas ar noskumušu vaigu un nogurušu prātu uz mājām. (..) Caurmērā ņemot, viņiem ir krietnas gara dāvanas un cenšanās vienumēr jo dienas jo vairāk, pie izglītības stāvokļa. Daži sūta savus bērnus no pagasta draudzes skolā un viņiem lūko labākas zināšanas pasniegt. Pagasta skrīvera kungs viņiem gan ir no pašu tautas; bet skolotājs ir no Vidzemes, izglītots pagasta skolotāju seminārā, kurš arī nepieķūsis savu pienākumu pilda.

Zeme viņiem caurmērā īsti auglīga, jo viņai ir krietna māla grunte, kura vietām ar 2 pēdas melnu zemi aplāta. Robežas šauras un tādēļ nava teicama dzīve, kas īpaši caur to tiek apgrūtināta, ka daudzi saimnieki atrodās vienā kopā un kurmā, kuriem viens un tas pats ciema vārds un tik izšķiras caur uzvārdiem. Bet kad nu, kā jau pieminēju, to ļaužu maz un ar citu novadu ļaudīm precējoties labprāt nesajaucās, tad atrodas vienā ciemā daudz vīriešu vienā un tai pašā vārdā, caur ko daudz un dažādas jukšanas izceļas. Ilzenieši visi rentnieki, bez kādiem pāra saimniekiem, kuri priekš neilga laika uz dzimtu iepirkuši. Viņi gan vēl daudz vairāk varētu iepirkties, ja par to mīļo kartupu sulu, kuru turpat muižā vieglāk dabūdami, daudz laika un naudas netērētu. Lai Dievs dotu, ka arī viņi vienreiz no tāda miega pamostos un sāktu dzīvot sev un saviem pēcnākamiem par prieku un svētību.” (Briedis. Bals. 1878. g., Nr. 1.)

“Ilzene. Latvijā retam zināms, ka Valkas apr., Ilzenes pagastā 5/6 no pagasta piederīgiem runā veco lībiešu valodu, kaut tikpat labi runā arī latviski. Ilzeniešu valoda līdz šim bija stipri neizpētīta. Bet tagad, kopš Lieldienām Ilzenē ieradies Helsingforsas Universitātes dekāns prof. Ojansuu, kurš pēta un uzraksta ilzeniešu = lībiešu valodu.” (Dzimtenes Vēstnesis. 1911. g., Nr. 100)

“No Ilzenes. Līvu valoda. Viens no tumšākiem un vēl līdz šim visai nezināmiem latviešu Malienas pagastiem ir Ilzenes pagasts. Nesen atpakaļ, cik atminos, “Kāvi” no Valkas ziņoja, ka šinī pagastā piederīgie runā veco līvu valodu, kaut tagad labi runā arī latviski. Bet, kas attiecas uz pēdējo ziņu, tad jāatbild, ka tā ir klūda. 5/6 no pagasta piederīgiem runā tikpat labi latviski. Runā gan ilzenieši pa daļai dziļo malēniešu = latviešu valodu, tikai vēl stipri sajauktu ar seno līvu valodas izloksni. Tādēļ droši

saku, ja kādam darīšana ar ilzenieti un ja nu vēl viņš neprot šejienes dziļo malēniešu = latviešu izlokšni, tad velti nopūlēsies ar ilzenieti kaut cik sarunāties, tam viņa latviešu valoda izlikšies visai savāda. Kas attiecas uz Lejasciema pagastu, tad jāsaka, ka šeit līvu valodas pēdas tikpat kā nemaz vairs nav atrodamas. Ilzenes pagasts pieder pie Zeltiņa draudzes un ir visciešāk un tuvāk saistīts ar to, bet viņu valodas pēdas šeit dzirdamas tikai ar dažu retu ienācēju izņēmumiem. Ar Helsingforsas Universitātes dekāna profesora Ojansuu ierašanos, dažus ilzeniešus bij savīlņojušas baumas, ka šis esot viltīgs pravietis, antikrists; laikam gan būšot drīz pasaules gals. Bet vēlāk tas viss drīz vien apklusā. Prof. Ojansuu saka, ka visplašāk stāstītājs bijis no ilzeniešiem kāds visai vecs tēvs "Melecis", kuru sauc arī par "Idzi". Profesoram sevišķi acīs krītošas izlikušās seno līvu = ilzeniešu atliekas par kāzām, krustībām, bērēm. Vecākiem tad arvien vajadzējis sarunāt dēlam līgavu, kaut pēdējās tas arī vēl ne reizi nebij redzējis; līgavai arī vajadzējis būt pilnīgi mierā, kādu līgavaini arī tai vecāki nepieveduši utt. Šis "Melecis – Idzi" varējis pasniegt atmiņas apmēram 100–120 gadus atpakaļ. Vēlāk profesors Ojansuu solījis to vest līdz uz Somiju, ar ko tas arī bijis pilnīgi mierā." (Latviešu Avīzes. 1911. g., Nr. 65)

"Ilzene. Tipiskākais no Malienas pagastiem laikam gan ir un paliek Ilzene. Atsardamies ļoti nomaļus no dzīvākiem apvidiem un pilsētiņām, tas visilgāk arī uzglabājis seno malēniešu nokrāsu un ievērojamākās valodas formas. Protams, ka par sabiedriskās dzīves un kultūras centieniem Ilzenē gandrīz līdz pat pēdējam laikam nav varējuse būt ne runa." (Dzimtenes Vēstnesis. 1913. g., Nr. 148)

Laikrakstu ziņās atrodam laikabiedru redzējumu un atziņas, kas nereti ir pretrunīgas un subjektīvas. Tās pārstāv abus viedokļus un ļauj konstatēt igauņu?, lībiešu? valodas lietojuma biežumu un ilgumu. Bet īpaši vērtīgas ir tur lasāmās "etnogrāfiskās ziņas". To skaitā tādas nozīmīgas tautu raksturojošās ziņas kā apmetņu veids (ciemi), apģērbu apraksts, godu ēdieni, kāzu tradīcijas u. c. Un laba tiesa no tām saistāma ar Dienvidigauņijas materiālo kultūru.

Teikas un nostāsti

Vēsturisko teiku par Ilzenes ciema rašanos saista ar igauņu ierašanos. "Vecos laikos no igauņiem braukuši ļaudis ar lielām orēm un apmetušies pie Dukulenes dzīvot. Bijusi veca māte Ilze, kuras vārdā nosaukuši apkārtni."

"Ilzene radusies jau ap 1209. g. Apvidus bijis mežains, purvains. Te plosījušās melnās bakas. Visi vietējie iedzīvotāji izmiruši. To vietā sanākuši – no dienvidiem lietuvieši un krievi, no ziemeļiem igauņi un lībieši. Pa ceļu braukusi kāda Ilze, veca sieva, ar saviem bērniem, ratam koka ripas. Pajūgs pieturējies pie Dukulenes tilta. Laukumā aiz tilta mažastūrī uzcēluši būdu un sākuši dzīvot. Ar laiku šī vieta nosaukta pēc vecās ciltsmātes par Ilzeni."

"Viņos senos laikos, kad līvu tauta vēl mita Dzintarjūras krastmalā, Velns sadusmojās uz kādu līvu novadu. Viņš dabūjis lielu maisu, salasījis tanī visus līvus, ielicis maisu ratos un vedis to līku loču cauri Tālavas zemei, meklēdams visdziļāko dumbrāju, kur maisu nogremdēt. Braucot gar Kalnciemu, ceļā gadījusies grumba, un velna ratiem pārlūzusi pakaļējā ass. Maisa mezglis atraisījies, un izbiruši kādi septiņi līvi, kuru ataudzes vēl tagad atrodamas kalnciemiēšos. (..) Kad Velns pārbraucis Melnupi pie Dukulienes, tas palaidis maisu vaļā un izkratījis visus nemierniekus.

Līvi, tikuši svabadībā, izklīduši pa Aizupes siliem un nometušies uz dzīvi. Tā radušies tagadējie ilzenieši, kuri pazīstami ar savām savādām ierašām, raksturu un valodas stiepto toni, no kā nevar atsvabināties pat visjaunākās paaudzes.” (Latviešu tautas teikas. Vēsturiskās teikas. 1988, 408–409)

Secinājumi

Minēto arhīvu liecības apstiprina ilzeniešu igaunisko cilmi. Taču nevar droši apgalvot, ka tie būtu Vidzemes Malienā nokļuvuši tikai no Dienvidigaunijas. Ilzenes muižas īpašniekiem bija saimnieciskas un radnieciskas saites arī ar Pērnavas novadu. Vai Ilzenē mituši arī lībieši (pirms igauniem? vienlaikus?), tas vēl noskaidrojams.

Avoti

Latvijas Valsts vēstures arhīvs. 1100. fonds, 14. apraksts, 398., 401. lieta.

Latvijas Valsts vēstures arhīvs. 916. fonds, 1. apraksts, 136. lieta.

Latvijas Nacionālā bibliotēka. Reto grāmatu un rokrakstu nodaļa. A 66, Nr. 133.

Periodika

Mājas Viesis. 1864. g., Nr. 15.

Baltijas Vēstnesis. 1875. g., Nr. 14.

Balss. 1878. g., Nr. 16.

Latviešu Avīzes. 1911. g., Nr. 65.

Dzimtenes Vēstnesis. 1913. g., Nr. 148.

Literatūra

Bielenstein A. *Die Grenzen des lettischen Volkstammes und der lettischen Sprache in der Gegenwart und im 13. Jahrhundert: ein Beitrag zur ethnologischen* #160; Geographie und Geschichte Russlands. St. Petersburg: 1892.

Hupel A.W. *Topographische Nachrichten von Lief- und Ehtland*. Bd. III. Riga: 1782.

Latvijas pagasti. Rīga: 2001.

Latviešu tautas teikas. Vēsturiskās teikas. Rīga: Zinātne, 1988.

Sjögrens A. J. *Gesammelte Schrifte*. II. St. Petersburg: 1861.

Zemzare D. *Valodas liecības par Lejasciema novadu*. Rīga: 1940.

Zemzaris J. *Lejasciems un tā novads*. Vēsturisks apcerējums. Rīga: 1990.

Summary

Since 18th century, scholars have been intrigued by the ethnicity and language of the people living in Ilzene (Lejasciems). Archival evidence confirms that Estonian people, who at the end of the 17th century arrived from Pērnavā (Pärnu), had been living in Ilzene and Tērbata (Tartu) counties. The landlords of the Ilzene mansion were related to and were trading with the aforementioned Estonian counties. However, it still remains to be understood who were the Livonians so often mentioned in historical records and legends.

Teikuma informatīvās struktūras formālie rādītāji latviešu valodā *Explicit Markers of Information Structure in Latvian*

Baiba Saulīte

Matemātikas un informātikas institūts
Mākslīgā intelekta laboratorija
Raiņa bulvāris 29, Rīga, LV-1459
E-pasts: baiba.saulite@ailab.lv

Rakstā analizēti divi informatīvās struktūras līmeņi: tematiski tematiskā struktūra un dotā un jaunā informācija literārajā sarunvalodā. Analizējot šos līmeņus, uzmanība pievērsta formālajiem rādītājiem – nominālām vārdkopām, kurās eksplīcīti izteikta noteiktības kategorija, anaforiskiem vietniekvārdiem, kā arī netiešai subjekta, predikāta, objekta secībai.

Pieņemot, ka tēma norāda, par ko ir teikums, un ka tā parasti ir pirms rēmas, analizēts, kādi teikuma locekļi var veidot tēmu. Uzmanība pievērsta arī tam, kā tematiski tematisko struktūru ietekmē opozīcijas „dotā informācija – jaunā informācija” šķērums.

Atslēgvārdi: informatīvā struktūra, tēma, rēma, dotā informācija, jaunā informācija, nominālas vārdkopas, anaforas.

Informatīvās struktūras izpēte ir ļoti svarīga teksta struktūras analizē un anaforu identificēšanā. Tāpat šāds pētījums būs ļoti noderīgs daļēji automātiska semantiskā analizatora attīstībā.

Pētījuma mērķis ir definēt trīs iespējamās formālos informatīvās struktūras rādītājus latviešu valodā. Tie ir: iespējamie opozīcijas „noteikts – nenoteikts” rādītāji, anaforiskie vietniekvārdi un vārdu secības maiņa. Informatīvā struktūra latviešu valodā ir ļoti maz pētīta, līdz ar to šajā rakstā tiks mēģināts definēt arī galvenos uzdevumus diskursa struktūras un informatīvās struktūras analizē. Rakstā aplūkota arī reference – kā valodas vienības tiek attiecinātas uz konkrētu reāliju tekstā (Vārdnīca 2007, 323) un kā šādas valodas vienības ietekmē vārdu secību teikumā.

Par valodas materiālu ir izmantotas intervijas no laikrakstiem, jo tās atspoguļo literāro sarunvalodu. Intervijās parādās brīvāka teikuma struktūra, biežāk sastopami vietniekvārdi, kas norāda uz teksta saistījumu. Lai labāk ilustrētu informācijas izvietošanu teikumā, raksta sākumā izmantots arī valodas materiāls no bērnu attāstītājam pasakām (Markus 2003).

Izvēlēto teikumu struktūra vispirms analizēta ar morfoloģisko un sintaktisko analizatoru – programmu, kas automātiski vai daļēji automātiski analizē teikuma struktūru un vārda morfoloģiju.¹ Šī programma daļēji norāda arī anaforas – attieksmes

¹ <http://www.semti-kamols.lv/analyze/analize.php>

starp vārdu un citu iepriekš pieminētu vārdu, kas nosauc tā referentu (Vārdnīca 2007, 30). Teikumi aplūkoti no informatīvās struktūras viedokļa:

- 1) vai nominālajai frāzei – objektam vai subjektam – ir kāds nenoteiktības vai noteiktības rādītājs;
- 2) kāds ir subjekta, predikāta un objekta novietojums, ievērojot, ka netiešs subjekta (S) jeb teikuma priekšmeta, predikāta (P) jeb izteicēja un objekta (O) novietojums var būt motivēts subjektīvi.

Minētās parādības nav aplūktas saliktu pakārtotu teikumu daļās, jo to lineāro struktūru nosaka salikta teikuma struktūra kopumā – gan neatkarīgajā teikuma daļā, gan atkarīgajā daļā netiešs SPO novietojums parādās bez īpašas komunikatīvas funkcijas. Galvenā uzmanība tiks pievērsta vienkāršiem teikumiem un saliktu sakārtotu teikumu daļām, kurās parādās netieša SPO secība un eksplīcīti noteiktības rādītāji.

Atšķirībā no situācijas latviešu valodniecībā (pētījumi par vārdu secību un informatīvo struktūru latviešu valodā – Porīte 1954, Valdmanis 2003, Lokmane 2004) pasaules valodniecībā ir ļoti daudz pētījumu par teikuma informatīvo struktūru. Teikuma aktuālo daļījumu (termini – *nucleus* un *focus*) pretstatā formālajam daļījumam – gramatiskajam subjektam un gramatiskajam objektam – 1929. gadā definēja Vilems Matēziuss (*Vilem Mathesius*) (Matēziuss 1967, 239). Viņš arī norādīja, ka šis daļījums ir ne vien psiholoģisks, bet arī gramatisks, turklāt valodās ar brīvu vārdu secību vārdu secība ir viens no svarīgākajiem aktuālā daļījuma rādītājiem.

Kopš 20. gadsimta sākuma aktuālā daļījuma teorija ir attīstījusies dažādos virzienos – runājot par ziņojuma organizāciju, ir daudz pieeju un atšķirīga terminoloģija. Teikuma tematiskā struktūra (*thematic structure*) un informatīvā struktūra (*information structure*) tiek attiecināta gandrīz uz vienu un to pašu parādību, bet krievu lingvistiskajā tradīcijā šī parādība tiek saukta par komunikatīvo struktūru (*коммуникативная структура*). Lai kā arī šo parādību dēvētu, tā rāda attieksmes starp ziņojumu, tā kontekstu un teikuma noformējumu. Pētot komunikatīvo struktūru, krievu valodnieki (sk., piem., Тестелец 2001) norāda, ka tās vienības ir tēma (*тема*) un rēma (*рема*), kas daļēji atbilst dotajai un jaunajai informācijai. Kaut gan arī angļu valodniecībā tiek minēti termini tēma (*theme*) un rēma (*rheme*) (Halliday 2004), biežāk tiek lietoti termini tēma (*topic*) un komentārs/fokuss (*comment/focus*). Ļoti labi pētījumi par teksta informatīvo struktūru ir mūsdienu čehu valodniekiem, šis līmenis čehu valodas korpusā pat ir anotēts (Hajičová 2008, 125).

Teksta informatīvās struktūras analīzē ir grūti atrast piemērotāko pieeju un atbilstošākos terminus. Igors Meļčuks (*Игорь Мельчук*) atzīst, ka komunikatīvā struktūra norāda, kā runātājs grib organizēt savu ziņojumu: kas ir jāpasaka vispirms, ko var pievienot vēlāk, kam ir jābūt izteiktam eksplīcīti, ko var noklusēt, kāda informācija ir jāuzsver un kāda var būt tikai fona informācija (Meļčuk 1988, 58). Kā pirmos no komunikatīvās struktūras opozīciju pāriem I. Meļčuks min tematiskumu (*themacity*) un kontekstuālo saistību (*giveness*). Tieši šīs informatīvās struktūras kategorijas tiks aplūktas rakstā. Kaut gan Rietumu valodnieki un arī J. Valdmanis (Valdmanis, 2003) izmanto terminus „tēma” (*topic*) un „fokuss” (*focus*), šajā rakstā tiks izmantoti jau ierastie termini „tēma” un „rēma”. Analizējot zināmo un jauno informāciju (kontekstuālo saistību), tiks izmantoti termini „dotā informācija” un

„jaunā informācija”. Jāatzīst, ka par atbilstošāko terminoloģiju latviešu valodā vēl būtu jādiskutē.

Neieslīgstot detaļās, bet atceroties, ka bieži tēmas, dotā un noteiktā pazīmes sakrīt, tāpat kā rēmas, jaunā un nenoteiktā pazīmes bieži ir vienas un tās pašas, tiks mēģināts analizēt netiešas SPO secības informatīvo struktūru, bet nošķirot divus līmeņus – dotās un jaunās informācijas struktūru un tematiski rematisko struktūru. Ar tēmu tiks saprasts teikuma sākums vai tā teikuma daļa, par ko ir teikums, turpretim rēma ir tas, kas ir pateikts par tēmu (Mel'čuk 1988, 58). Zināmās un jaunās informācijas analizē tiks ņemti vērā eksplīcītie nominālas vārdkopas noteiktības rādītāji.

Substantīva noteiktība daudzās valodās ir ļoti svarīga informatīvajā struktūrā. Kā zināms, substantīvam var būt elements, kurš norāda tā nenoteiktību vai noteiktību. Latviešu valodā substantīvam nepiemīt noteiktības kategorija, tādēļ pēc formāliem rādītājiem ir grūti nošķirt doto informāciju no jaunās. Tomēr ir daži rādītāji, kas teikumā ļauj parādību identificēt kā jaunu, nezināmu un nenoteiktu vai, kā jau minēts, kā noteiktu un kontekstuāli saistītu. Par šādiem rādītājiem latviešu valodā var uzskatīt adjektīvus ar nenoteikto un noteikto galotni, jo adjektīvam noteiktības–nenoteiktības šķērums ir obligāts, norādāmos vietniekvārdus, anaforiskos vietniekvārdus un vārdu secību. Tā kā latviešu valodas sistēmā kopumā noteiktība nav obligāta kategorija, šie rādītāji izteikumos parādās neregulāri – gadījumos, kur ir būtiski uzsvērt noteiktību vai nenoteiktību.

Tādas nominālas vārdkopas noteiktību var atklāt adjektīvs atribūta funkcijā. Kā zināms, nenoteiktie adjektīvi latviešu valodā ir senāki, tie lietoti visos gadījumos, arī konstrukcijās ar diviem atribūtiem – pronomenu un adjektīvu „tai labai māmiņai”. Pakāpeniski, adjektīvam saplūstot ar vietniekvārdu, no nenoteiktajiem adjektīviem ir veidojušies adjektīvi ar noteikto galotni (Endzelīns 1907, 55). Protams, ne vienmēr adjektīva galotnei piemīt noteiktības rādītājas funkcija.

Noteiktību nominālās vārdkopās var rādīt arī norādāmie vietniekvārdi („šis”, „tas”) atribūta funkcijā. Norādāmo vietniekvārdu lietojums latviešu valodā liecina, ka bieži vien ir nepieciešams izteikt nominālās vārdkopas noteiktību. Teksta analizē uzmanība tiks pievērsta arī tā sauktajiem anaforiskajiem vietniekvārdiem („tas”, „viņš”) kā noteiktības rādītājiem.

Analizējot vārdu secību, identificēt noteiktību ir sarežģītāk. Viena no iespējām, kā norādīt, ka nomens ir nenoteikts, ir secība PS. Tas parādās, piemēram, bērnu atstāstītājās pasākās:

(1)

<i>Dzīvoja (P) meitenīte (S)</i>
rēma
jaunā informācija

Šajā izteikumā visa informācija ir jauna un subjekts ir nenoteikts, jauns. Nākamajos teikumos informācija izkārtota regulāri, katru atsevišķu izteikumu ievada tēma, zināmā informācija, aiz kuras savukārt ir rēma, jaunā informācija. Šādas konstrukcijas bez noteikta informatīvā dalījuma latviešu valodā vēl ir jāpēta, tās līdzīgas informatīvi nedalāmām vienībām, tām ir raksturīga netieša vārdu secība bez subjektīvas papildinformācijas. Kaut arī teikums ir informatīvi nedalāms, vārdu secība tajā norāda uz nenoteiktu, jaunu, iepriekš neminētu subjektu.

(2)

<i>Vīņai</i>	<i>bija (P) pīrādziņi (S)</i>
tēma	rēma
dotā informācija	jaunā informācija

(3)

<i>Vīņa (S)</i>	<i>tos (O) nesa (P) vecmāmiņai (O)</i>
tēma	rēma
dotā informācija	jaunā informācija

(4)

<i>Vecmāmiņai</i>	<i>bija (P) vilks (S)</i>
tēma	rēma
dotā informācija	jaunā informācija

(2) un (4) piemērā noteiktā un dotā informācija ir izteikta ar determinantu teikuma sākumā, turpretim teikuma beigās atrodas jauns un nenoteikts subjekts.

Kaut gan latviešu sarunvalodā ir iespējamas visas sešas subjekta, predikāta un objekta novietojuma kombinācijas, analizējot netiešu SPO novietojumu, izrādās, ka dominē secība SOP. Šāda secība īpaši bieži konstatēta gadījumos, kad objekts atsaucas uz iepriekš minētu reāliju (piem., *Tā manu turpmāko dzīvi (O) ievirzīja (P) šī saruna (S)*). Šāda secība no informatīvās struktūras viedokļa līdzinās neitrālai vārdu secībai. Jāpiebilst gan, ka netiešu SPO ietekmē arī apstākļi un situanti teikumā.

Angļu valodā tēma parasti ir izteikta ar subjektu. Arī latviešu valodā subjekts bieži vien ir tēma un informācija ir izkārtota šādā secībā: vispirms tēma/dotais/ subjekts, aiz kura ir rēma/jaunais/predikāts, objekts. Regulārs informācijas izkārtojums redzams šādā teksta fragmentā:

(5a)

<i>Šī grāmata (S)</i>	<i>nav ne statistika, ne vispārējo tēžu kopsavilkums (P)</i>
tēma	rēma
dotā informācija	jaunā informācija

(5b)

<i>Tā (S)</i>	<i>ir par dzīvjiem cilvēkiem (P)</i>
tēma	rēma
dotā informācija	jaunā informācija

(5c)

<i>Tā (S)</i>	<i>nav domāta (P) tikai juristiem (O)</i>
tēma	rēma
dotā informācija	jaunā informācija

(5d)

<i>Bet arī juristi (S)</i>	<i>tajā varēs gūt (P) ko noderīgu (O)</i>
tēma	rēma
dotā informācija	jaunā informācija

(5e)

<i>Tā (S)</i>	<i>paredzēta (P)</i>	<i>plašam lasītāju lokam (O)</i>
tēma	rēma	
dotā informācija	jaunā informācija	

Pirmais teikums sākas ar tēmu/doto/subjektu. Anaforiskais vietniekvārds „tā”, atsaucoties uz (5a) teikumā minēto reāliju, lietots nākamajos teikumos. Jāpiemin, ka vienība (5d) beidzas ar jauno informāciju, turpretim (5e) sākas ar to pašu informāciju, kas nu jau ir noteikta, dota.

Noteikta nomināla vārdkopa var atrasties pirms vai pēc predikāta. Tā var būt subjekts, kā arī tiešs vai netiešs objekts. Ja noteikta nomināla vārdkopa ir teikuma sākumā, ir dabiski, ka tā sakrīt ar doto un tēmu, piemēram, teikumos ar vispārinātas nozīmes izteicējiem:

(6)

<i>To visu (O)</i>	<i>noteica (P) Maskavā</i>
tēma	rēma
dotā informācija	jaunā informācija

Tomēr, ja teikumu ar vispārinātas nozīmes izteicēju ievada situants, noteikts objekts ietilpst rēmā:

(7)

<i>Un toreiz</i>	<i>šo ideoloģiju (O) arī diezgan atklāti pauda (P)</i>	
tēma	rēma	
dotā informācija		jaunā informācija

Ir interesanti aplūkot informatīvo struktūru izteikumos, kur noteikts tiešais objekts novietots starp anaforisko vietniekvārdu kā subjektu un predikātu. Šeit subjektam ir tēmas funkcija, turpretim objekts ir rēma.

(8)

<i>Vīni (S)</i>	<i>to ainu (O) zināja (P) diezgan labi</i>	
tēma	rēma	
dotā informācija		jaunā informācija

Turpretim teikumā (9) objekts, kas izteikts ar noteiktu nominālu vārdkoku, ir tēma, jo subjekts novietots starp objektu un predikātu.

(9)

<i>Bet tos dzejolīšus (O)</i>	<i>jau man (O) neviens (S) nevar īsti atņemt (P)</i>	
tēma	rēma	
dotā informācija		jaunā informācija

Tēma var būt izteikta arī ar izteicēja daļu. Piemēram, teikums (10) izsaka tikai doto informāciju. Formālās pazīmes rāda, ka vietniekvārds „tādi” aizvieto iepriekšējā teikumā minētu adjektīvu, turklāt subjektam – nominālajai vārdkopai, kas atrodas teikuma beigās un veido rēmu, ir eksplicīts noteiktības rādītājs.

(10)

<i>Un tieši tādi</i>	<i>ir šie skaisti nopļautie lauki (S)</i>
tēma	rēma
dotā informācija	

Šajā gadījumā parādās netipiska tematiski rematiskā struktūra. Pēc konteksta var spriest, ka tēma ir noteikta un iepriekš dota, turpretim rēmai nepiemīt ierastās pazīmes – arī rēmā esošā informācija ir noteikta un iepriekš dota.

Līdzīga informatīvā struktūra ir teikumā

(11)

<i>Tā</i>	<i>manu turpmāko dzīvi (O) ievirzīja (P) šī saruna (S)</i>	
tēma	rēma	
jaunā informācija	dotā informācija	

Šeit noteikta nomināla vārdkopa – subjekts – ir līdzīga beigu tēmai, bet dotā informācija – tiešais objekts – atrodas rēmā. Tomēr teikuma sākumā ir situants – adverbīālas nozīmes determinants, kas attiecas uz visu teikumu kopumā un nav pakārtots nevienam vārdam (Vārdnīca 2007, 361). Šajā gadījumā situants atsaucas uz iepriekšējā tekstā minētiem apstākļiem un tam kā jau zināmajai informācijai un teikuma sākuma vienībai ir tēmas funkcija. Situāntam kā teikuma sākuma vienībai piemīt tēmas funkcija arī šādā teikumā, kur viss teikums pauž jaunu informāciju:

(12)

<i>Un pēkšņi</i>	<i>zvana (P) viņa mamma (S)</i>
tēma	rēma
jaunā informācija	

Secinājumi

1. Ja teikums sākas ar subjektu, subjekts sakrīt ar tēmu, bet, ja subjekts atrodas teikuma beigās un teikums sākas ar brīvo paplašinātāju – determinantu, subjekts, kas izteikts ar nominālu vārdkopu, visbiežāk pauž jauno informāciju.

2. Objektam, kas novietots pirms verba, ne vienmēr piemīt subjektīva informācija. Šāds objekts var būt gan tēma (ja ar to sākas teikums), gan rēma (ja teikums sākas ar determinantu). Vārdu secībā SOP pat noteikts objekts ir daļa no rēmas, jo tēma ir izteikta ar subjektu.

3. Teikumos ar vispārinātas personas nozīmi vai reducētu subjektu objekts veido tēmu, bet predikāts – rēmu.

4. Noteiktā kontekstā tēma var būt izteikta arī ar nomināla izteicēja daļu.

5. Jāatzīst, ka latviešu valodniecībā vēl būtu jādiskutē par informatīvās struktūras terminoloģiju un pētīšanas aspektiem, kā arī jāpievērš uzmanība saliktu pakārtotu teikumu informatīvās struktūras analīzei. Ļoti svarīgi būtu teikuma intonācijas, loģiskā uzsvara pētījumi un rēmas struktūras analīze.

Avoti

Markus D. *Bērna valoda: no pirmā klieziena līdz pasakai*. Rīga: Rasa ABC, 2003.

Rīgas Laiks.

Jurista Vārds.

Una.

Literatūra

- Hajičová E., Hladká B. What does sentence annotation say about discourse? // *The 18th International Congress of Linguists 2008*. Korea University, Seoul, Korea, p. 125–126.
- Halliday M. A. K., Matthiesen Chr. *An Introduction to Functional Grammar*. London: Arnold, 2004.
- Latviešu gramatika*. J. Endzelīna un K. Mīlenbaha sarakstīta. Rīga: R. J. Zihmaņa apgāde, 1907.
- Lokmane I. Vārdu kārtā, sintaktiskā struktūra un aktuālais dalījums (referāts, nolasīts Liepājas PA rīkotajā konferencē „Vārds un tā pētīšanas aspekti”), 2004.
- Mel’čuk Igor A. *Dependency Syntax: Theory and Practice*. New York, SUNY Press, 1988.
- Valdmanis J. Sintaktiskās konstrukcijas saturs un „dalītās zināšanas” // *Vārds un tā pētīšanas aspekti 7*. Liepāja: LiePA, 2003, 213–220.
- Valodniecības pamatterminu skaidrojošā vārdnīca*. Atb. red. V. Skujiņa. Rīga, 2007.
- Матезиус В. О так называемом актуальном членении предложения // *Пражский лингвистический кружок*. Москва: Прогресс, 1967, 239–246.
- Порите Т. *Порядок слов в простом предложении латышского литературного языка*. Rīga, 1954.
- Тестелец Я. Г. *Введение в общий синтаксис*. Москва, 2001.

Summary

The article “Explicit Markers of Information Structure in Latvian” analyses two levels of the information structure: the thematic-rhematic structure and givenness (given – new information) in literary-colloquial speech. In analysing these levels, the attention has been drawn to formal indicators: nominal phrases explicitly expressing the category of definiteness, anaphoric pronouns, as well as the indirect order of the subject, predicate, and object.

Presuming that the theme is the starting point of the utterance, or that part of the utterance that gives background information, and the fact that it is usually before the rheme, parts of a sentence that can form the theme are analysed. The attention has also been drawn to how the thematic-rhematic structure is influenced by the information opposition “given – new”.

Latviešu valodas lībiskais dialekts un tā lietotāju identitāte: pārdomas pēc pētījuma

The Livonianized¹ Dialect of the Latvian Language and Speakers' Identity: Contemplating Research Results

Dace Strelēvica-Ošiņa

Latvijas Universitātes Moderno valodu fakultāte
Visvalža iela 4a, Rīga, LV-1050
E-pasts: dacestre@inbox.lv

Raksts informē par starptautiska projekta ietvaros veikta pētījuma rezultātiem – datiem, atziņām un jauniem minējumiem par Ziemeļkurzemes izcelsmes cilvēku etnisko, lingvistisko un reģionālo identitāti, kā arī par pašu runātāju un sabiedrības attieksmēm pret latviešu valodas lībisko dialektu. Nedaudz aplūkota arī šī dialekta gramatiskā uzbūve sociolingvistiskā skatījumā (kā latviešu un lībiešu valodu kontakta rezultāts un arī kā konstatēto lingvistisko attieksmju iespējamais cēlonis). Turklāt, runājot par lībiskuma jēdzienu, nav iespējams aplūkot Ziemeļkurzemi izolēti, nepieminot lībiešu valodas un latviešu valodas lībiskā dialekta vēsturisko un aktuālo saistību arī ar Vidzemi un Rīgu.

Atslēgvārdi: latviešu valodas lībiskais dialekts, lībiešu valoda, Ziemeļkurzeme, sociolingvistika, dialektoloģija, identitāte, valodu kontakti.

1. Ievads

1.1. Pētījuma laiks un vieta

2006.–2007. gadā grupa Latvijas valodnieku piedalījās plašā starptautiskā pētījumu projektā *Languages in a Network of European Excellence (LINEE)*. Projekta apakšgrupā “Lokālie un reģionālie valodas varianti kā identitātes rādītāji”, kurā piedalījies es, katras iesaistītās valsts (Horvātija, Čehija un Latvija) pārstāvji pētīja vienu savas valsts novadu, kurā vēsturiski tiek runāta kāda minoritātes valoda vai reģionāls dialekts. Horvātu partneri pētīja Istras novadu, čehi – vienu no Silēzijas apvidiem, savukārt par manu izvēli kļuva Ziemeļkurzeme, kas ir īpaša ar savdabīgu trīsvalodību:

- 1) tur (konkrēti tajā Ziemeļkurzemes daļā, kuru mūsdienās sauc par Lībiešu krastu jeb *Līvōd Rānda*) visilgāk saglabājusies Latvijas vienīgās autohtonās jeb vietējās minoritātes valoda, t. i., lībiešu valoda (pašnosaukums: *līvō kēl*);
- 2) tas ir viens no apvidiem, kur tiek runāts latviešu valodas lībiskais dialekts, kas radies lībiešu un latviešu kontakta rezultātā. Tieši Ziemeļkurzemē sastopamas visdziļākās šī dialekta izloksnes, kuras sauc arī par tāmnieku

¹ Par šo lingvonīmu sk. komentāru raksta 2.2. apakšnodaļā.

izloksnēm un tautā reizēm arī par ventiņu valodu vai ventiņmēli (pašnosaukums: *ventiņ valod, ventiņmēl*);

3) tur, protams, tiek lietota arī *latviešu standartvaloda*² jeb *literārā valoda*.

Jāpiebilst, ka pētāmā novada izvēli lielā mērā noteica arī personiska ieinteresētība – arī manā dzimtajā izloksnē³ ir lībiskā dialekta iezīmes, un mūsu ģimene sevi uzskata par Rīgas un Vidzemes piekrastes lībiešu pēctečiem. Tomēr manā, tāpat kā daudzu citu uztverē šodien visu lībiešu simboliskā galvaspilsēta ir Mazirbe – Ziemeļkurzemes ciems, kur atrodas Lībiešu tautas nams, notiek ikgadējie Lībiešu svētki un citas aktivitātes. Lībiskuma jēdziens šodien cieši sasaista Kurzemi un Vidzemi un arī Rīgu, un lībiešu valodas un lībiskā dialekta kontekstā praktiski nav iespējams runāt tikai par vienu no šiem reģioniem, nepieminot arī pārējos. Tādēļ arī šai pētījumā, lai gan tā pamatmērķis bija noskaidrot, kā ziemeļkurzemnieki uztver savu lingvistisko, reģionālo un etnisko identitāti, radās jaunas atziņas un secinājumi par lībiskā klātbūtni arī Vidzemē un Rīgā.

1.2. Metodes un mērķi

Pētījums galvenokārt balstījās uz datiem, kas tika iegūti 100 anketās un 10 mutiskās intervijās, aptaujājot Ziemeļkurzemē cēlušos vai ar to citādi saistītus cilvēkus. Anketu un interviju jautājumi tika balstīti uz darbagrupas vadītāju – Horvātijas kolēģu – izstrādātā plāna, tikai pielāgoti mūsu situācijai. Atbildes ieguvu, izmantojot socioloģijā pazīstamo “sniega bumbas” (*snowball*) metodi – kad respondenti tiek aicināti iesaistīt pētījumā citus un tādējādi to skaits arvien pieaug. Reizēm izmantoju arī tai radniecīgo “draugu drauga” (*friend-of-a-friend, FOAF*) metodi, kuru ieviesusi britu sociolingviste Leslija Milroja un kur galvenā nozīme ir tam, ka respondents – starpnieks labi pazīst gan pētnieku, gan jauniesaistīto respondentu, tādējādi pēdējais jūtas drošāk un pauž savas domas atklātāk.

Pirmie respondenti tika apzināti manu tiešo paziņu lokā. Daudzi tika arī uzrunāti portālā *www.draugiem.lv*, ja savos profilos bija norādījuši kādu saistību ar Ziemeļkurzemi. Daļa rakstveida anketu tika izplatīta Mazirbē ikgadējo Lībiešu svētku laikā 2007. gada augustā un liela daļa Ventspils Augstskolas studentu vidū (pateicoties veiksmīgai sadarbībai ar vairākiem pasniedzējiem) 2007. gada septembra pirmajā nedēļā. (Ne visi Mazirbē un Ventspilī aptaujātie respondenti bija cēlušies no Ziemeļkurzemes un saistīti ar lībiešiem, taču arī viņu sniegtie dati bija noderīgi un liecināja, kā citnovadnieki un cittautieši izprot dialekta un standartvalodas attiecības,

² Šeit un turpmāk rakstā tiks lietots šis termins, kuru konsekventi lieto vairāki latviešu valodnieki.

³ Patiesībā šo izloksni šodien būtu grūti definēt dažādu iemeslu dēļ. Jēdziens **Vecmīlgrāvja izloksne* savā ziņā būtu fikcija, jo, pirmkārt, šī apdzīvotā vieta ir pārāk neliela, lai tās vārdā nosauktu atsevišķu izloksni, un līdzīgas iezīmes ir (vai ir bijušas) atrodamas arī netālajā Mangaļsalā, Kalngalē u. c. Otrkārt, mūsdienās iedzīvotāju sastāvs šajā apvidū ir stipri mainījies un līdz ar to kādreizējās izloksnes iezīmes te tagad ir sastopamas pavisam reti. Treškārt, Martas Rudzītes veidotajā latviešu dialektu kartē (sk., piemēram, Rudzīte 2005 un Andronovs 2006) Rīgas tuvākā apkārtnē Vidzemes pusē ir iekļauta vidus dialekta apgabala, lai gan reālā situācija, kā jau teikts, ir citāda. Taču pie šī jautājuma vēl atgriezīsimies vēlāk.

pārzina lībiešu jautājumus un/vai interesējas par tiem.) Izmantoti tika arī dažādos avotos un medijos pausti viedokļi un fakti, kas saistīti ar aplūkojamo tēmu.

Runājot par šī pētījuma formu un metodēm, noteikti jāpiemin divi socioloģijā un sociālantropoloģijā pazīstami pretstati – *ēmiskais* un *ētiskais* skatījums. (Termina *ētisks* vietā latviešu valodā reizēm iesaka lietot *etisks*, lai izvairītos no homonīmijas ar citas nozīmes vārdu *ētisks*; sk. piemēram, mājaslapu <http://antropologubiedriba.wikidot.com>). Terminus *emic* un *etic*, kas savulaik atvasināti no *phonemic* ('fonēmisks') un *phonetic* ('fonētisks'), lieto dažādās nozarēs un ar dažādām nozīmes niansēm, taču socioloģijā visbiežāk ar nozīmēm "iekšējs", "iekšpuses-" (*insider; inside*) un "ārējs", "ārpuses-" (*outsider; outside*), runājot, piemēram, par kādai grupai raksturīgas parādības vērtējumu pašu grupas dalībnieku skatījumā pretstatā pētnieka un vērotāja viedoklim. Reizēm pētnieks vienlaikus ir arī pētāmās grupas loceklis – tādējādi viņam pieejams gan "iekšējais", ēmiskais skats uz attiecīgo fenomenu, gan arī "ārējais", etiskais skatījums, ko sniegusi izglītība un sava veida distancēšanās. Varētu sacīt, ka savā ziņā arī man šajā pētījumā bija pieejamas abas perspektīvas – gan ēmiskā ("iekšējā"), gan etiskā ("ārējā").

Būtiskākie jautājumi, uz kuriem meklējām atbildi, bija šādi.

1. Vai tiem, kas šodien Latvijā runā latviešu valodas lībiskajā dialektā, tas saistās ar lībiskumu, ar asimilētajiem lībiešu senčiem, it īpaši tajos gadījumos, ja "īsto" lībiešu valodu viņi nezina un neplāno arī iemācīties? Cik lielā mērā lībisko dialektu ar lībiskumu saista arī citi?
2. Kāda ir attieksme pret lībisko dialektu, un kādi varētu būt šīs attieksmes cēloņi?

2. Lībiskais dialekts latviešu izpratnē

Nākas konstatēt, ka par latviešu valodas lībisko dialektu (un arī par lībiešu valodu un citiem lībiskās tematikas jautājumiem) Latvijas sabiedrībā ir daudz neskaidrību un mītu, kurus veidojuši dažādi faktori.

2.1. Somugru un indoeiropiešu areāla robežpunkts

Eiropā nav daudz vietu, kur kontaktā nonāk divu atšķirīgu valodu saimju valodas, bet Latvija savā ziņā atrodas tieši uz indoeiropiešu un somugru areāla robežas. Lībiskais dialekts, kā zināms, radies latviešu un lībiešu valodas kontakta rezultātā (sīkāk par to turpmāk). Tā kā lībiešu valodas pratēju mūsdienā Latvijā nav daudz, nezināmais mulsina cilvēkus un liek gan pārprast, gan pārspīlēt lībiskā dialekta būtību un saikni ar lībiešu valodu. Piemēram, kādā Ziemeļkurzemes vietējā izdevumā teikts: "*Ziemeļkurzemē ik uz soļa pārliecināties par lībiskā klātbūtni (...). Īstenībā to jaušam it visur – vietvārdos, izteicienos un visā valodā, kas latviskoti lībiešu valoda (tāmnieku dialekts) vien ir*" (Auziņš 2005; izcēlums mans – D. S.-O.) un kādā tūristu informācijas materiālā: "*(...) runāt tāmnieku dialektā – tas ir [runāt] latviešu valodā pēc lībiešu valodas likumiem*" (bez datuma).

Nereti gadās redzēt, ka cilvēki pat pilnīgi jauc abus jēdzienus, lībiskajam dialektam piedēvējot faktus, kas attiecas uz lībiešu valodu, un otrādi. Kādā angļiski rakstītā latviešu valodas mācību grāmatā ārzemniekiem "Runāsim latviski" (1997), kurā raksturota latviešu valoda, minēts, ka tai ir trīs dialekti, tostarp lībiskais dialekts

(*Liv dialect*), kurš piederot pie somugru valodu saimes un kuram esot ne vairāk kā 200 runātāju... Patiesībā šī dialekta runātāju skaits ir mērāms tūkstošos, kamēr lībiešu valodas runātāju daudzums diemžēl ir krietni mazāks par diviem simtiem; turklāt vienas valodas dialekts gan nevarētu būt piederīgs citai valodu saimei. Savukārt pirms vairākiem gadiem latviešu realitātes šova “Ekspedīcija” dalībniekiem, ejot gar Kurzemes jūrmaļu un pa ceļam izpildot dažādus uzdevumus, bija jāatbild uz jautājumu: “Kāds populārs lībiešu teiciens ir aizgūts latviešu valodā?” Gaidītā pareizā atbilde bija *tā viš i* (‘tā tas ir’, burtiski: ‘tā viņš ir’), lai gan tas, protams, ir nevis lībiešu valodas, bet latviešu valodas lībiskā dialekta populārākais teiciens⁴.

2.2. Lībiskā dialekta dažādie apzīmējumi

Kādēļ gan somugriskā lībiešu valoda un baltu valodu grupai piederošais latviešu valodas lībiskais dialekts lai liktos viens un tas pats? Iespējams, ka viens no pārpratumu iemesliem ir līdzīgie nosaukumi – *lībiešu* un *lībiskais*, kuru atšķirību niansēs ne visi valodniecības nespeciālisti cenšas iedziļināties. Jāpiezīmē, ka angļu valodā tradicionāli lietotie abu šo lingvonīmu ekvivalenti ir pilnīgi vienādi – *Liv[onian] language* un *Liv[onian] dialect of Latvian*. Lai izvairītos no pārpratumiem, *LINEE* pētījuma vajadzībām un, cerams, arī plašākā kontekstā es ieviesu garāku, bet nepārprotamāku terminu *Livonianized dialect* (burtiski: ‘lībiskotais dialekts’), kuru kopš tā laika arī lietoju visur, kur šis valodas variants jāpiemin angļiski (piemēram, Strelēvica-Ošiņa 2007a; Druviete un Strelēvica-Ošiņa 2008). Kā ilustrāciju, lai cittautiešiem būtu labāk saprotama saikne starp abām valodām, parasti der pieminēt situāciju ar Skotijā runāto skotu gēļu valodu (*Scottish Gaelic*), kas pieder ķeltu valodu grupai, un angļu valodas skotisko dialektu (ja tā varētu piedāvāt tulkot lingvonīmu *Scots*), kas skotu gēļu valodas ietekmē radies uz vidusangļu (*Middle English*) valodas pamata un pieder ģermāņu grupai.

Otrs lingvonīms, ar kuru pazīst latviešu valodas lībisko dialektu, ir *tāmnieku dialekts*. Senāk ar šo nosaukumu apzīmēja visu lībisko dialektu, bet, piemēram, Jāņa Endzelīna “Latviešu valodas gramatikā” (Endzelīns 1951) attiecībā uz izloksnēm, kuras runā visās bijušajās lībiešu zemēs, jau lietots termins “lībiskās izloksnes”. Arī M. Rudzīte savulaik izvēlējusies lietot tāmnieku nosaukumu tikai Kurzemes lībiskajām izloksnēm (Rudzīte 2005, 43); mūsdienās lietotajā dialektu kartē minēts tikai nosaukums “lībiskais dialekts” un tā Kurzemes un Vidzemes izloksnes. (Angļu valodā rakstītajos avotos kā termina *tāmnieku* ekvivalents lietots *Tamian*.) Tāmnieku vārds palaikam tika pieminēts arī pētījuma intervijās, lai uzsvērtu, ka runa ir tieši par lībisko dialektu, nevis lībiešu valodu. Respondenti reizēm atzina, ka vienīgais oficiālais viņu (vai viņu senču) runātā valodas varianta nosaukums, kuru viņi līdz šim zinājuši, ir tieši *tāmnieku dialekts* vai *tāmnieku izloksne*.

⁴ Reizēm šķiet, ka tas pat ir kļuvis par tādu kā tāmnieku/ventiņu identitātes simbolu. Kāds no *LINEE* pētījuma aptaujas respondentiem, atbildēdams uz jautājumu “Kurš ir Jūsu dzimtais dialekts?” un nezinādams tā oficiālo nosaukumu, asprātīgi atrada izeju no situācijas, sacīdams: “‘*Tā viš i*’ dialekts!” Pirms pāris gadiem Ventspilī iznācis arī dzejoļu krājums ar nosaukumu “*Tā viš i...*” (Kārklis 2006) u. c.

Noteikti jāpiemin arī neoficiālais apzīmējums *ventiņu valoda* vai *ventiņmēle*. Arī šis nosaukums un tā lietojums ir interesants no vēsturiskā un sociolingvistiskā skatījuma. Protams, ventiņu nosaukums pamatā apzīmē tieši Ventspils un Ventas apkārtnē runāto lībiskā dialekta variantu, un tā attiecinājums uz citām Ziemeļkurzemes izloksnēm it kā nebūtu korekts. Arī daži *LINEE* pētījuma respondenti uzsvēra, ka “*ventiņu valoda ir pavisam savādāka nekā popiņu (= Popes iedzīvotāju), dundžiņu (= Dundagas iedzīvotāju) u. c.*”. Tomēr tautas mutē šis vienas izloksnes nosaukums ir kļuvis par tādu kā kopīgu apzīmējumu gandrīz visām (vismaz Kurzemes) lībiskajām izloksnēm. Dzirdot vai lietojot šo nosaukumu, nevienam valodniecības nespeciālistam nav šaubu, par kuru valodas variantu ir runa – resp. “*to ar tām norautajām galotnēm; to, kur gan par vīriešiem, gan par sievietēm saka: viš...*”. Šāds lingvonīma/etnonīma nozīmes paplašinājums patiesībā ir gluži dabisks process, kas vēstures gaitā sastopams ne reizi vien. Palaikam vienas etniskas grupas nosaukums ir devis lielas, multi-etniskas valsts vai tautas nosaukumu (piemēram: *krievi > krievi, Krievija; franki > Francija*; jāatceras arī visdažādākajās Eiropas valodās lietotie vāciešu un Vācijas nosaukumi, kas cēlušies no dažādu seno ģermāņu cilšu nosaukumiem u. c.).

LINEE pētījumā veiktā aptauja un intervijas, kā arī vairāki citi materiāli rādīja arī kādu skumju tendenci – daudzi no lībiskā dialekta runātājiem (vai runātāju pēctečiem), galvenokārt jaunieši, nezina nevienu no oficiālajiem vai tradicionālajiem šī valodas varianta apzīmējumiem un sauca to vienkārši par *Kurzemes/kurzemnieku dialektu*. Jāpiebilst, ka par dialektoloģijas nepietiekamo apguvi mūsdienu latviešu skolās rakstījusi arī Anita Stonkus, uzsverot, ka 2004. gadā izstādes “Baltu valodu dialekti” laikā tomēr bijusi vērojama dzīva interese par dialektiem un izloksnēm un ka *latgaliešu valodu* un *ventiņu valodu* zina pieminēt “*gandrīz katrs, kas dzird vārdu dialekti*” (Stonkus 2005, 166).

2.3. Dialekts un valoda, humors un nopietnība

Pret latviešu valodas lībisko dialektu sabiedrībai nenoliedzami ir emocionāla attieksme, tikai jājautā – vai šo attieksmi uzskatīt par pozitīvu vai negatīvu.

2.3.1.

Tīri subjektīvi vērtējot lingvistiskās attieksmes, kādas vērojamas latviešu sabiedrībā pret dažādiem valodas variantiem, šķiet, ka lībiskais dialekts nav izpelņījis tik lielu vai nopietnu uzmanību kā abi pārējie latviešu valodas dialekti. Par vidus dialektu daudzi zina, ka tas ir latviešu standartvalodas pamatā. Tautas apziņā šie abi valodas varianti šķiet tik tuvi, ka arī *LINEE* pētījuma respondenti uz jautājumu par dzimto dialektu reizēm atbildēja, ka viņiem nav dialekta un viņi runā standartvalodā vai literārajā valodā (respondenti lietoja abus terminus), jo dzimuši vai dzīvo Vidzemē. Savukārt augšzemnieku jeb latgaliešu dialektam/valodai tiek pievērsta liela sabiedrības uzmanība, kuras galvenais iemesls ir diskusijas un domstarpības par to, vai tas ir dialekts vai atsevišķa valoda.

Savukārt lībiskais dialekts uz abu pārējo latviešu valodas dialektu fona reizēm, kā liekas, tiek uzskatīts par mazsvarīgu un nenopietnu, varbūt pat bērnišķīgu. Pat tad, kad interneta diskusijās par latgaliešu delikāto jautājumu parādās neiztrūkstošais komentārs: “*Tad jau ventiņmēle arī jāuzskata par atsevišķu valodu!*”, šim viedoklim

vienmēr ir humora pieskaņa. Piemēram, portālā *www.tvnet.lv* kāds komentētājs raksta: “*Un tādas pašas tiesības arī ventiņu un citām izloksnēm. Tiesu pret [Ventspils mēru Aivaru]Lembergu noturēt ventiņu mēlē!*” (22. sept., 2007) Tāpēc pētījuma intervijā tika iekļauti arī mazliet provokatīvi jautājumi: “Vai lībisko dialektu varētu uzskatīt par atsevišķu valodu? Vai varam uzskatīt, ka Lībiešu krasts (vienīgā teritorija Latvijā, kas Valsts valodas likuma priekšā ir oficiāli divvalodīga) patiesībā ir trīsvalodīgs?...” Lielākā daļa respondentu tomēr atbildēja noliedzoši, reizēm pat ar piebildi, ka šis dialekts esot tikai tāda “*sapurgāta latviešu valoda*” vai tamlīdzīgi (pat ja paši bija šī dialekta runātāji!).

Te uzreiz jāpiemin, ka latviešu kultūrā pret dialektiem un izloksnēm ir divējāda attieksme. No vienas puses, reģionālie valodas varianti un tajos lietotie apvidvārdi tiek augstu vērtēti un cienīti – jau sākot ar 19. gadsimtu, kad jaunlatvieši, papildinot latviešu standartvalodas vārdu krājumu, nereti izmantoja arī apvidvārdus, lai ar tiem aizstātu nevēlamos vācu aizguvumus. Pēc valodnieka Džordža Tomasa (*George Thomas*) klasifikācijas, tā būtu sava veida etnogrāfiskā pūrisma izpausme (Thomas 1991, 77). Apvidvārdu izmantošana kļuva arvien populārāka arī daiļliteratūrā – valodnieki, piemēram, Kārlis Mīlenbahs, to visnotaļ atbalstīja, tikai norādīja, ka nevajag pārspīlēt (Mīlenbahs 1990, 262). Jātceras arī, ka jaunlatviešu laikā un vēlāk daudzi latviskās identitātes stūrakmeņi tika aizgūti no tālaika vācu kultūras – gan folkloras pētniecība un kordziedāšana, gan arī interese par valodas vēsturi, par radniecību ar citām indoeiropiešu valodām (kurš latviešu patriots gan nav dzirdējis par “īpašo tuvību” starp latviešu valodu un sanskritu!...) un arī par dialektoloģiju. Iespējams, tādējādi latviešu kolektīvajā zemapziņā arī iesakņojās doma, ka ne vien valoda vispār, bet arī dialekts un izloksne ir liela vērtība. Dialekts reizēm tiek uzvertsts kā sava novada identitātes iemiesotājs, idealizētās lauku dzīves un romantiskā pagātnes “zelta laikmeta” simbols utt. ... *LINEE* pētījumā par Ziemeļkurzemi vairākums atbilžu uz jautājumiem, vai ir svarīgi prast runāt dialektā un to saglabāt, bija ļoti pozitīvas – “*jā, jo dialekti ir mūsu dārgums, vērtība, nacionālā bagātība, saikne ar senčiem vai ar dzimto vietu*” utt. (Piemēram, britu tradīcijā attieksme pret dialektiem ir salīdzinoši rezervētāka, pat negatīva.)

Tomēr no otras puses šķiet, ka latviešu apziņā ir dziļi iesakņojies priekšstats arī par to, ka valoda ir valoda un dialekts (lai arī cik skaists un vērtīgs) ir tikai dialekts, un ka robeža starp abiem nav pārkāpjama. Šis priekšstats Latvijā ir visai spēcīgs – kaut arī Rietumeiropā mūsdienās vērojams, kā teikusi Rosita Rindlere-Šjerve (*Rosita Rindler-Schjerve*), “*arvien pieaugošs reģionālisma spiediens*”⁵ (Rindler-Schjerve 2006, 115), t. i., lielāka uzmanība tiek pievērsta reģioniem un reģionālajām lingvistiskajām minoritātēm un identitātēm nekā nācijvalstīm un nacionālo valodu un identitāšu pētniecībai un aizsardzībai. Kā zināms, lielai daļai latviešu sabiedrības šķiet nepieņemama doma, ka latgaliešu jeb augšzemnieku dialektu varētu atzīt par valodu. Savukārt doma, ka par atsevišķu valodu varētu uzskatīt lībisko dialektu, – vispār neiedomājama un izsakāma tikai humora un parodijas nolūkos. Turklāt *LINEE* pētījuma

⁵ Visu rakstā izmantoto citātu tulkojums (gk. no angļu valodas un no latviešu valodas lībiskā dialekta) ir mans, ja nav norādīts citādi.

gaitā sarunās ar ziemeļkurzemniekiem reizēm bija dzirdami arī tādi pretstatīti jēdzieni kā “*runāt [lībiskajā] dialektā*” un “*runāt pareizi*”, t. i., standartvalodā. Kāpēc?

2.3.2.

Domājot par latviešu valodas abiem lejzemnieku dialektiem (kā reizēm valodnieki tos apzīmē pretstatā augšzemnieku dialektam) un to attiecībām, gribas atcerēties un izmantot literatūrzinātnē un mitoloģijā lietoto trikstera jēdzienu, ko Janīna Kursīte definē kā “*kultūrvaroņa komisko dubultnieku*” (Kursīte 2002, 418). Jāsecina, ka vidus dialekts, latviešu standartvalodas pamats, latviešu uztverē ir kā cēlais, pozitīvais kultūrvaronis, taču lībiskais dialekts – komiskais, ambivalentais triksters, kas var tikai parodēt un atdarināt kultūrvaroni. Kā ievērojuši gan valodnieki, gan valodniecības nespeciālisti, latviešu valodas lībiskais dialekts rakstveidā galvenokārt parādās “nenopietnos” kontekstos. Aina Blinkena konstatē: “*Atsevišķi publicējumi dažādos laikposmos kopš 19. gs. ir arī lībiskajā resp. tāmnieku dialektā, galvenokārt humoristiskos sacerējumos vai folkloras materiālos; (..) taču šī t. s. ventiņu valoda nekad nav pretendējusi uz atsevišķas valodas statusu un lietojumu oficiālajā saskarsmē*” (Blinkena 2006, 100; izcēlums mans – D. S.-O.). Uz šī dialekta saistību ar komismu nereti atsaucas kā uz vispārzināmu faktu. Folklorists Guntis Pakalns, raksturojot kādu folkloras teicēju – ziemeļkurzemnieci, saka: “*Par spīti tam, ka tagad pierasts, ka kurzemnieku dialektos (atšķirībā no latgaliešu) iespējams vairs tikai “dzīt jokus”, te stāstījums lielākoties ir nopietns*” (Pakalns 2004, 77; izcēlums mans – D. S.-O.). Bet kāds portāla *www.laacz.lv* komentētājs raksta: “*A ventiņ mēl i liel nelaim. Neviens to neņem lietot nopietn. (..) Latgalisk rakst pa vis ko. Bet ventiņ mēle voj nu salkans bērnebs atmiņs, voj jok gabals*” (‘Ar ventiņu mēli ir liela nelaime. Neviens to nelieto nopietni. (..) Latgaliski raksta par visu ko. Bet ventiņu mēlē vai nu salkanas bērnības atmiņas, vai joku gabalus’) (13. marts, 2007). Patiešām, latgaliski ir sarakstīti visdažādākie teksti, no reliģiskas literatūras līdz pat postmodernai dzejai, bet lībiskajā dialektā šādu “nopietnu” tekstu trūkst.

Kad *LINEE* projekts jau tuvojās noslēgumam, es veltīju nelielu atsevišķu pētījumu tieši komisma aspektam lībiskā dialekta lietojumā (Strelēvica-Ošiņa 2007c un iespiešanā) un secināju, ka viens no apstākļiem, kas veido attieksmi pret noteiktu valodas variantu, varētu būt iesakņojusies literārā tradīcija. Piemēram, viens no ievērojamākajiem angļu valodas skotiskā dialekta lietotājiem noteikti ir slavenais 18. gadsimta dzejnieks Roberts Bērnss (*Robert Burns*) ar savu patriotisko un mīlas dzeju. Savukārt latviešu lasītāja apziņā ar “ventiņmēlē” rakstītu tekstu galvenokārt laikam asociējas Alant Vila (Friča Forstmaņa) un viņa tradīcijas sekotāju jaunrās poēmas (kaut arī Alant Vils nav pirmais šai dialektā rakstošais autors, tomēr viņa teksti laikam ir pazīstamākie) un, iespējams, arī savulaik populārais igauņu rakstnieka Jiri Tūlika (*Jūri Tuulik*) humoristisko stāstu krājuma “Jūras būšana” tulkojums (Tūliks 1981) latviski, resp., latviešu valodas lībiskajā dialektā. Vairāki *LINEE* pētījuma respondenti atcerējās, ka šāda rakstura tekstus dialektā palaiķam redzējuši vietējās Ziemeļkurzemes avīzēs. Un arī lībiešu izdevumos – avīzē *Līvli* un gadagrāmatā, kas laika gaitā iznākusi ar dažādiem nosaukumiem (“Lībiešu gadagrāmata”, *Līvlist āgāstrōntōz* u. c.) – regulāri publicēti Baibas Dambergas (pseudonīmi: Bārbans,

B.N.J.K. u. c.) un Ulda Krasta (pseidonīms: Krastulds) humoristiskie stāsti un dzejoļi latviešu valodas lībiskajā dialektā⁶.

Otrs secinājums – varbūt pati gramatiskā struktūra ir tā, kas “uzprasās” uz komisko lietojumu? Daži pētījuma respondenti sacīja, ka šis dialekts tieši ar savu formu izklausās smieklīgs un ka būtu grūti to iztēloties kādā oficiālā kontekstā. Jau iepriekš tika citēts kāda respondenta izteikums par lībisko dialektu kā “*sapurgātu latviešu valodu*”. Šis valodas variants patiešām, ja abstrahējas no valodnieciskajām zināšanām par to, atgādina uzjautriņoši kļūdainu cittautieša runu, kāda palaikam tiek attēlota daiļliteratūrā (kaut vai, piemēram, vācu baronu runa latviešu tautas pasakās...) – ar neatbilstošām dzimtēm, ar atmešām vai “nepareizi” lietotām locījumu galotnēm, ar vienas verba formas lietojumu visās personās u. c. Ielūkosimies šajā fenomenā mazliet dziļāk.

3. Lībiskā dialekta īss raksturojums

3.1. Mazliet par dialekta pētniecību

Tā kā dialektoloģija ir visai spēcīgi attīstīta latviešu valodniecības nozare, arī lībiskais dialekts, protams, ir daudz pētīts un analizēts – tam pievērsušies jau minētie J. Endzelīns, K. Mīlenbahs un M. Rudzīte, kā arī Augusts Bīlenšteins (*August Bielenstein*), Velta Rūķe-Draviņa, Silvija Raģe, Elga Kagaine un citi. Taču, kā uzsvēruši sociolingvisti Dž. Čamberss (*J. K. Chambers*) un Pīters Tradžils (*Peter Trudgill*), bieži vien “*tradicionālā dialektoloģija ignorē sociālo dimensiju*” (Chambers and Trudgill 2007, 46). Latviešu valodas lībiskā dialekta pētījumos, kas galvenokārt vērsti uz leksiku, fonētiku un morfoloģiju, tikai paretam parādās komentāri arī par kādiem sociāliem aspektiem, lietotāju attieksmēm u. tml. Piemēram, Lida Krautmane, analizējot Puzes pagasta izloksni, atzīmē, ka “*vecākās pārstāves jau cenšas lietāt dažas grāmatu valodai tuvākas formas, īpaši sarunā ar svešniekiem*” (Krautmane 1940, 7). Līvija Ēvalde, runājot par dzimti Piltenes un Ziru pagasta izloksnē, uzsver, ka “*runājot par [sieviešu dzimuma] personām, kuŗas ir labi pazīstamas, draudzīgas, mēdz lietot tikai vīriešu kārtu*”, bet citreiz sieviešu dzimte tomēr palaikam parādās (Ēvalde 1940, 47). Savukārt L. Ēvaldes citētais kaimiņpagastu iedzīvotāju vērtējums par tipisku Piltenes pagasta iedzīvotāju runu: “*Tu kā vec piltniks rune*” (“Tu runā kā vecs piltenieks”) (Ēvalde 1940, 36), tāpat kā *LINEE* pētījumā gūtie dati, apliecina, ka vienas izloksnes runātāji apzinās savas izloksnes atšķirību no citām lībiskajām izloksnēm (sk. 2.2. apakšnodaļā citēto par ventiņiem, popiņiem un dundziņiem). Starp citu, burtiski tie paši Ziemeļkurzemes respondenti, kas teica, ka ventiņu un viņu pagastu izloksnes nav līdzīgas, pieminēja arī to, cik patīkami pārsteigti bijuši, pirmoreiz nokļūstot Vidzemes piekrastē un konstatējot, ka tur vietējie “*runā tāpat kā mēs*”, t. i., ar tādām pašām tipiskajām lībiskā dialekta iezīmēm – kaut gan, loģiski

⁶ Tomēr ir arī bijuši diezgan veiksmīgi mēģinājumi šo tradīciju mainīt, pierādot, ka šim dialektam ir arī savs “napietnā lietojuma potenciāls” – piemēram, B. Dambergas stāsts “Belte, tas mālders” (Damberga 2002) par lībiešu mākslinieku J. Belti. Faktiski to apliecina arī jau minētā J. Tūlika grāmata Jāņa Žīgura prasmīgajā tulkotajā. Abos literārajos darbos līdzās komiskajam parādās arī skumji un pat traģiski motīvi, bet dialekta lietojums nebūt nešķiet neiederīgs.

spriežot, šeit atšķirībām vajadzētu būt vēl lielākām! Acīmredzot šāds izlokšņu “līdzīgums” vai “nelīdzīgums” ir relatīvs – atkarīgs no tā, vai salīdzinājuma mērķis ir atrast kopīgo vai atšķirīgo.

Vārdu sakot, šķiet, ka latviešu valodas lībiskais dialekts (tāpat kā abi pārējie dialekti) vēl ir samērā maz pētīts tieši sociolingvistiskā skatījumā.

Turpmāk aplūkosim vairākas lībiskā dialekta iezīmes dažu sociolingvistisku parādību kontekstā. Piemēri ņemti no M. Rudzītes, E. Kagaines, L. Krautmanes un L. Ēvaldes publikācijām. Izmantosim arī izdevību, lai mēģinātu pierādīt lībiskā dialekta iezīmju klātbūtni arī Vecmīlgrāvī lietotajā valodas variantā (sk. zemsvītras piezīmi raksta sākumlapā). Vecmīlgrāvja piemēri lielākoties (ar dažiem izņēmumiem) ir līdz šim rakstiski nefiksētas Vecmīlgrāvja vecākās paaudzes pamatiedzīvotāju runas īpatnības, kas manā atmiņā saglabājušās no 20. gadsimta 80. un 90. gadiem. Vēlreiz jāpiezīmē, ka Vecmīlgrāvja iedzīvotāju sastāvs pēdējo pārdesmit gadu laikā ir stipri mainījies, un tāpēc šim apvidum raksturīgais runas veids šodien gandrīz nav saglabājies. (Turklāt, pat ja uz šejieni izlokšnes pētišanas nolūkos nekad nav tikusi sūtīta neviena oficiāli organizēta latviešu dialektologu ekspedīcija, jādomā, būtu neracionāli tāpēc izlikties, ka lībiskā dialekta iezīmju te nekad nav bijis, un tās nekur zinātniskās publikācijās nepieminēt... Ja to nedarīs tie nedaudzie Vecmīlgrāvja izcelsmes cilvēki, kas šodien ir saistīti ar valodniecību, tad, visticamāk, to neizdarīs neviens. Šis ir vēl viens aspekts, kur pētniekam jāapvieno gan ēmiskā, gan etiskā pieredze, vienlaikus esot arī informantam.)

3.2. Par ko liecina lībiskā dialekta gramatiskā struktūra?

Valodnieki ir vairāk vai mazāk vienprātis, ka latviešu valodas lībiskais dialekts radies, kad asimilētie lībieši sākuši runāt latviešu valodā. M. Rudzīte raksta: “*Latviešu valoda dzimtu lībiešu mutē nebija latviska. Viņi domāja savā valodā un sakāmo tulkoja, ieviesdami savas valodas elementus latviešu valodā*” (Rudzīte 1994, 289). Vispār par šī dialekta izcelsmi ir bijuši dažādi viedokļi. I. Druvieta (1990, 161–164) apraksta K. Mīlenbaha reakciju uz A. Bīlenšteina un Adalberta Becenbergera (*Adalbert Bezenberger*) argumentiem – pirmais uzskatījis, ka Kurzemē un Vidzemē līdzīgās lībiskā dialekta parādības radušās tieši lībiešu ietekmē, otrs – ka tām pamatā bijis “*latviešu valodas iekšējais spēks*” (citēts: Druvieta 1990, 161), kam piekritis arī K. Mīlenbahs. Kā liekas, sava taisnība ir abiem viedokļiem.

Lībiskajam dialektam raksturīgs vīriešu dzimtes un verba 3. personas vispārinājums – tās laikam varētu uzskatīt par spilgtākajām pazīmēm, ar kurām šo dialektu raksturo valodnieki un pēc kurām to atpazīst arī nespeciālisti. (Tādēļ konkrētus piemērus no “oficiāli atzītajām” lībiskā dialekta izlokšnēm te necitēšu, tikai piebildīšu, ka arī Vecmīlgrāvja, Mangaļsalas u. c. Rīgas piejūras teritoriju pamatiedzīvotāju valodā tās ir sastopamas.) Lībiskā dialekta gramatiskās dzimtes zudumu – resp., vīriešu dzimtes vispārinājumu – parasti nešaubīgi uzskata par konkrētu somugriskās ietekmes rezultātu, jo lībiešu valodā, tāpat kā citās somugru valodās, patiešām nav dzimtes. Taču rodas jautājums – kā izskaidrot daļējo dzimtes zudumu angļu valodā, kas pirms tam netika saskārusies ne ar vienu valodu, kurā nav dzimtes?

Jautājumi rodas arī par verba konjugēšanas paradigmu. Latviešu valodas lībiskajā dialektā vienskaitļa 3. personu, kā zināms, vispārīna, piemēram: *es ir; tu ir; viņš/viņš/viņč ir; mēs ir* utt. (Kā ilustrāciju var citēt arī šādu Vecmīlgrāvī dzirdētu divrindi: “*Mēs brauks uz Buenosaires*”, / *Es stūrēs, tu airēs*”. Arī, piemēram, kādā folkloristes Daces Bulas pētījumā par Mangaļsalas iedzīvotājiem, citējot respondentu runu (lai gan tā liekas rediģēta), vietumis atspoguļota arī šī īpatnība: “*Uz laimi met to tīklu iekšā. Jo jūs jau nezīn, vai tur būs kas (..)*” (Bula 2005, 139; izcēlums mans – D. S.-O.) Taču lībiešu valodā gandrīz visās personās un skaitļos verba formas taču atšķiras, sakrīt tikai vienskaitļa 1. un 3. persona, piemēram: *ma um/ūob* ‘es esmu’, *sa ūod* ‘tu esi’, *ta um/ūob* ‘viņš/viņa ir’, *mēg ūomō* ‘mēs esam’ utt. Tā ka šajā lībiskā dialekta īpatnībā būtu grūti saskatīt konkrēti lībiešu valodas ietekmi.

Šāda veida parādības bieži vērojamas tad, ja valoda izmainījusies spēcīgas citvalodu ietekmes dēļ – un šīm pārmaiņām nebūt nav jābūt attiecīgās svešvalodas konstrukciju tiešam pārcēlumam. Kā norādījis P. Tradžils, vienkāršošanās (*simplification*) ir “*process, kas pavada gan pidžinizāciju, gan koinē veidošanos, gan arī cita veida valodas izmaiņas. Par vienkāršošanos visbiežāk sauc regularitātes palielināšanos kādā valodas variantā, piemēram, neregulāro darbības vārdu regularizāciju. Par vienkāršošanos var saukt arī tādas parādības kā gramatiskās dzimtes zudums, locījumu galotņu zudums un semantiskās caurredzamības (semantic transparency) palielināšanās, kad, piemēram, tādas terminus kā “okulists” aizstāj “acu ārsts”*” (Trudgill 2003, 120). Kā uzsvērusi un ar dažādu valodu piemēriem demonstrējusi Ailīna Torsosa (*Eileen Thorsos*) savā pētījumā, kur apkopoti dažādu valodnieku viedokļi par šo jautājumu, valodu kontaktu izraisītā valodas vienkāršošanās parasti ir saistīta ar “*tendenci vispārināt visnemarkētāko formu*” (Thorsos 2002) – t. i., to, kurai vismazāk piemīt kādas specifiskas pazīmes, kas ierobežotu tās lietojumu. Saskaņā ar dažādu valodnieku, t. sk. Džozefa Grīnberga (*Joseph Greenberg*), attīstītajām teorijām par Prāgas skolas ieviesto marķējuma (*markedness*) jēdzienu no personām vismazāk marķētā ir 3. persona, no skaitļiem – vienskaitlis, no dzimtēm – vīriešu dzimte u. c. (Greenberg 2005). (Arī verba infinitīvs tiek uzskatīts par nemarkētu formu; dažās pidžinizācijas un kreolizācijas situācijās vispārīna tieši to.)

Kā redzējām, P. Tradžils savā skaidrojumā par valodas vienkāršošanos tieši pidžinizāciju min kā vienu no izplatītākajām situācijām, kur tā sastopama. Izdarot kopsavilkumu no dažādu valodnieku teorijām (te būtu jāmin arī Eiprila Makmahona (*April McMahon*), Suzanna Romēna (*Suzanne Romaine*), Pīters Mīlhoislērs (*Peter Mühlhäusler*), Džons Makvorters (*John McWhorter*) un daudzi citi), var teikt, ka pidžinizācija un kreolizācija ir process, kad divu savstarpēji nesaprotamu valodu kontaktā pamazām rodas jauns valodas variants. Sākumā pidžins ir vienkāršots saziņas līdzeklis, kas saskaņā ar tradicionālo viedokli balstās uz vienas valodas (t. s. substrāta) gramatiku un uz otras valodas (superstrāta) leksiku. Kad pidžins ir ieguvis attīstītāku gramatisko sistēmu, plašākas sociolingvistiskās funkcijas un runātāju kopienu, kam tā jau ir dzimtā valoda, tas kļūst par kreolu. Daļa valodnieku salīdzina pidžinus un kreolus ar t. s. “ārzemnieka runu” (*foreigner talk*), kādā runā cilvēks, kas attiecīgo valodu prot vāji, vai arī cilvēks, kurš apzināti vienkāršo valodu, lai cittautietis to vieglāk saprastu. Tādēļ pidžinu un kreolu rašanos reizēm skaidro, izmantojot tā dēvēto svešvalodas nepilnīgās apguves hipotēzi (*Imperfect L2 Learning*

Hypothesis). Daudzi pētnieki arī saskata pidžinos un kreolos līdzības ar bērnu valodu (*baby talk*) – vienkāršoto valodas variantu, kādu lieto bērns, kurš vēl mācās runāt. Jāpiemin arī reizēm pretrunīgi vērtētā, bet tomēr pidžinu un kreolu pētniecībā nu jau par klasiku kļuvusi Dereka Bikertona (*Derek Bickerton*) “valodas bioprogrammas hipotēze” (*Language Bioprogram Hypothesis*) – teorija, ka pidžinu, kreolu un arī bērnu valodas īpatnības nosaka bioloģiski iedzimta spēja arī ar nepietiekamām zināšanām radīt noteiktas semantiskas un sintaktiskas pamatkonstrukcijas.

Lai gan par bioprogrammas jēdzienu var strīdēties, nav noliedzams fakts, ka valodas vienkāršošanās procesi dažādās valodu kontaktu situācijās, tai skaitā pidžinu un kreolu veidošanās procesā, patiešām ir visai līdzīgi. Daudzi tipiski pidžini un kreoli gan ir radušies t. s. trešās pasaules valstīs koloniālisma laikmetā – vietējo valodu un kolonizatoru valodu (visbiežāk angļu un franču) mijiedarbībā. Tomēr maldīgi būtu uzskatīt, ka pidžinizācija un kreolizācija būtu raksturīga tikai attiecīgajam konkrētajam laikmetam un pasaules daļai – šie procesi lielākā vai mazākā mērā pastāvējuši vienmēr un visur, kur vien valodu kontaktu dēļ valodas ir piedzīvojušas krasas izmaiņas un ir veidojušies jauni valodas varianti. Te var minēt kaut vai romāņu valodu veidošanos uz latīņu valodas bāzes. Vairāki valodnieki arī angļu valodu tiecas uzskatīt par kreolisku, resp., to angļu valodas variantu ar reducētām (vidusangļu valodas periodā) vai atnestām (mūsdienu angļu valodā) vārdu galotnēm, zudušu gramatisko dzimti, izteikti analītisku struktūru u. c., kas izveidojās pēc 11. gadsimta franču iebrukuma Britu salās. (Dažu argumentu un pretargumentu apkopojumu sk.: Ryan 2005.) Ja jau pat angļu valodai ir iespējams pielāgot kreolu teoriju, tad nevairīsimies eksperimentālā kārtā aplūkot arī lībiskā dialekta iezīmes salīdzinājumā ar dažām no vispārzināmajām pidžinu un kreolu raksturīgākajām iezīmēm.

1. Pidžiniem un kreoliem ir raksturīgs nemarkēto formu vispārinājums, kā jau konstatējām, latviešu valodas lībiskajam dialektam patiešām piemīt.

2. Tipiska pidžinu un kreolu, kā arī bērnu valodas iezīme ir arī tā, ka priekšroku dod analītiskām, nevis sintētiskām konstrukcijām – piemēram, *mamma gul būs* ('mamma gulēs'). Arī angļu valoda, kuru daži, kā jau minējām, uzskata par kreolizācijas produktu, ir izteikti analītiska. (Katrā ziņā pāreju no sintētisma uz analītismu, fleksīvo galotņu redukciju un citas pārmaiņas, kas notikušas daudzās indoeiropiešu valodās, pētnieki nereti saista tieši ar intensīviem valodu kontaktiem.)

Analītiski veidotu konstrukciju netrūkst arī latviešu valodas lībiskajā dialektā, kaut gan pati lībiešu valoda nav īpaši analītiska, bet vairāk aglutinatīva – līdzīgi kā citas somugru valodas.

M. Rudzīte (2005, 58), piemēram, atzīmē konstrukciju pārākās pakāpes izteikšanai *jo liels* ('lielāks') Kurzemes lībiskajās izloksnēs, kas atbilst sintētiskajai formai *lielāks* latviešu standartvalodā. (Interesanti, ka vēlāk lībiešu valoda savukārt pārņēmusi no lībiskā dialekta šo analītisko konstrukciju un lieto paralēli savai aglutinatīvajai formai – piemēram, *jo piški* vs. *piškimi* 'mazāks'. Par to sk.: Rudzīte 1994, 309 u. c.) Savukārt L. Krautmane (1940, 27) Puzes izloksnē novērojusi konstrukcijas *iekš istab* ('istabā'), *iekš janvār* ('janvārī'), *iekš zil* ('zilā krāsā'). (Prievārda *iekš* lietojums ar krāsas nosaukumu novērots arī Vecmīlgrāvī.)

Analītiskajām konstrukcijām ar *iekš* latviešu standartvalodā atbilst sintētiski veidotas lokatīva formas, bet lībiešu valodā – dažādas aglutinatīvi veidotas locījumu formas.

Uzsvērsim, ka gan *iekš*, gan *jo* ir baltu cilmes vārdi – arī tādēļ šīs konstrukcijas nevar uzskatīt par lībiešu ietekmi. (Turklāt pidžinvalodai un kreolvalodai ir raksturīgi aizgūt lielu daļu leksikas – it īpaši palīgvārdus – no attiecīgās superstrāta valodas; no tās, kas dominējusi.)

Par analītismu savā ziņā var uzskatīt arī vietniekvārda *tas* plašo lietojumu noteiktā artikula nozīmē – gan Kurzemes lībiskajās izloksnēs (kur, kā raksta L. Krautmane, “*pronōmens “tas” pārmērīgi raibina izteiksmi*” (Krautmane 1940, 26)), gan arī Vidzemē, ieskaitot Vecmīlgrāvi. Reizēm vārdiem ar reducētajām galotnēm, kur locījums neparādās, tieši šī “artikula” locījums norāda uz attieksmēm teikumā. L. Krautmane atzīmē arī gadījumus (1940, 25), kad aiz vietniekvārda *tas* seko īpašības vārds ar nenoteikto galotni: *tas ōkstis ziem laiks* (‘aukstais ziemas laiks’) – tātad arī noteiktības kategoriju tur izsaka analītiski, ar “artikulu”, nevis galotni. (Lībiešu valodā artikulu nav.)

Protams, šādu vārda *tas* funkciju var uzskatīt arī par vācu valodas ietekmi; katrā ziņā latviešu sarunvalodā šāds lietojums ir izplatīts vēl šodien. Taču te vietā pieminēt arī Rebekas Posneres (*Rebecca Posner*) domu, ka valodas nestandarta variantu gramatika uzrāda vairāk bioprogrammas iezīmju nekā standartvaloda (Posner 1985; citēta: Romaine 1990, 13).

3. Ar analītismu rokokā iet minimāla fleksīvā morfoloģija, kura, kā uzsvēr daudzi autori (piemēram, McMahon 1994, 259, 266 u. c.), diezgan raksturīga pidžiniem un kreoliem – un arī bērnu valodai. Arī lībiskais dialekts ir pazīstams ar savām “norautajām galotnēm”. (Kā ar humoru izteicies kāds *LINEE* pētījuma respondents anketā, atbildot uz jautājumu par dzimtā dialekta iezīmēm: “*Nav galotns. Es nezin, kur palik, bet nav*” (‘Nav galotņu. Es nezinu, kur palika, bet nav’)...) Reizēm šķietami zudušo galotņu iemesls ir fonētisks, resp., neuzsvērto gala zilbju patskaņu redukcija – piemēram, *iet uz māj* (‘iet uz māju’), kur akuzatīva galotni neizrunā, bet tomēr uzskatām, ka vārds ir akuzatīvā. Taču reizēm sastop arī sastingušas bezgalotnes formas – sk. L. Krautmanes novēroto Puzes izloksnē (1940, 22–26): *tāds mazāk puišels* (‘tāds mazāks puišelis’), *šķūn durs* (‘šķūņa durvis’) u. c.

4. Jāpiemin, ka kontaktu izraisītā valodas vienkāršošanās procesā bieži samazinās tieši ģenitīva lietojums – piemēram, piederības funkcijā sintētisko ģenitīva formu tad bieži aizstāj ar prievārda konstrukciju vai arī ar datīvu. (Par to sk.: Peter Rosenberg 2001; viņš konstatē šādus piemērus dažos vācu valodas variantos.) Atcerēsimies, ka angļu valodā ir plaši izplatītas konstrukcijas, kur piederību izsaka ar prievārdu *of* – piemēram, *the leg of the table* (‘galda kāja’).

Kā uzsvēris Aksels Holvuts (*Axel Holvoet*), “*tāmnieku dialektam ir tendence aizvietot ģenitīvu ar citiem locījumiem, it īpaši datīvu*” (Holvoet 1994, 134). Arī M. Rudzīte min šā dialekta tendenci “*piederības pronomenu aizstāt ar pronomenu datīvu*” – piemēram, *man tēs* (‘mans tēvs’) (2005, 76). Vecmīlgrāvī piederības datīvs ir ļoti izplatīts – piemēram, *mammai kleit* (‘mammai kleita’), *Jānim mašīn* (‘Jāņa mašīna’), *man viens pazīstams* (‘viens mans paziņa’), *viņam vienai kolēģei dēls*

(‘vienas viņa kolēģes dēls’) utt. Sk. arī jau folklorizējušos frāzi *tētīm Vanadžiņš* (‘tēta Vanadžiņš’) no slavenā vecmīlgrāvieša Viļa Lāča stāsta (Lācis 1961)...

Dažreiz gan lībiskajā dialektā parādās ģenitīvs tur, kur standartvalodā tam atbilst akuzatīvs. Piemēram, ja tiešais objekts ir sieviešu dzimtē, to bieži lieto ģenitīvā – piemēram, M. Rudzītes (2005, 77) citētais *es šās tur redzej* (‘es šo (siev. dz.) tur redzēju’) Duntas izloksnē. Arī Vecmīlgrāvī tā ir izplatīta konstrukcija. No vienas puses, arī citos valodas variantos un citās valodās mēdz būt objekts ģenitīvā; no otras puses – tā kā šai dialektā tas parādās tikai sieviešu dzimtē, to varbūt var uzskatīt par hiperkorekciju. Galu galā lībiskajā dialektā, kur parasti lieto tikai vīriešu dzimti, sieviešu dzimte galvenokārt parādās tad, ja runātājs cenšas runāt īpaši “pareizi” vai ja situācija ir formālāka. Sk. arī iepriekš citēto L. Ēvaldes novērojumu (Ēvalde 1940, 47).

5. Jāpiemin vēl tāda parādība kā semantiska caurredzamība (*semantic transparency*). Semantiski caurredzami ir, piemēram, tādi aprakstoši salikteni, kuru nozīme ir skaidri noprotama no sastāvdaļām (jau iepriekš citējām P. Tradžila piemēru: *acu ārsts* vs. *okulists*).

Kā sacījis Dž. Makvorters, “*valodās, kuras uzskata par kreoliem, atvasināšana parasti ir semantiski caurredzama*” (McWhorter 1998). Iespējams, šādus piemērus varētu saskatīt arī latviešu valodas lībiskajā dialektā. Piemēram, M. Rudzītes (1994, 294) minētais *kajounams* (‘apavs’, burtiski: ‘kājā aunamais’) Svētcieņa izloksnē; E. Kagaines (2000, 14) konstatētais *mutes pillums* (‘malks, kumoss’, burtiski: ‘mutes pilnums’) Ziemeļvidzemē. Savukārt Vecmīlgrāvī dzirdēts vārds *aditais* (‘aditais’) ar nozīmi ‘džemperis’, ko, iespējams, arī var attiecināt uz šo parādību. (Arī bērnu valodai mēdz būt raksturīga semantiska caurredzamība. Piemēram, kāds četrgadīgs zēns ar salikteni *kājgalītes* aizstāj semantiski “necaurredzamo” vārdu *pēdas*.)

6. Tipiska pidžinu un kreolu pazīme ir arī tāds vārddarināšanas paņēmieni kā konversija (kuru jau redzējām dažos iepriekš minētos lībiskā dialekta piemēros) – kad vārds, nemainot formu, maina vārdšķiru. (Arī angļu valodā, tāpat kā citās analītiskās valodās, tā ir ļoti izplatīta parādība.)

Protams, neskatoties uz visām pazīmēm, laikam būtu pārāgri apgalvot, ka latviešu valodas lībiskajam dialektam patiešām pamatā bijusi pidžinvaloda un kreolvaloda ar lībiešu valodu kā substrātu un latviešu valodu kā superstrātu. Drīzāk tad varētu teikt, ka šis dialekts ir sava veida kreoloīds (*creoloid*, sk. Trudgill 2003, 31) – valodas variants, kurš, līdzīgi kreolam, piedzīvojis citvalodu ietekmi un vienkāršošanu, bet nav reducēts tiktāl, lai kļūtu nesaprotams superstrāta valodas runātājiem.

4. Kur zeme? Kur valoda?... jeb Daži secinājumi par reģionālo lingvistisko identitāti

Aplūkojot latviešu valodas lībiskā dialekta gramatisko struktūru, daļēji kļūst skaidrs, kāpēc pret šo valodas variantu palaikam ir nenopietna attieksme. Tā kā tas ar vairākām pazīmēm atgādina “ar nepietiekamām zināšanām veidotu” valodu – tādu kā pidžinvaloda vai kreolvaloda, bērnu valoda vai citautieša nepilnīgi apgūta valoda –, nav brīnums, ka tas var likties komisks.

Tiesa gan, par lībisko dialektu netrūka arī pozitīvu vērtējumu. Daudzi respondenti teica, ka tas ir sulīgāks, interesantāks u. c. nekā standartvaloda. Citi – ka tas ir lakoniskāks, ērtāks, ekonomiskāks; tajā domu iespējams pateikt īsāk un ātrāk, jo nav galotņu. Daži teica, ka šī iemesla dēļ, iespējams, ārzemniekam būtu vieglāk iemācīties to nekā latviešu standartvalodu – tāpat kā angļu valoda ir salīdzinoši vieglāk apgūstama nekā, piemēram, vācu valoda. Daži pat sacīja (lai gan te grūti bija novilkt robežu starp humoru un nopietnību), ka šis dialekts būtu labāk derējis par standartvalodas pamatu nekā vidus dialekts.

Būtībā viņi nemaz nebija tik tālu no patiesības. Latviešu rakstu valoda, kā zināms, savos pirmsākumos 16. gadsimtā vispirms balstījās uz Rīgā runāto latviešu valodu, ko bija ietekmējusi gan šī apvidus pamatiedzīvotāju lībiešu valoda, gan arī vācu valoda. Un, lai gan senāk palaiķam ticis uzskatīts, ka tālaika teksti ir tikai cittautiešu kļūdaini mēģinājumi rakstiski atveidot latviešu valodu, ir vērts apsvērt Jāņa Kušķa minējumu, ka tolaik Rīgā tiešām runāts šādā latviešu valodā – ar “*ģermānizētu morfoloģiju*” (Kušķis 1998, 72). Šajos tekstos palaiķam sastop vispārīnātu 3. personas formu; visai bieži – konstrukcijas ar *iekš* u. c. (Kušķis 1998, 73). Vērojamas arī citas analītisma iezīmes morfoloģiskajā struktūrā (par to sk. Rūķe-Draviņa 1977, 36–39). Atcerēsimies arī, ka, piemēram, neuzsvērtie patskaņi gala zilbēs tālaika rakstu valodā aizstāti ar *e* (līdzīgi kā Kurzemes lībiskajās izloksnēs un kā vidusangļu valodā 11.–15. gadsimtā). Šīs iezīmes, pat ja valodnieki tās neatzīst tieši par lībiskā dialekta ietekmi, tomēr ir visai tuvas tam. Tās uzrāda tipiskus valodu kontakta izraisītus pārmaiņu procesus, kādi veidojuši arī latviešu valodas lībisko dialektu.

Kopš Jelgavā dzīvojošais Georgs Mancelis (*Georg Mancelius*) 17. gadsimtā par latviešu rakstu valodas (tātad vēlāk arī standartvalodas) pamatu izraudzījās vidus dialektu, kuru runā Zemgales un Vidzemes centrālajā daļā, var teikt, ka gan Rīgas loma, gan arī lībiskuma loma latviešu valodas un identitātes veidošanās procesā ir savā ziņā palikusi nomaļus. Parasti gan tieši urbanizācija un pilsētas izveidošana/atgūšana, kā rāda dažādu situāciju salīdzinājums⁷, ir tautas izdzīvošanas un pašnoteikšanās garants un neatņemama sastāvdaļa (D. Strelēvica-Ošiņa 2007b un 2007c).

Arī standartvalodas veidošanās visbiežāk aizsākas tieši ar urbanizāciju, ar pilsētas attīstību. Apkopojot dažādu ekspertu viedokļus, varam secināt, ka secība parasti ir šāda:

urbanizācija > *valodu kontakti* > *kopīga saziņas valoda, koinē* > *valodas standartizācija* > *valodas “pareizības” apzināšanās*. Tā savulaik notika arī Rīgā. Taču t. s. Mancelļa reforma pilsētas valodas vietā par rakstu

⁷ Piemēram, latviešiem un Kanādas frankofonās provinces Kvebekas iedzīvotājiem (kuri kopš 18. gadsimta bija anglofonu pakļautībā) ir izdevies “atgūt” savas lielpilsētas (Rīgu un Monreālu) un oficiālu statusu savām valodām (latviešu un franču), taču lībiešiem un Kanādas pamatiedzīvotājiem (indiāņiem un inuītiem) nav nevienas pilsētas, kur viņi būtu pietiekami daudzskaitlīga grupa un varētu pilnvērtīgi attīstīt savas valodas. Tāpēc viņu lingvistiskā identitāte ir apdraudēta (D. Strelēvica-Ošiņa 2007c). Arī *LINEE* pētījumā sarunās ar respondentiem reizēm tika apsvērts jautājums, ko lībiešu kultūras saglabāšanai būtu varējusi dot lībiešu pilsēta, ja tāda pastāvētu.

valodas pamatu izvēlējās ārpus Rīgas runātu valodas variantu – un tādējādi ne vien saglabāja latviešu valodā izteikti sintētisko gramatisko sistēmu un citas senatnīgas iezīmes, bet, iespējams, arī sagatavoja augsni vēlāk izplatītajam viedoklim, ka lauku valoda un lauki vispār ir kaut kas autentiskāks, pareizāks un latviskāks nekā Rīga ar savu lielpilsētas daudzveidību (Strelēvica-Ošiņa 2007b un 2007c).

Latvijas galvaspilsēta patiešām bieži ir palikusi “neredzama” arī valodnieciskā aspektā. Tas valodas variants, kas raksturīgs Rīgai un tās apkārtni, ir maz ticis pētīts ne vien no sociolingvistiskā, bet arī, piemēram, no sintaktiskā viedokļa. (Par Rīgas valodu mēs galvenokārt zinām tikai pēdējā pusotra gadsimta laikā izteiktos kritiskos komentārus par “kārkluvāciešu” leksiku.) Pat K. Mīlenbahs apgalvoja, ka “*ap Rīgu (...) nav ne vēsts no lībiskā dialekta īpatnībām*” (pārfrāzēts: Druvieta 1990, 163). Taču, kā jau iepriekš minēts, Vecmīlgrāvī tās ir sastopamas. (Vēl 20. gadsimta 60. gados Vecmīlgrāvja skolas skolotāji, ja tie bija ienācēji un vidus dialekta runātāji, reizēm ironizējuši par vietējo skolēnu lietotajām konstrukcijām *es ir; es nav* utt.) Līdzīgas iezīmes vēl nesen bija sastopamas arī citu Rīgas rajonu iedzīvotāju runā, ja tie ir rīdzinieki daudzās paaudzēs.

Tādējādi var teikt, ka ne tikai lībiešu tauta, tēlaini izsakoties, ir pazaudējusi savu pilsētu Rīgu un lībiešu valodai Rīgā (atšķirībā no Lībiešu krasta) nav oficiāla statusa, bet arī latviešu valodas lībiskā dialekta iezīmes Rīgas un tās apkārtnes valodā bieži ir atstātas nepamanītas. Lībisko un lībiskumu (jebkurā izpratnē) šodien visbiežāk saista tikai ar Kurzemi. Kā jau minēju, respondenti bija brīnījušies, izdzirdot lībisko dialektu arī Vidzemē. Pētījuma anketās uz jautājumu, vai respondents uzskata sevi par lībieti, daži atbildēja: “*Nevaru būt lībietis, jo neesmu taču kurzemnieks.*” Savukārt reiz kādā rakstā par dialektu tēmu avīzē “Diena” (Alberte 2004) kāds kurzemnieks tika citēts: “*Rīgā nav ar ko sarunāties pa kurzemnieciskam.*” Savā ziņā tas ir tiesa – lībiskā dialekta iezīmes Rīgā un Pierīgā kļūst arvien retāk sastopamas. Iedzīvotāju sastāvam Rīgā kļūstot arvien dažādākam, virsroku ņem latviešu standartvaloda, un reizēm tieši to sauc par “*pareizo Rīgas valodu*”.

Bet cik lielā mērā lībisko dialektu var saistīt ar “īsto”, autentisko lībiskumu? Kā redzam, aplūkojot šī dialekta gramatisko uzbūvi, daudzas pazīmes tajā nav tieši lībiešu ietekmes sekas, bet valodu kontakta rezultāts. Kāda respondente apšaubīja īsto lībiešu saistību ar lībisko dialektu arī no šāda aspekta – viņasprāt, senāk tie, kam lībiešu valoda bija dzimtā, ar latviešu valodu saskārušies tikai skolā, tāpēc apguvuši un lietojuši latviešu standartvalodu, nevis lībisko dialektu... Taču reāli šādu cilvēku šodien tikpat kā vairs nav. Daudziem mūsdienu Ziemeļkurzemes (un arī Vidzemes) lībiešiem vai viņu pēctečiem pirmā valoda tomēr ir bijis tieši latviešu valodas lībiskais dialekts. Piemēram, Māras Zirnītes savākie lībiešu dzīvesstāstu materiāli (Zirnīte 2000, 84–95) rāda, ka vairums Lībiešu krasta iedzīvotāju tos stāstījuši šajā dialektā. (Līdzīgi atmiņu stāstu fragmenti lībiskajā dialektā palaikam publicēti arī lībiešu periodiskajos izdevumos.)

Un tomēr – vai lībiskais dialekts nav tāds kā surogāts; kāpēc lai to, nevis lībiešu valodu aplūkotu kā lībiešu identitātes iemiesotāju?... Līdzīgs jautājums reiz apsvērts amerikāņu valodniecisko diskusiju portālā www.languagehat.com kādā sarunā par melnādaino amerikāņu valodu (*Black English*) (2004. gada septembris). Viena no

diskusijas dalībniecēm, nesena imigrante ASV, jautāja, kāpēc melnādainie amerikāņi par savas identitātes simbolu neizvēlas attiecīgās senču afrikāņu valodas. Atbilde bija – saikne ar šiem senčiem un to valodām diemžēl jau pārāk sen ir pārrauta un daudzām melno amerikāņu paaudzēm tieši *Black English* ir dzimtā valoda un etniskās pašapziņas avots. Lībiešu pēctečiem, par laimi, saikne ar oriģinālo lībiskumu un lībiešu valodu ir salīdzinoši tuvāka. Tomēr realitāte ir tāda, ka ne visi vidējās un vecākās paaudzes lībiešu pēcteči to vairs centīsies iemācīties... Savukārt latviešu valodas lībiskais dialekts vēl šodien vairākiem tūkstošiem cilvēku var būt reģionālās vai pat etniskās identitātes simbols.

Turklāt *LINĒE* pētījuma rezultāti ļāva novērot šādu likumsakarību. Ja respondents nerunāja latviešu valodas lībiskajā dialektā, viņš apgalvoja, ka nejūtas kā lībietis, pat ja zināja par lībiešu senčiem vai arī bija mācījies lībiešu valodu. Bet, ja arī respondentam nebija pierādījumu par lībiešu senčiem un viņš neprata lībiešu valodu, viņš tomēr lielākā vai mazākā mērā jutās kā lībietis, ja vien bija lībiskā dialekta runātājs (sk. tabulu, kurā apkopotī interviju rezultāti).

Intervējamās personas kārtas nr.	Zina, ka senči bijuši lībieši	Prot (vai mēģinājis mācīties) lībiešu valodu	Runā latviešu valodas lībiskajā dialektā	Jūtas kā lībietis (vismaz daļēji)
1	jā	nē	nē	nē
2	?*	jā	nē	nē
3	jā	jā	jā	jā
4	?	nē	jā	jā
5	jā	jā	nē	jā **
6	jā	nē	nē	nē
7	jā	jā	jā	jā
8	jā	jā	jā	jā
9	jā	jā	nē	nē
10	jā	jā	jā	jā

* Jautājuma zīme (nevis atbilde “nē”) nozīmē, ka respondents kā Ziemeļkurzemes pamatiedzīvotājs apzinājās vai piekrita, ka viņam kādreiz pagātnē varētu būt bijuši lībiešu senči, pat ja tam nav pierādījumu.

** Intervējamais Nr. 5, kaut arī nedzīvo Ziemeļkurzemē un nerunā lībiskajā dialektā (jo viens no vecākiem ir vidus dialekta runātājs), izjūt savu lībisko izcelsmi tādēļ, ka interesējas par vēsturi un sava ciltskoka pētīšanu.

Līdzīgs secinājums bija izdarāms arī no rakstisko anketu rezultātiem. No 100 respondentiem tikai trīs bija tādi, kuri, uzskatīdami sevi par lībiešiem, nerunāja latviešu valodas lībiskajā dialektā. Savukārt 47 respondenti no simta jutās kā lībieši vai lībiešu pēcteči; 44 no simta runāja lībiskajā dialektā, un 26 gadījumos tās bija vienas un tās pašas personas. (Lībiešu valodas pratēju skaits viņu vidū bija daudz mazāks.) Kāds respondents atbildē uz jautājumu, vai viņš jūtas kā lībietis, rakstīja: “*Ja ventiš i lībiets, tad jā!*” (“Ja ventiš ir lībietis, tad jā!”)

Kā liekas, bieži vien latviešu valodas lībiskā dialekta prasme (vai vismaz saskarsme ar to bērnbā) ir pat drošāks ziemeļkurzemnieku lībiskās identitātes apziņas rādītājs nekā pašas lībiešu valodas prasme. (Iespējami nākotnes pētījumi varētu parādīt, cik lielā mērā tas attiecas arī uz Vidzemi un Rīgu...) Lai gan lībiskajā dialektā nav tik daudz konkrētu lībiešu valodas iezīmju, kā nespeciālisti nereti uzskata, lai gan lībiskais dialekts savas gramatiskās struktūras un arī citu iemeslu dēļ

nereti tautā tiek uzskatīts par komisku, ne īpaši nopietni uztveramu valodas variantu, tomēr daudzos gadījumos tas cilvēku apziņā saistās ar viņu lībisko izcelsmi.

Katrā ziņā ir vērts apzināties, ka arī Latvijā reģionālie valodas varianti, t. i., dialekti, var būt nozīmīgi kā reģionālās vai pat etniskās identitātes nesēji.

Avoti

- Alberte, I. Dialekts ir bagātība // *Diena*, 2004, 7. septembris.
- Auziņš A. Lībiskais mūsos // *Lībiskais līdzās: Līvōvīli kilgsō*. Projekta “Ziemeļkurzemes līvu seno amatu un kultūrvides iezīmju kopšana” vēstnesis Nr. 1, 2005.
- Black English* [Diskusija], 2004. gada septembris. Pieejams: <http://www.languagehat.com/archives/001544.php>.
- Bula, D. Vilis Lācis Mangaļsalas zvejnieku atmiņās un zvejniecība romānā “Zvejnieka dēls” // *100 gadu kopā ar Vīli Lāci*. Konferences materiāli. Rīga: Zinātne, 2005.
- Damberga, B. Belte, tas mālders // *Karogs*, Nr. 4, 2002.
- Kārklis, E. *Tā viš i ...*. Ventspils: Ventspils bibliotēka, 2006.
- Lācis, V. *Vanadziņš / Raksti. 9. sēj.* Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība, 1961.
- Lībiešu kultūras mantojums / *Ziemeļkurzeme tūristam*. Pieejams: www.ziemeļkurzeme.lv/kultura2.html
- Pakalns, G. Almas Makovskas pasakas / *Letonica. Humanitāro zinātņu žurnāls. Literatūra, folklorā, māksla*, Nr. 11, 2004, 75–111.
- Zirnīte, M. Lībiešu mutvārdu vēstures avotos / *Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis*, 54. sēj., Nr. 34, 2000, 84–95.
- Runāsim latviski. Latviešu valodas elementārkurss. 1. daļa*. Rīga: LU, 1997.
- Tūliks, Jiri [Tuulik, Jūri]. *Jūras būsana [Meretagune ast]*. Rīga: Liesma, latviešu tulkojums 1981.

Literatūra

- Andronovs, A. Par latviešu valodas izlokšņu klasifikāciju un dialektu kartēm // *Letonika. 1. kongress. Valodniecības raksti*. Rīga: Latvijas Zinātņu akadēmija, 2006, 18–31.
- Bickerton, D. The Language Bioprogram Hypothesis // *The Behavioral and Brain Sciences* 7.2, 1984.
- Blinkena, A. Kopvalodas (literārās valodas) vieta latviešu valodas vērtību skalā // *Letonika. 1. kongress. Valodniecības raksti*. Rīga: Latvijas Zinātņu akadēmija, 2006, 94–103.
- Chambers, J. K., Trudgill, P. *Dialectology*. Cambridge University Press, 2007.
- Druviete, I. *Kārlis Mīlenbahs*. Rīga: Zinātne, 1990.
- Druviete, I., Strelēvica-Ošiņa, D. Some Aspects of the Sociolinguistic Situation in Latvia: Causes and Effects. / *Suvremena lingvistika*, vol. 65. Zagreb: Hrvatsko filološko društvo, 2008, 89–114.
- Endzelīns, J. *Latviešu valodas gramatika*. Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība, 1951.
- Ēvalde, L. *Piltenes un Ziru pagasta izloksne* // *Filologu biedrības raksti*. XX sējums. Rīga: Latviešu filologu biedrības izdevums, 1940, 38–59.
- Greenberg J. *Language Universals*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter, 2005.
- Holvoet A. Notes on the Latvian Passive // *Linguistica Baltica* 3, 1994.

- Kagainē, E. Vidzemes lībiskās izloksnes – pētījumi, problēmas, perspektīvas / *Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis*, 54. sēj., Nr. 34, 2000, 11–16.
- Krautmane, L. Puzes pagasta izloksne / *Filologu biedrības raksti*. XX sēj. Rīga: Latviešu filologu biedrības izdevums, 1940, 6–30.
- Kursīte, J. *Dzejas vārdnīca*. Rīga: Zinātne, 2002.
- Kušķis, J. *Dialektālā pamata atspulgs XVI un XVII gadsimta rakstu morfoloģijā* // Baltu filoloģija VIII. Zinātniskie raksti. Rīga: Latvijas Universitāte, 1998, 68–76.
- McMahon A. *Understanding Language Change*. Cambridge: Cambridge University Press, 1994.
- McWhorter J. Identifying the Creole Prototype: Vindicating a Typological Class // *Language* 74(4), 1998, 788–818.
- Mīlenbahs K. Par valodas pareizību // *Druviete I. Kārlis Mīlenbahs*. Rīga: Zinātne, 1990.
- Posner, R. *Creolization as Typological Change*, 1985 / Citēta: Romaine S. Typological Contrasts between Pidgin and Creole Languages in Relation to Their European Language Superstrates // *Towards a Typology of European Languages*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter, 1990.
- Rindler-Schjerve, R. Regional Minority Language Research in Europe – a Call for a Change in Perspectives / *Sociolinguistica* 20, 2006.
- Rosenberg, P. *Vergleichende Sprachinselforschung: Sprachwandel in deutschen Sprachinseln in Russland und Brasilien* / *Linguistik online* 13, 1/03/2001. Pieejams: http://www.linguistik-online.de/13_01/rosenberg.html.
- Rudzīte, M. Latviešu un lībiešu valodas savstarpējā ietekme / *Lībieši*. Rīga: Zinātne, 1994, 288–319.
- Rudzīte, M. *Latviešu dialektoloģija* / Rudzīte, Marta. *Darbi latviešu dialektoloģijā*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 2005.
- Rūķe-Draviņa, V. *The Standardisation Process in Latvian. 16th Century to the Present* / *Acta Universitatis Stockholmiensis*. Stockholm: Almqvist & Wiksell International, 1977.
- Ryan, B. *Middle English as Creole: "Still trying not to refer to you lot as 'bloody colonials'"*. 2005. Pieejams: <http://www.chass.utoronto.ca/~cpercyp/courses/6361ryan.htm>
- Stonkus, A. Dialektoloģijas aktualizēšana skolu jaunatnei izstādē *Baltu valodu dialekti / Baltu kalpu tarmēs: rašytimas palikimas*. Šiauliai: Discens, 2005, 165–172.
- Strelēvica-Ošiņa D. *The City and the Country: Some Historical and Sociolinguistic Aspects of Standard/Dialect Dynamics in Latvia*. Referāts LINEE (*Languages in Network of European Excellence*) projekta seminārā, publicēts LINEE iekšējās lietošanas mājaslapā un šī raksta iesniegšanas brīdī vēl nav publiski pieejams, 2007a.
- Strelēvica-Ošiņa D. *The Presence/Absence of Urbanisation in National Awakening: Quebecois, Latvian, and Livonian Experience* / *The World in Canada, Canada in the World*. Baltijas Kanādas studiju konference, Tartu, Igaunija, 2007b.
- Strelēvica-Ošiņa D. *The Dialect as a Source of Comicality: a Sociolinguistic and Sociohistorical Insight*. / *Antiquitas Viva: the Comic/Comicality*. Klasiskās filoloģijas konference, Rīga, 2007c.
- Strelēvica-Ošiņa D. *Dialekts kā komisma avots: sociolingvistiskie un sociovēsturiskie aspekti / Antiquitas Viva*. Rīga, iespiešanās.
- Thomas, G. *Linguistic Purism*. London and New York: Longman, 1991.
- Thorsos, E. *Markedness and Morphological Change in Obsolescent Languages*. 2002. Pieejams: <http://www.swarthmore.edu/SocSci/Linguistics/papers/2002/thorsos-eileen.pdf>
- Trudgill, P. *A Glossary of Sociolinguistics*. Edinburgh University Press, 2003.

Summary

The article deals with the results of a research done within the framework of an international project. It considers various data, conclusions, and new inquiries about the people originated from Northern Kurzeme (the region of Latvia where the Finno-Ugrian minority of Livonians has survived longest) and their ethnic, linguistic, and regional identities. These identities are viewed in the context of the language or language variants they speak and in the context of the public attitudes towards the respective linguistic codes and identities. The grammatical structure of the Livonianized dialect of Latvian is also considered briefly in connection with certain sociolinguistic issues (this dialect arose in the Latvian-Livonian contact). Moreover, whenever the Livonian and Livonianized issues are discussed, one cannot perceive Northern Kurzeme as an isolated entity, without mentioning the historical and current connection of the Livonian language and the Livonianized dialect of the Latvian language with Vidzeme (another region of Latvia which used to be inhabited by Livonians) and Riga.

Kalku apraksts J. Endzelīna un K. Mīlenbaha “Latviešu gramatikā”

The Description of Calques in “Latvian Grammar” by J. Endzelīns and K. Mīlenbahs

Anita Ščucka

Latvijas Universitātes aģentūra “Latvijas Universitātes
Latviešu valodas institūts”
Akadēmijas lauk. 1, Rīga, LV-1050
E-pasts: anita.scucka@inbox.lv

Valodnieku Jāņa Endzelīna un Kārļa Mīlenbaha uzmanības lokā bijuši dažādi lingvistikas jautājumi, to skaitā arī valodu kontakti un citvalodu ietekme. Par valodu kontaktiem un citvalodu ietekmi lasāms gan dažādos atsevišķos Jāņa Endzelīna un Kārļa Mīlenbaha darbos, gan arī viņu kopdarbā “Latviešu gramatika”, kas iznākusi 1907. gadā. Minot konkrētas valodas vienības, kas darinātas vai veidotas pēc citas valodas parauga, “Latviešu gramatikā” atbilstoši attiecīgajam rakstu valodas laikposmam visbiežāk norādīts uz vācu valodas, retāk – uz krievu valodas ietekmi. Konkrēto valodas vienību apzīmēšanai “Latviešu gramatikā” nav izmantots termins *kalks*, kas aizgūts no franču valodas un valodniecības terminoloģijā ieviesies vēlāk, bet sastopami dažādi citi apzīmējumi.

Valodas attīstības gaita liecina, ka daži kalki, pret kuriem sākotnēji iebilsts, piem., derivatīvie kalki *izpārdot*, *sniegbalts* u. c., kļuvuši par literārās valodas vienībām, resp., par literāriem kalkiem. “Latviešu gramatikā” minētie konstrukciju kalki palikuši neliterāro kalku kategorijā. Nozīmīga ir valodnieku kopdarbā paustā atziņa, ka ne vienmēr līdzība dažādu valodu parādību starpā liecina par nevēlamu citas valodas ietekmi, jo dažkārt šīs parādības ir patstāvīgas attīstības rezultāts.

Atslēgvārdi: valodu kontakti, kalki, literārā valoda, lietojuma paradums.

Ievērojamo latviešu valodnieku Jāņa Endzelīna (1873–1961) un Kārļa Mīlenbaha (1853–1916) “Latviešu gramatika” nākusi klajā 1907. gadā, tātad 2007. gads ir šīs gramatikas simtgades gads. “Latviešu gramatika” pēc Dzintras Paegles veidotā mācībgrāmatu iedalījuma paaudzēs aizsāk otro mācībgrāmatu paaudzi, jo “tā iezīmē jaunu periodu latviešu valodas pētīšanā, nacionālās latviešu literārās valodas attīstībā” (Paegle 2001, 5). Gramatikas nozīmīgums vērtēts dažādos aspektos (par recenzijām sk. arī Paegle 2001, 53–57), taču šajā rakstā tā aplūkota kontaktlingvistikas un valodas kultūras aspektā, analizējot valodas kontaktu un to rezultātu (šajā gadījumā – kalku) atspoguļojumu. Kontaktlingvistikā un valodas kultūrā tiek runāts par nepieciešamu valodas normēšanu un pārlietu valodas normēšanu jeb pūrismu. Valodnieks Andrejs Veisbergs atzinis, ka latviešu valodniecībā pūrisms visvairāk vērojams tieši attieksmē pret kalkiem (Veisbergs 2006, 29).

Rakstā aplūkots, kā kalkus 20. gs. sākumā vērtējuši J. Endzelīns un K. Mīlenbahs, kā tas atspoguļojas “Latviešu gramatikā” (turpmāk – gramatika), vai un kā laika gaitā mainījusies attieksme pret konkrētiem kalkiem.

Latviešu rakstu valodas sākumposmā latviešu valoda bija ciešā kontaktā ar vācu valodu. Līdz ar kontaktu veidošanos tiek spriests par to nevēlamo ietekmi. Juris Baldunčiks norādījis, ka pirmie, kas pievērsuši uzmanību citu valodu ietekmei un aizgūtiem elementiem latviešu valodā, bija veclatviešu perioda vācu autori (G. F. Stenders, R. Šulcs, J. F. Lundbergs, K. F. Launics). Vēlāk par vācu valodas ietekmi rakstījuši latviešu autori (Baldunčiks 2005, 175–176).

Citvalodu ietekme un latviešu valodas tīrība citu jautājumu starpā bijusi arī J. Endzelīna un K. Mīlenbaha redzeslokā. Gramatikas priekšvārdos lasāms: “.. latviešu valodas avots plūst visā savā dzidrumā tagad vairs tikai vecajā paaudzē, kas vēl nav padevusies ne grāmatnieku un avīžnieku, ne svešu valodu iespaidam. Jaunā paaudze turpretim, skolās mācīdamās svešas valodas, viegli zaudē tīro valodas apziņu un runā un raksta latviski krievu un vācu valodas garā” (Endzelīns, Mīlenbahs 1907, 3¹) (citējot te un turpmāk rakstā lietota mūsdienu ortogrāfija). Krievu un vācu valodas “gars” izpaužas kalkotās valodas vienībās, kuras analizētas arī gramatikā (pirmo daļu “Etimoloģija jeb vārdu mācība” (5.–88. lpp.) sarakstījis J. Endzelīns, otro daļu “Sintakse jeb teikumu mācība” (89.–244. lpp.) – K. Mīlenbahs). Pēc citas valodas parauga darinātās vai veidotās valodas vienības gramatikā minētas dažādās nodaļās, resp., tās nav aplūkotas vienkopus (kā tas darīts, piem., Alises Lauas monogrāfijā “Latviešu leksikoloģija” (Laua 1981) vai Intas Freimanis monogrāfijā “Valodas kultūra teorētiskā skatījumā” (Freimane 1993)).

Saistībā ar valodniecības terminoloģijas veidošanās izpēti aktuāls jautājums ir gramatikā lietotā terminoloģija, šajā gadījumā – termini, kas apzīmē aizgūtās un kalkotās valodas vienības.

Lai raksturotu aizgūtās valodas vienības, gramatikā lietots īpašības vārds *patapināts*. Daži piemēri:

- “mīkstinātos *ķ*, *ģ* bez tam vēl atrod vārdos, kas patapināti [pasvītrojums te un turpmākajos piemēros mans – A. Š.] no somu (piem., *ķīsis*²), slāvu (piem., *ķurmis*), vācu (piem., *ģēvele*, *ķite*), leišu (piem., *ģiedrs*) valodām ..” (Lg, 23);
- “no vācu valodas patapināto piedēkli *-mani-* : *-manja-* (piem., *kopmanis* no lejasvācu *Kopmann* ‘tirgotājs’) pievieno arī latviešu vārdiem ..” (Lg, 32);
- “tādi vārdi kā *melderis*, *skroderis* u. c. līdz ar visu galotni patapināti no lejasvācu valodas (tā piem., *melderis* no lejasvācu *Möller*)” (Lg, 33);
- “.. piem., *slimt* .. cēlies no patapinātā (no vācu *schlimm*) īpašības vārda *slims* ..” (Lg, 60);
- “*dabūt* (.. patapināts no krievu *добыть*) ..” (Lg, 85).

Gramatikā rakstīts arī par “patapinātajiem” vārdiem *ak* (Lg, 171), *vai, ja* (Lg, 212), *un* (Lg, 215).

¹ Turpmāk rakstā šī avota norādei izmantots saīsinājums Lg un attiecīgās lappuses numurs.

² Citātos minētie valodas piemēri uzskatāmības labad rakstā slīpināti.

"Patapināšana" dažkārt attiecināta arī uz tulkotām valodas vienībām, kas veidotas pēc citas valodas parauga, resp., uz kalkošanu: gramatikā norādīts, ka latviešu valodā lieto no vācu valodas "patapināto" *bez kā* (= v. *ohne das*), un kā pareizā lietojuma paraugs pretstatīta folkloras valoda, piem., *kam tu nesi neliekama* (nevis: *bez kā tev kāds lika*), *ceps maizīti nemalusi* (nevis: *bez kā tu būsi malusi*) (Lg, 160).

J. Baldunčiks norādījis, ka aizguvumu apzīmēšanai laika gaitā lietoti dažādi termini: *sveši vārdi* (pēc vācu *fremde Wörter* parauga), *svešvārds* (pēc vācu *Fremdwort* parauga), *aizņēmums*, *palienējums*, *patapinājums* (vācu *Entlehnung*, *Lehnwort* atveidošanai) u. c. un ka termins *aizguvums* lietots, sākot ar 30. gadiem (Baldunčiks 2005, 175–178). No J. Baldunčika minētajiem terminiem (kas dažkārt arī darināti kā kalki) J. Endzelīna un K. Mīlenbaha gramatikā sastopams termins *svešvārds* (lai apzīmētu vārdu *politika* (Lg, 13) un īpašvārdu *Čukovski* (Lg, 96)) un jau minētais īpašības vārds *patapināts* (lietvārds attiecīgi būtu – *patapinājums*). Un, kā izsecināms no minētajiem citātiem, par "patapinātām" valodas vienībām gramatikā sauktas gan tieši pārņemtās valodas vienības, kas pielāgotas latviešu valodas gramatiskajai un fonētiskajai sistēmai, gan pēc citas valodas parauga darinātas vai veidotas valodas vienības. Pirmās šobrīd latviešu valodniecībā tiek sauktas par aizguvumiem (vai barbarismiem – nevēlamu aizguvumu gadījumā), otrās – par kalkiem. Taču papildus minētajiem apzīmējumiem *svešvārds*, *patapināts* gramatikā sastopami arī citi. Lai runātu par valodas vienībām, kas darinātas vai veidotas pēc vācu valodas parauga, gramatikā izmantots termins *ģermānisms* (Lg, 46, 47), kā arī dažādi tēlaini apzīmējumi, piem., *vācu valodas auglis* (Lg, 119). Nenorādot konkrēti uz vācu valodu kā ietekmētājvalodu, minēti arī apzīmējumi *svešas nezāles* (Lg, 126), *svešauglis* (Lg, 195) (šie un citi apzīmējumi minēti turpmāk rakstā, norādot konkrētus valodas piemērus). Runājot par nevēlamo ietekmi, daudzkārt norādīts uz "smakšanu vācu vai krievu valodas valgos" (piem., Lg, 95, 202, 126), kā arī uz "atrašanos vācu valodas jūgā" (Lg, 202). Norādīts arī uz vācu valodas "garu" (Lg, 198) un "talku" (Lg, 115, 142). Zīmīgi, ka tēlainie izteicieni sastopami gramatikas otrajā daļā, resp., sintakses daļā, kuru sarakstījis K. Mīlenbahs.

Skatot kalku problemātiku kopumā, uzmanība parasti tiek pievērsta valodu kopīgajām un atšķirīgajām iezīmēm. J. Endzelīns un K. Mīlenbahs dažādu latviešu valodas parādību skaidrošanai gramatikā bieži vien izmantojuši līdzības ar citām valodām, piem., skaņu mācības jeb fonētikas nodaļā norādot, ka patskanis *e* var būt izrunājams gan šauri, gan plati: "patskani *e* (garo un īso) izrunā šauri (kā krievu *e* vārdos *весь*, *эму* u. c.) un plati (kā vācu *ä* vārdos *Bär*, *Gärtner* u. c.)" (Lg, 13). Par līdzskaņa *l* izrunu teikts, ka "dažās izloksnēs *l* izrunā līdzīgi krievu "cietajam" *л*; rakstu valodā to izrunā līdzīgāki ar vācu *l*" (Lg, 20). Aplūkojot dažādas vārdšķiras, norādīts, ka divdabis ar izskaņu *-ams* var izteikt dažādas nozīmes un tas vērojams ne tikai latviešu, bet arī leišu valodā un slāvu valodās (Lg, 155), savukārt, runājot par vārdu secību teikumā, norādīts: "kā citās, tā arī latviešu valodā, vissvarīgākais nojēgums ieņem teikumā pirmo vietu" (Lg, 223). Par dažādu valodu līdzībām runāts arī citviet gramatikā (sk., piem., Lg, 128, 184, 185).

Konstatējot, ka vairākām valodām ir kopīgas iezīmes, rodas jautājums, vai tas liecina par citas valodas negatīvu (nevēlamu) ietekmi. Analizējot skaitļa vārda *viens* nozīmi, kas izsaka arī "nenoteiktu īpatnību" (piem., *bija reiz kāds jeb viens vīrs*), gramatikā norādīts, ka tāpat lietojams arī leišu *vienas*, krievu *один* un vācu valodas

artikuls, un, vērtējot līdzīgo lietojumu, atzīts: “varētu domāt, ka vācu valodas iespaids te parādās ne vien latviešu, bet arī leišu un krievu valodā. Tomēr pareizākās domas gan tās, pēc kurām visās minētās valodās meklējama patstāvīga attīstības gaita” (Lg, 121). Skaidrojot skaitļa vārda *viens* nozīmi ‘kaut kas sevišķs, savā ziņā vienīgs’, piem., *Tas tik bij viens lietus!*, norādīts, ka te “nav meklējamas vācu valodas pēdas, uz to aizrāda latviešu valodā ļoti pazīstamais sakopojums: *no vienas tiesas* – sakopojums, kuram neko līdzīgu neatrodam vācu valodā” (Lg, 121).

Tāpat iepriekš minētajos gadījumos valodu kopīgās iezīmes atzītas par patstāvīgas attīstības rezultātu, tomēr vairākos citos gadījumos runāts par nevēlamu ietekmi, resp., par citvalodu vienību kalkošanu.

Pamatojoties uz I. Freimanes piedāvāto kalku dalījumu (Freimane 1993, 349–413), gramatikā fiksētos kalkus (kas, kā jau minēts, netiek saukti par kalkiem) varam aplūkot, nošķirot šādas galvenās grupas:

- 1) vārdu kalki;
- 2) vārda formu kalki³;
- 3) konstrukciju kalki.

Papildus minētajām grupām var minēt arī fonētiskos kalkus. J. Endzelīns skaņu mācības nodaļā norādījis uz atšķirībām jeb īpatnībām augšzemnieku dialektā, minot, ka “lejšzemnieku *a* zināmos gadījumos pārvēršas par tīru (vācu vai krievu) *o* (piem., *golva* = *galva*); garais *ā* pārvēršas par tīru (vācu) *o* (piem., *broļi* = *brāļi*) ..” (Lg, 7). Runājot par atvasinājumiem ar piedēkli *-el-*, norādīts, ka dažās formās (“pa daļai laikam zem leišu valodas iespaida”) līdzskaņu *s, z, c, dz* vietā stājas *š, ž, č, ķ, ģ*, piem., *puīšelis* (: *puisis*), *maišelis* (: *maiss*), *šunelis* (: *suns*), *āzelis* (: *āzis*), *roķele* (: *roka*), *drauģelis* (: *draugs*), *mučele* (: *muca*) u. c. (Lg, 33). Taču, kā atzinusi I. Freimane, “valodas fonēmu sistēma nav tik brīvi pakļauta svešām ietekmēm kā pārējās valodas apakšsistēmas, tāpēc fonētisko kalku jēdziens nav aktuāls” (Freimane 1993, 350).

Turpmāk aplūkotas iepriekš minētās trīs galvenās kalku grupas.

Vārdu kalki

Vārdu kalku grupā analizējami semantiskie un derivatīvie kalki (gramatikā minētie leksiskie aizguvumi *ķite, dabūt* u. c. rakstā nav analizēti kā leksiskie kalki).

Uz semantiskajiem kalkiem var attiecināt norādi par vārdu *viduvējs*, ko “vairāk lieto neīstā nozīmē līdzīgi kr. *посредственный*, vācu *mittelmäßig*) ..” (Lg, 27). Lasot šo norādi, rodas jautājums, kura ir vārda *viduvējs* “neīstā nozīme”?

K. Mīlenbaha un J. Endzelīna “Latviešu valodas vārdnīcā” vārdam *viduvējs* dotas divas nozīmes, kā pirmā uzrādīta nozīme ‘der mittlere’ (t. i., ‘vidējais’) un kā piemēri minēti *viduvējs dēls, viduvējs bāleliņš*, savukārt kā otrā – iepriekš minētā nozīme ‘mittelmäßig’ un kā piemērs minēts *viduvēja labība* (Mīlenbahs, Endzelīns, 1929–1932, 581). Tāpat var secināt, ka vārdnīcā kā otrā uzrādīta nozīme, pret kuru gramatikā vēl iebilsts. Tulkojošās vārdnīcās šobrīd kā krievu *посредственный* un vācu *mittelmäßig* latviskais ekvivalents atrodams vārds *viduvējs* (sk., piem., KLV,

³ Šajā grupā atšķirībā no I. Freimanes pieejas (Freimane 1993, 383) nav iekļauti sintaktiskie kalki.

2004, 530; VLV, 2004, 475). Arī skaidrojošās vārdnīcas neuzrāda vārda *viduvējs* nozīmi 'vidējais' (sk., piem., LLVV, 1996, 424; LVV, 2006, 1169). Šajā gadījumā varam runāt par vārda nozīmes sākotnēju paplašināšanos (aizgūstot citvalodas vārdu nozīmi), pēc tam par – sašaurināšanos (sekundārajai nozīmei 'parasts, neievērojams' nomācot primāro).

Tātad vārds *viduvējs* šobrīd atzīstams par literāru semantisko kalku, to apliecina tulkojošās un skaidrojošās vārdnīcas.

Kā gramatikā aplūkoti derivatīvie kalki minami vārdi *piepaturēt*, *izpārdot*, *izpalikt*, *pasaulslavens*, *sniegbalts*, *debeszils*:

- "ģermānismi .. ir rakstos sastopamās formas *piepaturēt* (= v. *beibehalten* "paturēt"), *izpārdot* (= v. *ausverkaufen* "visu krājumu pārdot") un (visai rupja un lieka kļūda!) *izpalikt* (= v. *ausbleiben* "iztrūkt", "neierasties")" (Lg, 46);
- "ģermānismi ir .. jaunlaiku rakstos dažkārt sastopamās formas *pasaulslavens* = *ar pasaules slavu*, *sniegbalts* = *balts kā sniegs*, *sniega baltumā*, *debeszils* = *zils kā debess*, un līdzīgas formas, kur lietas vārds apzīmē to, kam pielīdzina kādu īpašību" (Lg, 47).

Par minētajiem ģermānismiem, tos kritizējot, rakstīts arī vēlāk, piem., izdevumā "Dažādas valodas kļūdas" (Endzelīns 1932, 15, 39) un "Valodas prakses jautājumi" (Ozoliņš 1935, 22).

Vērtējot, vai un kā laika gaitā mainījusies attieksme pret vārdiem *piepaturēt*, *izpārdot* un *izpalikt*, jāatzīst, ka divi no tiem, proti, vārds *izpārdot* un *izpalikt*, atzīti par literārās valodas vārdiem (LVV 2006, 429; LLVV 1975, 626). Tomēr ne visi valodnieki pauž vienotu nostāju, piem., pret vārdu *izpalikt* dažādos laikos arī iebilsts (sk., piem., Porīte 1970, 16; Karulis 1978, 198; Kušķis 2006, 30). Īpaši grūti šādā situācijā ir tekstu redaktoriem, kam jāizvēlas, kuram no pretrunīgajiem viedokļiem pievienoties, un tādējādi bieži vien nākas sastapties ar tekstu autoru neizpratni.

Arī salikteni *pasaulslavens*, *sniegbalts*, *debeszils* šobrīd atzīti par literārās valodas vārdiem. Uz šāda tipa salikteni "statusa" maiņu tieši vai netieši norādījuši vairāki autori (piem., Freimane 1993, 348; Kalme, Smiltiece 2001, 119). Šajā gadījumā var runāt par lietojuma paraduma respektēšanu, uz ko daudzkārt norādīts arī Rīgas Latviešu biedrības Valodniecības nodaļas sēdēs, kuras vadījis K. Mīlenbahs un vēlāk J. Endzelīns. Sēžu protokolos lasāms, ka, piem., konstrukcijā *vest grāmatas pēc amerikāņu sistēmas* (sal. ar v. *die Bücher führen*, kr. *вести книгу*) vārds *vest* nav lietots īstajā nozīmē, "bet to vairs nevarēs izskaust, jo esam pie tā jau stipri pieraduši; bez tam legalizēti jau arī *darbveži*, *rakstveži*, *grāmatveži* un pati *grāmatvedība*" (sk. 382. protokolu vietnē <http://eraksti.delfi.lv/forma.php?gid=96&b=1>). Šis piemērs vairāk iederētos semantisko vai konstrukciju kalku apskatā, bet vienlaikus tas norāda uz dažādu kalku tipu savstarpējo saistību un uz nepieciešamību respektēt lietojuma paradumu.

Vārda formu kalki

Analizējot ciešamo un darāmo kārtu, gramatikā norādīts uz atšķirībām krievu un latviešu valodā, minot, ka *lasās* attiecīgajā nozīmē (piem., *abi stāsti patīkami lasās*)

veidots pēc krievu *читается* parauga, un tas nosaukts par “jaunlaika ražojumu” (Lg, 126). Norādīts arī uz citiem morfoloģiskajiem jeb vārdu formu kalkiem:

- “dažās latviešu gramatikās sastopams ne reti teikums: *vārds lokās* (pēc krievu *склоняется*) *lokāms* vietā. No tādām svešām nezālēm jāizsarga rakstu valoda” (Lg, 126);
- “forma *kas nebūt* (= *kaut kas*) laikam cēlusies zem krievu valodas iespaida (*кто-нибудь*) un tāpēc nav ieteicama rakstu valodā” (Lg, 59);
- “*viens katrs, katrs viens* ir gan no vācu valodas *ein jeder* pārņemts” (Lg, 118).

Morfoloģisko kalku gadījumā nav konstatējama normu maiņa, resp., neliterāro kalku pāriešana literārajos kalkos, lai gan lietojumā tie aizvien sastopami (ko dažkārt veicina arī angļu valodas paralēles, piem., v. *ein jeder*, a. *every one*).

Gramatikā norādīts arī uz nevēlamu praksi sievietu dzimtes uzvārdus rakstīt bez galotnes vai ar vīriešu dzimtes galotni, uzsverot, ka “latviešu valoda pieder pie tām valodām, kas savā dzīvā, neaptrulinātā apziņā sajūt saskaņas jaukumu kārtas ziņā” (Lg, 95). Tāpēc, rakstot *Anna Liepiņ* (pēc vācu valodas parauga: *Anna Berg*), “latviešu valoda te smok vācu valodas valgos” (Lg, 95). Savukārt vīriešu dzimtes galotnes pievienošana sievietu dzimtes uzvārdiem (piem., *Anna Liepiņš*) vērtēta vēl skarbāk (Lg, 95–96).

Personvārdu rakstības jautājumi risināti arī turpmāk, pamatos mūsdienu normas izveidojot jau 20. gs. 30. gados (Instrukcija 1998, 4). Šobrīd vārdu un uzvārdu rakstība reglamentēta ar Ministru kabineta noteikumiem Nr. 114 “**Noteikumi par personvārdu rakstību un lietošanu latviešu valodā, kā arī to identifikāciju**”. Tajos noteikts, ka “personvārda īpašnieka dzimumu gan latviskas cilmes, gan citvalodu cilmes personvārdos (izņemot nelokāmos personvārdus) norāda vīriešu dzimtes vai sievietu dzimtes lokāmās galotnes” (sk. vietnē <http://www.likumi.lv/doc.php?id=85209&from=off>). Tomēr praksē diemžēl aizvien sastopami sievietu uzvārdi ar vīriešu dzimtes galotni, piem., *Kristīne Opolais*, un bieži vien uzvārdu īpašnieki to attaisno ar tradicionālu dzimtas uzvārda rakstību.

Konstrukciju kalki

Uz konstrukciju kalkiem ar prievārdiem *zem, apakš, no, pie, caur, priekš, uz*⁴ norādīts gramatikas nodaļā par prievārdiem. Šajā nodaļā minēts, ka:

- prievārdus *zem* un *apakš* (pēc vācu *unter*, krievu *под* parauga) lieto neīstā nozīmē: *zem tāda numura, virsraksta; zem tādiem apstākļiem, nosacījumiem; zem viņa vadības; apakš viņa rīcības*, un tie dēvēti par “svešaugļiem” (piedāvātie labojumi: *ar tādu virsrakstu, viņa rīcībā, viņam vadot* u. tml.) (Lg, 194–195);

⁴ I. Freimane šāda tipa kalkus kā sintaktiskos kalkus galvenokārt aplūkojusi vārda formu kalku apskatā (Freimane 1993, 384–388).

- "vācu valodas pēdas" redzamas arī konstrukcijās ar prievārdu *no* (*mazs no auguma, sārts no vaiga, liels no žēlastības*, pareizi: *mazu augumu, sārtu vaigu, liels žēlastībā*) (Lg, 196);
- dažās konstrukcijās ar prievārdu *pie* saskatāma varbūtēja vācu valodas ietekme: *pie joda (zum Teufel)*, savukārt konstrukcija *zvērēt pie* gan nešaubīgi atzīstama par kalku no vācu valodas (Lg, 197);
- vācu valodas ietekmē ieviesušās datīva konstrukcijas ar prievārdu *priekš* (piem., *es priekš savas līgaviņas*) (Lg, 198);
- kļūdainas ir konstrukcijas ar prievārdu *caur* (laika un darbības veicinātāja nozīmē), piem., *caur visu dienu viņu meklēju* → *visu cauru dienu viņu meklēju*; *caur Dieva spēku* (v. *durch Gottes Hilfe*) → *ar Dieva spēku, ar Dieva palīgu* (Lg, 202);
- "verdžisks tulkojums" ir *uz to* (= v. *auf das*) *labāko* (Lg, 115).

Gramatikā norādīts arī uz dažādu autoru (Ādolfija, Hūgenbergera, Bīlenšteina) kļūdaino mācību par priedēkļu saistījumu ar konkrētu locījumu, par pamatu ņemot vācu valodas sistēmu (Lg, 198).

Par citvalodu prievārdu sistēmas ietekmi vēlāk rakstījusi valodniece Daina Nītiņa. Analizējot prievārdu *apakš, zem* lietojumu dažādos rakstu valodas laikposmos, D. Nītiņa atzinusi, ka "visā rakstu valodas pastāvēšanas laikā vērojama *apakš* resp. *zem* lietojuma paplašināšanās atbilstošo citvalodu prievārdu ietekmē" (Nītiņa 1978, 55). Valodniece arī norādījusi uz prievārda *caur* lietojumu vācu valodas ietekmē: ja kontaktvalodās ir kādas prievārdisko konstrukciju paralēles, tad ciešāku kontaktu apstākļos tās tiek veicinātas, savukārt, ja šādas paralēles nepastāv, tad rodas kalkotas konstrukcijas, piemēram, līdz 19. gs. plaši tiek lietots prievārds *caur* (pēc vācu valodas prievārda *durch* parauga) (Nītiņa 1978, 71–76).

Arī minēto prievārdisko konstrukciju gadījumā līdzīgi kā morfoloģisko kalku gadījumā par normas maiņu runāt nevar (par prievārdu nozīmēm sk., piem., Paegle 2003, 187–207). Izplatīts joprojām ir prievārds *priekš* datīva konstrukcijās, savukārt prievārdu *apakš* aizstājis prievārds *zem* (Paegle 2003, 205).

Gramatikā atrodamas arī norādes uz kļūdainu teikuma uzbūvi.

- Norādīts, ka krievu valodas teikums *это слово им не употребляется* nav burtiski tulkojams kā *šis vārds no viņa nelietojas*, jo darītājs nevar būt ciešamajā kārtā (Lg, 126).
- Runājot par pavēles izteiksmi, norādīts, ka tādi teikumi kā, piem., *Lai Dievu lūdzam!* ir radušies pēc vācu valodas parauga (*Laßt uns beten*), ieteicams: *Lūgsim Dievu!* (Lg, 142).
- Atzīts, ka izteikumi *kā arī nebūtu* (pareizi: *lai būtu kā būdams*), *ko tu arī nedarītu* (pareizi: *lai tu darītu, ko darīdams*) veidoti pēc krievu valodas parauga ("krievu valodas garā") (Lg, 152)⁵.

⁵ Lietuvišu valodnieks J. Jablonskis, iespējams, izlasot J. Endzelīna rakstu par aizguvumiem no slāvu valodām, norādījis arī uz šādu konstrukciju neiederību lietuviešu valodā (Piročkinas 1986, 129).

- Norādīts, ka *kurš pēdējais* (teikumā: *daudzreiz ir jāiztiek ar kausētu ledu vai sniegu, kurš pēdējais vēl nereti ir maisīts ar smiltīm*) ir “vācu valodas auglis” (Lg, 119).
- Minēti arī piemēri, kur vācu valoda ietekmējusi vārdu secību teikumā: *es bet tev nedošu* (Lg, 216, 219). Tie, kas, palīgteikumus rakstot, darbības vārdu vienmēr novieto pēdējā vietā, “atrodas vācu valodas valgos” (Lg, 232).

Runājot par ģenitīva funkcijām, gramatikā norādīts, ka “pielikuma ģenitīvs sastopams pa laikam vīriešu kārtā, nelūkojoties uz to, vai apzīmējamais vārds vīriešu vai sieviešu kārtas”, un kā piemēri minēti vārdu savienojumi *kalpa sieva*, nevis *kalpone sieva* vai *sieva-kalpone*, “kā tagad daži uzņēmušies rakstīt pēc krievu valodas parauga”. Turpinot aplūkot defissavienojumus (defises vietā gramatikā rakstīta biedruzīme), K. Mīlenbahs norādījis, “ka no tādiem nelatviešu vārdu sakopojumiem jāizvairās”, un kā piemērus minējis defissavienojumus *latvieši-katoļi, nerīdnieki-biedri, redaktors-izdevējs* un norādījis pareizo variantu: *latviešu katoļi, nerīdnieku biedri, redaktors un izdevējs*. Atšķirības uzrādīšanai pretstatīti arī citi krievu valodas defissavienojumi, kuriem latviešu valodā atbilst vārdkopa ar ģenitīvu, piem., *золото-девушка – zelta meitiņa* (Lg, 94).

Vērtējot normas noturību, jāatzīst, ka valodas praksē no defissavienojumiem vēl aizvien vairās, tos pārvēršot vārdkopās vai salikņos (Guļevska, Miķelsone, Porīte 2002, 223) (par defissavienojumiem profesiju nosaukumos sk. Pūtele 2008, 30).

Raksta beigu daļā – vēl viens gramatikā aplūkotā kalka piemērs, kurš norāda uz lietojuma paraduma lielo nozīmi normu mainībā.

Diezgan plaši gramatikā aplūkots norādāmais vietniekvārds *tas* (Lg, 112–116). Minēti gadījumi, kad lietojums ir pareizs (piem., atkārtoti minot kādu lietvārdu, līdzīgi arī, piem., leišu, senindiešu valodā) (Lg, 113)) un kad vietniekvārds ir nevēlams (lietojot vācu valodas artikula vietā (Lg, 114)). Attiecībā uz pēdējo lietojumu norādīta vāciešu ietekme, jo tie “rakstīja latviski vācu garā” (Lg, 114). Saistībā ar vietniekvārda *tas* lietojumu K. Mīlenbahs secinājis, ka “valodas paradumam, kā ikvienam paradumam, liels spēks, tāds spēks, ka pat valodas kļūdas var palikt par nepieciešamām” (Lg, 115), un šis secinājums izdarīts, analizējot vietniekvārda *tas* savienojumu kopā ar vārdu *kungs*, proti, *tas kungs* (vācu *das Herr* “verdzisks tulkojums”), jo, vietniekvārdu nelietojot, vārds *kungs* netiek saprasts ar nozīmi ‘Dievs’ (Lg, 115).

Secinājumi

1. Norādot uz nevēlamu ietekmi, gramatikā biežāk minēta vācu valoda, retāk – krievu valoda.

2. Tieši aizgūto valodas vienību un pēc citas valodas parauga darināto vai veidoto valodas vienību apzīmēšanai lietoti termini *svešvārds, ģermānisms*, attiecīgās valodas vienības sauktas par “patapinātām”. Analīzē izmantota arī aprakstoša, tēlaina izteiksme.

3. Izmantojot šābrīža kalku klasifikāciju un terminoloģiju, var secināt, ka 1907. gadā izdotajā gramatikā dažādās nodaļās minēti un skaidroti visi galvenie kalku tipi – vārdu kalki, vārda formu kalki un konstrukciju kalki.

4. Kalku analīzē norādīts uz būtisku pazīmi, resp., uz citas valodas parauga izmantošanu, kas tiek uzsvērtā termina *kalks* definīcijās arī mūsdienās.

5. Laika gaitā neliterārie kalki dažkārt tiek atzīti par literāriem kalkiem, to veicina lietojuma paraduma respektēšana. Gramatikā minēto kalku analīze liecina, ka normu maiņa konstatējama semantisko un derivatīvo kalku gadījumā.

Avoti

- Endzelīns J., Mīlenbahs K. *Latviešu gramatika*. Rīga: Zihmaņa apg., 1907.
Endzelīns J. *Dažādas valodas kļūdas*. Papild. 4. izd. Rīga: A. Gulbja apg., 1932.
Krievu-latviešu vārdnīca (KLV). Sast. A. Darbiņa. Rīga: Avots, 2004.
Latviešu literārās valodas vārdnīca (LLVV). 3., 8. sēj. Rīga: Zinātne, 1975., 1996.
Latviešu valodas vārdnīca (LVV). Rīga: Avots, 2006.
Mīlenbahs K., Endzelīns J. *Latviešu valodas vārdnīca*. 4. sēj. Rīga: 1929.–1932.
Ozoliņš P. *Valodas prakses jautājumi*. Red. J. Endzelīns. Rīga: Ramave, 1935.
Vācu-latviešu vārdnīca (VLV). Sast. I. Andersone, L. Vjaterē. Rīga: Avots, 2004.

Interneta vietnes

- <http://eraksti.delfi.lv/forma.php?gid=96&b=1>
<http://www.likumi.lv/doc.php?id=85209&from=off>

Literatūra

- Baldunčiks J. Ar leksikas aizgūšanu saistītie jēdzieni un terminoloģija mūsdienu latviešu valodniecībā // *Linguistica Lettica* 14. Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 2005, 174–188.
- Freimane I. *Valodas kultūra teorētiskā skatījumā*. Rīga: Zvaigzne, 1993.
- Guļevska D., Miķelsone A., Porīte T. *Pareizrakstības un pareizrūnas rokasgrāmata*. Rīga: Avots, 2002.
- Instrukcija par vārdu un uzvārdu lietošanu un rakstību latviešu literārajā valodā. Rīga: VVC, 1998.
- Kalme V., Smiltņiece G. *Latviešu literārās valodas vārddarināšana un morfoloģija*. Liepāja: LPA, 2001.
- Karulis K. Vēlamie un nevēlamie vārdu savienojumi // *Latviešu valodas kultūras jautājumi*, 14. laid. Rīga: Liesma, 1978, 195–203.
- Kušķis J. *Mūsu valoda*. Rīga: Antava, 2006.
- Laua A. *Latviešu leksikoloģija*. 2. papild. izd. Rīga: Zvaigzne, 1981.
- Nītiņa D. *Prievārdu sistēma latviešu rakstu valodā*. Rīga: Zinātne, 1978.
- Paegle Dz. *Latviešu valodas mācībgrāmatu paaudzes. Otrā paaudze*. Rīga: Zvaigzne ABC, 2001.
- Paegle Dz. *Latviešu literārās valodas morfoloģija*. I daļa. Rīga: Zinātne, 2003.
- Piročkinas A. *Jono Jablonskio kalbos taisymai*. Kaunas: Šviesa, 1986.
- Porīte T. Piezīmes par rajonu preses valodu // *Latviešu valodas kultūras jautājumi*, 6. laid. Rīga: Liesma, 1970, 6–19.

Pūtele I. *Latviešu valodas profesiju nosaukumi: terminoloģiskais aspekts*. Promocijas darba kopsavilkums. Rīga, 2008.

Veisbergs A. Pūrisms un latviešu valoda // *Valodas prakse: vērojumi un ieteikumi*. Nr. 2. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 2006, 24–36.

Summary

It is well known that linguists Jānis Endzelīns and Kārlis Mīlenbahs focused on various linguistic issues, including language contacts. “Latvian Grammar” (the collective work of the two), which was published in 1907, also presents several references regarding undesirable influence from other languages. According to the respective literary language period in “Latvian Grammar” and by mentioning specific language units that have been formed after other languages, most references are made to German, some – to Russian influence. The French term calque is not used for designation of particular language units in “Latvian Grammar”, as it was introduced later in linguistic terminology, yet several other designations can be found.

The course of language development testifies that some calques which initially were not accepted, e. g. derivative calques ‘izpārdot’ (English – sell out), ‘sniegbalts’ (English – snow-white) etc, have become units of the literary language, meaning they have become literary calques. Non-literary calques include construction calques, which are mentioned in “Latvian Grammar”. The reasoning that is expressed in the collective work of both linguists is very essential. It states that the similarity of various language phenomena not always provides evidence of undesirable influence of other languages; sometimes these phenomena are just the result of independent evolution.

Derivatīvā paronīmija un literārās valodas funkcionālie paveidi

Derivational Paronymy and the Functional Styles of the Latvian Standard Language

Inta Urbanoviča

Latvijas Universitātes Filoloģijas un mākslas zinātņu fakultāte
Latviešu un vispārīgās valodniecības katedra
Visvalža iela 4a, Rīga, LV-1050
E-pasts: inta.urbanovica@lu.lv

Rakstā analizētas paronīmu izmantošanas iespējas, pievēršot uzmanību literārās valodas paveidiem. Valodas funkcionālā daudzveidība ir saistāma ar valodas līdzekļu automatizācijas un aktualizācijas tendenci, kas noteiktos paveidos realizējas atšķirīgi. Paronīmi ir savdabīgas valodas vienības, kuras var automatizēt, normējot paronīmu morfoloģiskās un semantiskās atšķirības. Šī tendence ir raksturīga literārās valodas lietišķajā paveidā un arī zinātniskajos tekstos. Savukārt poētiskajā valodā paronīmi tiek izmantoti kā aktualizēti valodas līdzekļi, realizējot to formālo un semantisko līdzību. Literārajā sarunvalodā paronīmi var funkcionēt gan kā automatizēti, gan arī kā aktualizēti elementi.

Atslēgvārdi: literārā valoda, funkcionālie paveidi, paronīmi, aktualizācija, automatizācija.

Pagājušā gadsimta pirmajā pusē Eiropā kļuva populāras funkcionālās lingvistikas atziņas, kuras definēja Prāgas lingvistiskās skolas pārstāvji. Viņi propagandēja strukturālu un funkcionālu pieeju valodas un arī literatūras pētīšanā (Soida 1968, 11), tāpēc viens no būtiskiem jautājumiem, kas ir izklāstīts arī viņu teorētiskās nostādnēs manifestā – pulciņa tēzēs (1929) –, ir valodas stratifikācijas ideja. Prāgas lingvistiskās skolas pastāvēšanas klasiskajā posmā (20. gs. 30.–40. gadi) tika izstrādātas svarīgākās atziņas par literāro valodu, kas kļuva par pamatu normatīvās lingvistikas izveidei.

Viena no svarīgākajām literārās valodas pazīmēm ir polifunkcionālums, kas nodrošina šī valodas paveida pilnvērtīgu izmantošanu dažādās sabiedrībai nozīmīgās darbības jomās. Prāgas lingvisti savās tēzēs definēja divas svarīgākās literārās valodas funkcijas (3. tēze), kas ir saistāmas ar sociālo saziņas sfēru, – poēzijas funkciju un sazināšanās funkciju. Savukārt valodiskajai darbībai, kas paredzēta saziņai, tika piedāvāti divi gravitācijas centri: situatīvā, resp., praktiskā valoda un teorētiskā jeb formulējumu valoda (sk. Тезисы Пражского лингвистического кружка 1967, 24–26; Сеplītis 1974, 100–101).

Atbilstoši šīm funkcijām var šķirt noteiktus literārās valodas funkcionālos paveidus:

- 1) lietišķās valodas paveids,
- 2) zinātnes valodas paveids,

- 3) sarunvalodas paveids,
- 4) poētiskās valodas paveids (par to sk. Freimane 1993, 33–35; Urbanoviča 2004, 71–73).

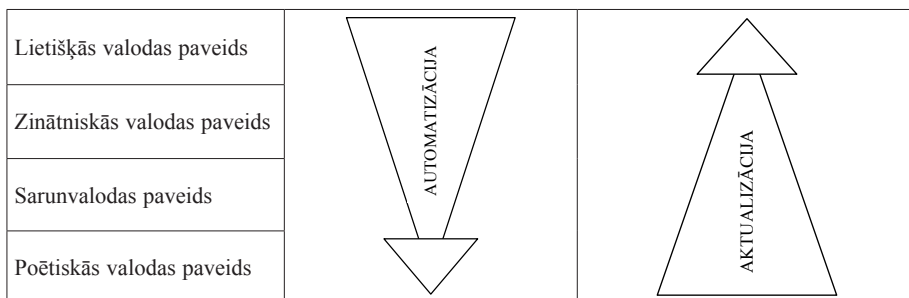
Literārās valodas funkcionālās iespējas ietekmē dažādi lingvistiski un ekstralingvistiski faktori, tomēr viens no svarīgākajiem ir atbilstošo valodas līdzekļu izvēle, kas palīdz īstenot runātāja mērķi. Valodā vērojamas divas opozicionāras valodas līdzekļu lietošanas tendences – **automatizācija** un **aktualizācija** (Гавранек 1967, 354). Automatizācijas procesu raksturo tie valodas līdzekļi, kas komunikācijas procesā šķiet pierasti. Tie ir saprotami un parasti noteiktā saziņas sfērā – galvenais automatizētu izteiksmes līdzekļu uzdevums ir nodrošināt ātru un saprotamu komunikāciju. Visi neitrālie un vispārlietojamie valodas līdzekļi ir saistīti ar automatizācijas tendenci, tie veido valodas pamatu, resp., kodolu, un nodrošina valodas pastāvēšanu. Savukārt katra jaunā vai netradicionālā izteiksmes līdzekļa ekspresija ir atkarīga no lietojuma biežuma – jo biežāk valodas elements tiek izmantots, jo pierastāks tas kļūst. Automatizācijas procesā izteiksmes līdzekļi zaudē ekspresiju, kļūst aizvien neitrālāki un ikdienišķāki. Automatizēti valodas līdzekļi tiek lietoti visos literārās valodas funkcionālajos paveidos, tomēr katrā paveidā ir vērojamas specifiskas elementu kopas, kas ir tipiskas tikai vienā saziņas sfērā.

Lietišķās vides valodā automatizēti ir gandrīz visi izteiksmes līdzekļi. Šajā paveidā ļoti svarīga ir standartizēta vienveidība, kas palīdz nodrošināt ātru un kvalitatīvu saziņu, tāpēc automatizācijas tendence ir viens no svarīgākajiem faktoriem izteiksmes līdzekļu izvēlē. Zinātniskā paveida valoda arī ir lielā mērā formalizēta, un tai ir raksturīgi automatizēti izteiksmes līdzekļi, tomēr tiem nepiemīt tik izteikts nomenklatūrisms. Prasme pēc iespējas precīzāk un skaidrāk atspoguļot noteiktu izpratni par dažādiem vairāk vai mazāk abstraktiem nojēgumiem ir atkarīga no katra autora spējām izvēlēties precīzākos valodas līdzekļus. Biežāk gan tie ir automatizēti elementi, piemēram, termini, internacionālismi u. c. (leksikā), ciešāmās kārtas konstrukcijas, blīvējumi u. c. (gramatikā), tomēr tikpat labi precīzākai izteiksmei var noderēt netradicionāli vai pat okazonāli elementi.

Ar otru valodas līdzekļu lietošanas tendenci – aktualizāciju – saistīts negaidīts un nepierasts izteiksmes līdzekļu lietojums. Aktualizētie izteiksmes līdzekļi ir netradicionāli veidoti vai nepierasti noteiktā kontekstā, tie pievērš uzmanību un biežāk ir saistīti nevis ar komunikatīvo funkciju, bet ar emfātisko iedarbību. Aktualizācija ir vērsta uz valodas zīmi un atspoguļo tās savdabību, tāpēc tai ir specifiski funkcionālie mērķi. Aktualizācijas tendence nav izplatīta lietišķās valodas paveidā un ir sekundāra zinātniskās valodas paveidā, bet biežāk vērojama sarunvalodas paveidā un ir ļoti nozīmīga poētiskās valodas paveidā. Poētiskajā valodā automatizācija izpaužas visos valodas līmeņos un determinē tekstu kā veselumu; tā ir neatņemama šī literārās valodas paveida sastāvdaļa, un tai var pakļaut jebkuru valodas vienību. Arī sarunvalodas paveidā aktualizācijas tendence ir vērojama, tomēr tā nav prioritāra, jo sarunvalodai, protams, ir jābūt interesantai, savdabīgai, negaidītai, bet tās svarīgākais uzdevums tomēr ir nodrošināt saziņu.

Gan automatizācijas, gan aktualizācijas tendence ir vērojama visos literārās valodas paveidos, tomēr to nozīmība mainās proporcionāli literārās valodas paveidu funkcijām. Schematiski to var attēlot šādi:

1. tabula

Automatizācijas tendence ir tipiska lietišķās valodas paveidā, bet tās nozīme un izplatība citos paveidos pakāpeniski samazinās, un opozicionāri pretēji funkcionē aktualizācijas tendence – tā ir populāra poētiskajā valodā, bet citos paveidos pakāpeniski samazinās. Literārās valodas elementi ir polifunkcionāli, resp., tie var gan automatizēties, gan aktualizēties. Vieni un tie paši izteiksmes līdzekļi viena paveida tekstā var funkcionēt kā automatizēti elementi, bet citā paveidā realizēties kā aktualizētas valodas vienības, piemēram, termini zinātniskā tekstā ir automatizēti, bet, nonākuši citā vidē, tie var aktualizēties (Freimane 1993, 38–39), savukārt poētismi, kas ir aktualizēti elementi, biežas lietošanas dēļ var kļūt klīšejiski.

Viena no literārās valodas parādībām, kas vienlīdz labi realizējas abās izteiksmes līdzekļu lietošanas tendencēs, ir paronīmija – noteikta paralēlismu apakšgrupa, kas ir saistāma ar valodas normatīvo aspektu. Paronīmi ir pēc skaniskās un morfoloģiskās uzbūves līdzīgi, bet semantiski atšķirīgi vienas vārdšķiras vārdi (Valodniecības pamatterminu skaidrojošā vārdnīca 2007, 287), piemēram, *audzēt* / *audzināt*, *cilvēcīgs* / *cilvēcisks*, *galējs* / *galīgs*, *virsa* / *virisma*. Visizplatītākais veids, kā valodā rodas paronīmi, ir derivācija, jo paronīmiem ir raksturīgs viens leksiski semantiskais pamats, ko var variēt, bet nedrīkst mainīt. Paronīmu problēma ir viena no valodas prakses aktualitātēm, jo līdzīgi veidoti derivāti ne vienmēr tiek lietoti pēc vieniem un tiem pašiem principiem, piemēram, adjektīvi *mutīgs* ‘ļoti runīgs’ un *mutisks* ‘tāds, kas izteikts mutvārdos’ latviešu valodā ir atvasinājumi, kuru nozīmes tiek šķirtas, savukārt vārdi *personīgs* un *personisks* tiek lietoti kā varianti. Paronīmu izmantošana ir cieši saistīta ar teksta funkcionālo aspektu – dažādos literārās valodas paveidos derivatīvi līdzīgu atvasinājumu izpratne un funkcijas atšķiras, un to nosaka attiecīgo tekstu saistība ar kodificēto normu. Ja noteiktā literārās valodas paveidā ir vērojama strikta standartizācija, arī paronīmi ir pakļauti noteiktiem normatīvajiem ierobežojumiem un tiem ir tendence automatizēties gan runas, gan rakstu formā, savukārt, ja izteiksmes līdzekļu izvēlē dominē aktualizācijas tendence, paronīmi var būt valodas spēles elements. Turpmāk rakstā analizēti tikai rakstu formā fiksēti piemēri, tomēr tie atspoguļo arī literārās valodas runas formas tendences, jo runāta un rakstīta valoda ir viena nacionālās valodas paveida atšķirīgi izpausmes veidi.

Izteiksmes līdzekļu automatizācijas tendence visspilgtāk realizējas **lietišķās valodas paveidā**. Tas ir formālākais paveids, kurā literārā valoda tiek lietota pēc noteiktām prasībām, turklāt ne tikai standartizētā, bet pat izteikti klīšejiskā veidā. Vienveidīga izteiksme ir tipiska lietišķās valodas pazīme, tāpēc arī paronīmu diferencēšanai šajā funkcionālajā paveidā ir liela nozīme. Lietišķajos tekstos

kopējs 1) ‘ko vieno viena vieta un laiks’, *kopējs dzīvoklis, brauciens*, 2) ‘kas iegūts apvienojot, summējot’, *kopējais garums*, 3) ‘kas attiecas uz vairākiem vai daudziem’, *kopējs draugs*;

kopīgs 1) ‘kas pieder vairākiem vai daudziem’, *kopīgs īpašums*, 2) ‘kas piemīt vairākiem vai daudziem’, *kopīgas intereses*, 3) ‘ko veic, izpilda vairāki vai daudzi’, *kopīgs uzdevums* (Krūmiņa, Skujiņa 2002, 66). Kaut arī atšķirības starp abiem paronīmiem ir niansētas, tomēr ir atrodamas arī norādes par atšķirībām, kas veidojas, lietojot paronīmus vienā un tai pašā kontekstā: *kopīgs dzīvoklis* ‘pieder vairākiem’ / *kopējs dzīvoklis* ‘lieto vairāki vai daudzi’; *kopīgs tirgus* ‘pieder vairākiem’ / *kopējs tirgus* ‘lieto vairāki vai daudzi’ (Skujiņa 2003, 58). Attiecīgie piemēri liecina, ka paronīmu diferencēšana ir nepieciešama lietišķajā tekstveidē, jo palīdz precizēt jēdzieniskas nianšes, kas ir juridiski un administratīvi svarīgas.

Var secināt, ka lietišķās valodas paveidā ir izveidojusies tradīcija šķirt derivatīvos paronīmus, jo tas ir nepieciešams precīzākai izteiksmei. Ja attiecīgie paronīmi tiek lietoti pazīstamā kontekstā, kas ir iestrādāts normatīvās literatūras ilustratīvajā materiālā, valodas praksē to biežāk lieto atbilstoši prasībām. Noteikta tipa lietišķajos tekstos trafaretās konstrukcijas atkārtojas diezgan bieži, tāpēc ir vērojama tendence samērā konsekventi lietot vienā kontekstā viena veida darinājumu. Šajā paveidā paronīmu lietošanas normatīvie ierobežojumi veiksmīgi realizē valodas standartizēšanas funkciju un šo ierobežojumu popularizēšana palīdz nostiprināt valodas sistēmisko izpausmi.

Literārās valodas saziņas funkcija izpaužas arī zinātniskajā sfērā. **Zinātniskās valodas paveids** mūsdienās tiek izmantots ļoti plaši. Šī paveida tekstiem jābūt precīziem, pēc iespējas pilnīgāk jāatspoguļo aprakstāmais objekts, jāparāda ceļoņu un seku likumsakarības u. tml. Zinātnes valodā izmanto izteiksmes līdzekļus, kas sniedz informāciju jēdzienos, nevis tēlos, tāpēc arī ļoti svarīga ir valodas līdzekļu automatizācija. Zinātniskās valodas izteiksmīgums izpaužas izteiktās domas skaidrībā un precizitātē, un labu zinātnisku darbu var saprast gan speciālists, gan amatieris. Valodas krāšņums slēpjas autora prasmē izteikties maksimāli saprotami un precīzi, tāpēc ļoti svarīgas ir kvalitatīvas valodas zināšanas.

Viena no svarīgākajām zinātniskā paveida iezīmēm ir literāro normu ievērošana (sk. Rozenbergs 1995, 83; Baltiņš 2003, 6). Derivatīvā paronīmija zinātniskās valodas paveidā ir attiecināma uz labām literārās valodas zināšanām, jo biežāk sastopamie paronīmi ir iestrādāti literārajā normā un atrodami gan teorētiskajos pētījumos, gan praktisku ieteikumu materiālos. Zinātniskajos tekstos paronīmus var izmantot terminoloģiskā funkcijā, ja tādā veidā izdodas veiksmīgāk realizēt zinātniskā paveida prasības. Pēdējā laikā aizvien biežāk valodas praksē parādās paronīmu pāri, no kuriem vienam ir divi sufiksi – *-ist-* + *-isk-*, piemēram, *ideāls* / *ideālistisks*, *internacionāls* / *internacionālistisks*, *formāls* / *formālistisks*, *pozitīvs* / *pozitīvistisks*, *reāls* / *reālistisks* u. c. Šādi darinājumi ir veidoti terminoloģiskā sistēmā, un katrs pāra otrais sufiksālais atvasinājums nosauc īpašību, kas ir saistīta ar kādu zinātnes nozari, virzienu u. tml. (Freimane 1993, 108) Paronīmi palīdz precīzāk izteikt nepieciešamo informāciju, piemēram, *Vispārējās temperatūras paaugstināšanās gadījumā laboratorijā tiek ievēroti vispārīgie drošības tehnikas noteikumi*. Tomēr tie nav tik standartizēti kā lietišķajā paveidā, jo abstraktos un

teorētiskos tekstos vērojama semantiskā amplitūda, kas pieļauj lietot vienā kontekstā vairākus paronīmiskus darinājumus:

Lai noskaidrotu vispārīgās (arī vispārējās) tendences (..) valodā, nepieciešami novērojumi vairākās grupās.. (Promocijas darba kopsavilkums (2004))

Anketēšana veikta (..), cenšoties maksimāli ievērot tos pašus izlases (arī atlases) kopas veidošanas principus. (Promocijas darba kopsavilkums (2004))

Prasme šķirt paronīmus ir saistīta ar zinātniskā teksta autora valodas zināšanām, jo precīzi diferencēta paronīmu lietošana ir vērojama, ja autors ir informēts par šādu valodas parādību un savā zinātnisko tekstu rakstīšanas praksē ir interesējies par to. Henrihs Zenkevičs rakstā "Ieskats zinātnisko izdevumu un publikāciju kvalitātē" pārmet, ka Latvijā pašreiz ir vērojama pavirša attieksme pret valodu un zinātniski teksti tiek rakstīti primitīvā, neizkoptā, gramatiski kļūdainā valodā, un kā vienu no kļūdainas valodas piemēriem min paronīmu *jutīgs / jūtīgs* nediferencētu lietošanu (sk. Zenkevičs 2003, 20). Pašķirstot promocijas darbu kopsavilkumus doktora grāda iegūšanai, jāatzīst, ka paronīmu nešķiršana liecina par paviršu attieksmi pret normētās valodas piedāvātajām iespējām:

.. Vispārējie (precīzāk vispārīgie) himnas žanra poētiskas jautājumi tiek interpretēti tikai kādas atsevišķas poētiskas īpatnības vai savdabības sakarā. (Promocijas darba kopsavilkums (2007))

Literatūras teorijā dominē vispārējs (precīzāk vispārīgs) fantāzijas literatūras iedalījums divās pamata žanriskajās formās .. (Promocijas darba kopsavilkums (2007))

.. viņa ilggadīgs (precīzāk ilggadējs) radošais partneris .. (Promocijas darba kopsavilkums (2007))

Literārās fantāzijas pēniecību Rietumu zinātnieku veikumā iespējams vērtēt kā patstāvīgu (precīzāk patstāvīgu) un plaši sazarotu nozari .. (Promocijas darba kopsavilkums (2007))

Ja darba autors labi pārzina normatīvos ieteikumus, paronīmi var noderēt kā semantiskie precizētājelementi tekstā:

Patības meklējumu laikā varonis sastop arhetipus to pozitīvajos un negatīvajos aspektos, pozitīvajiem vedot pie sapratnes un integritātes .. (Promocijas darba kopsavilkums (2007))

.. šis aspekts piešķir tekstam vairākus izpratnes līmeņus. (Promocijas darba kopsavilkums (2007))

Precīza paronīmu izmantošana ir kvalitatīva teksta priekšnoteikums, tāpēc literārajā valodā būtu nepieciešams izstrādāt teorētiski pamatotu paronīmu izpratni un veidot kvalitatīvas vārdnīcas, tādā veidā automatizējot paronīmu diferencēšanas principus.

Literārā valoda var izpausties arī neformālākā sfērā. Praktiski situatīvajā valodā, resp., **sarunvalodā**, paronīmu, tāpat kā citu izteiksmes līdzekļu, uzdevums ir nodrošināt saziņu. Ikdienas praktiskajai saziņai, no vienas puses, ir raksturīga izteikta skaidrība un konkrētība, bet, no otras puses, tā ir ļoti vispārīga, turklāt arī spontāna. Paronīmu semantiskajām niansēm sarunvalodā netiek pievērsta īpaša uzmanība.

Saziņas precizitāte tiek panākta ar citiem lingvistiskiem un ekstralingvistiskiem faktoriem.

Paronīmu paralēls lietojums bez semantiskas diferenciacijas liecina, ka attiecīgās zināšanas cilvēka apziņā nav automatizētas, un, tā kā šis paralēlums ir raksturīgs visiem valodas lietotājiem (gan profesionāliem valodas pazinējiem, gan parastiem runātājiem), ir pamats meklēt objektīvus lingvistiskus iemeslus paronīmu nediferencētā lietošanā.

Sarunvalodā paronīmi parādās paralēlā lietojumā, jo tiem ir samērā cieša derivatīvā saikne – viens leksiski semantiskais pamats, resp., viena vārdsķira un viena morfoloģiskā sakne. Tās nozīmes nianse, ko piešķir noteiktu afiksu variēšanās, kompensē citi lingvistiskie un ekstralingvistiskie saziņas elementi, kas tiek izmantoti noteiktā komunikācijas modelī.

Līdzīga tendence vērojama arī publicistikā, kas mūsdienās ļoti bieži pilda informatīvu saziņas funkciju. Atšķirībā no spontānās sarunvalodas publicistikas tekstus var gatavot ilgāku laika posmu un rediģēt, tāpēc šajā jomā pavisām nebūtu attaisnojama:

Mihails saudzīgi liek plaukstā mēnesi vecu purva bruņurupuci, uzliela stiprās ķepiņas, rāda, cik čaulainim pavisam cilvēcīga (precīzāk cilvēciska) nabiņa. (Neatkarīgā Rīta Avīze)

Pirmajā vietā ir izziņu (precīzāk uzziņu) grāmatas, otrajā varētu ierindot memuārliteratūru .. (Druva)

Labi vēl, ka neizrādījās, ka uz sajūsmas viļņa arī pats līdakas svērājs (precīzāk svērējs) uzkāpis uz svariem kopā ar lomu. (Diena)

.. pils apmeklētājiem būs regulāra iespēja piedalīties teatralizētā ekskursijā kopā ar šīs pils cēlāju (precīzāk cēlēju) Dž. Armitstedu. (Tukuma Ziņas)

Es nezinu, jo patiesībā tieši iespējamie ieroču krājumi bija galīgais (precīzāk galējais) piliens, kas liecināja par reālu draudu pastāvēšanu gan reģionā, gan pasaulē .. (Diena)

Viņš bija 39 gadus vecs un ar iepriekšēju sodāmību, bet policija neizpauda viņa personību (precīzāk personu) un uzbrukuma motīvus. (Neatkarīgā Rīta Avīze)

Runa ir par humanitāro (precīzāk humāno) palīdzību. (Likuma Vārdā)

Sakarā ar darbības paplašināšanos aicina patstāvīgā (precīzāk patstāvīgā) darbā Vidzemes reģiona menedžera asistentu. (Druva)

Sarunvalodā ir iespējams ne tikai automatizēt, bet arī aktualizēt paronīmus. Vineta Ernstsone uzskata, ka paronīmija var kļūt par valodas spēles paņēmienu, lai radītu komisku efektu (Ernstsone 1997, 95). Paronīmu formālā un arī semantiskā līdzība var noderēt, aktualizējot šīs valodas vienības noteiktā konsituācijā, piemēram, sastatot humoristiskos kalambūros, piemēram, *Kopīgi rokam kopēju bedri*, vai arī veidojot netipiskas asociācijas:

A: Ko tu te dari?

B: Meklēju čeku!

A: Čekists. (Pēc V. Ernstsones materiāliem)

Poētiskajā valodā izteiksmes līdzekļi tiek izmantoti tā, lai aktualizētu kādu tēlu un iedarbotos uz cilvēku emocionāli, nevis racionāli. Kaut gan kopumā literārajā valodā paronīmi ir paredzēti, lai nodrošinātu pēc iespējas precīzāku izteiksmi, tomēr poētiskajā paveidā tos izmanto arī stilistiskos nolūkos kā īpašu aktualizācijas līdzekli.

Paronīmus var izmantot kā stilistisku paņēmieni labskanīga, ritmiska teksta konstruēšanā, tie lieliski noder kā savdabīgi formāli semantiskie korelāti, kas tekstu padara noslēpumaināku, dziļdomīgāku. Šādam mērķim autori samērā bieži lieto paronīmu blīvījumus:

“Tev ir tikai jāpiedalās,” man teica. Un es piedalījos. Es piedalījos, dalījos un atkal piedalījos. Un, kad es atkal biju dalījies un piedalījies, es vienu dienu jutu, ka esmu pārdalījies. Pēc tam – ka esmu sadalījies. Kaut kas no manis bija atdalījies, kaut kas būtisks, kaut kas atdalījies, nodalījies, aizdalījies. (I. Ziedonis)

Kad viņš ripo no kalna, viņš gribētu kaut kur piekerties, aizkerties, nebremzēties, bet nevar, viņš zina: ja aizkersies, viņš izraus to bērziņu ar visām saknēm, noraus varbūt sev roku, ja piekersies. (I. Ziedonis)

Poētiskā tekstā liela nozīme ir valodas vienību skaniskajai līdzībai, tomēr paronīmu blīvēšanā tiek aktualizēta arī paronīmu nozīme, jo ar morfoloģiski līdzīgiem vārdiem var veidot gan negaidītas asociācijas, gan komisku efektu:

Kas ar tiem prom, tas pagājis – pārgājis un gandrīz vai papilnam nobungots. (M. Zelmenis)

Kad, bailēs un nogurumā trīcēdamam, atlika vien atpūsties, lai glābtos no sirdstriekas, akmens ar sašvikātiem sāniem bija vistuvāk, pret to ne atspiesties, tur ne atpūsties atsēsties – nu, tur. Stikla cietumā atsēdēties. (M. Zelmenis)

Man tie ir dāvināti, man tātad vēlēti un novēlēti. (I. Ziedonis)

Lielais Līkais, šis putnu biedēklis, ir bijis stiprāks. Viņš tās izlieca, salieca, aplieca apkārt. (I. Ziedonis)

Poētiskā tekstā var arī aktualizēt paronīmu derivatīvos modeļus, iekļaujot tekstā okazonālus darinājumus:

Tikai neviens nezina, kā viņus sauc. Brūnīši? Brūnuli? Gatavelīši? Gatavoni? Neesat dzirdējuši? (I. Ziedonis)

Ikvienu valodas īpatnību var padarīt neikdienišķu poētiskā tekstā, un labs teksta meistars arī paronīmu normatīvo aspektu prot aktualizēt un izmantot teksta kompozīcijā:

Nē, mīļais, būtība ir ļoti vienkārša – tevi izmanto pa daļām, līdzīgi kā tavu prostatu vai aknas lieltirgotavu reklāmās, tavu jūtīgumu, ja runa ir par skūšanos, bet jūtīgumu, ja par labdarības akcijām .. (N. Ikstena)

Un te nu notiek tas brīnums, ka šai fantāzijai taču arī sava pastāvība un patstāvība. Viņa atkārtojas vienmēr zināmam saturam zināmos apstākļos. (J. Rainis)

Pēdējos gadu desmitos vērojama palielināta interese par paronīmu diferencēšanas iespējām – par paronīmiem tiek rakstīts normatīvajos ieteikumos; tie aizvien biežāk

parādās skolu mācību grāmatās; paronīmu diferencēšanas iespējas ir aktuāls jautājums lietišķajā vidē utt. Bieži dažādas diskusijas par paronīmiem ir atrodamas internetā (piemēram, <http://www.calis.lv/aprunasimies/forums/thread.php?id=9993144>).

Morfoloģiskā un semantiskā līdzība ir galvenais iemesls paronīmu lingvistiskajai elastībai. Automatizācijas procesā tiek pievērsta uzmanība tām atšķirībām, kas ir raksturīgas paronīmu pāriem, savukārt aktualizācijā svarīgāka ir paronīmu morfoloģiskā un semantiskā līdzība. Paronīmi ir valodas vienības, kas apzinātas samērā nesen un pagaidām vēl netiek pilnvērtīgi izmantotas, tomēr to spēja gan automatizēties, gan aktualizēties atbilstoši literārās valodas funkcionālajai savdabībai liecina, ka šie elementi noder valodas polifunkcionālajām izpausmēm gan literārajā valodā, gan, iespējams, arī citos nacionālās valodas paveidos.

Avoti

Zinātniskie teksti:

Promocijas darbu kopsavilkumi filoloģijas doktora grāda iegūšanai (2004–2007)

Laikraksti un žurnāli:

Diena

Neatkarīgā Rīta Avīze

Druva

Tukuma Ziņas

Likuma Vārdā

Dziedinātājs

Daiļliteratūra:

Asinsbalss: latviešu literatūras miniantoloģija. Rīga: Pētergailis, 2001.

Latviešu literārās pasakas. Rīga: Zvaigzne ABC, 1996.

Latviešu stāsti. Dzīves teātris divos cēlieņos. Rīga: Dienas Grāmata, 2006.

Rainis J. *Kopotī raksti. 24. sēj.* Rīga: Zinātne, 1986.

Ziedonis I. *Epifānijas. Raksti. 3. sēj.* Rīga: NORDIK, 1995.

Literatūra

Baltiņš M. Zinātniska raksta struktūrelementi // *Konferences "Zinātnes valoda" materiāli*. Rīga: Valsts valodas komisija, 2003, 5–11.

Ceplītis L. *Valodniecības vēstures materiāli*. Liepāja: Liepājas pedagoģiskais institūts, 1974.

Ernstson V. Valodas spēle – lingvistisks ikdienas jaunrades fenomēns // *Linguistica Lettica 1*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 1997, 76–99.

Freimane I. *Valodas kultūra teorētiskā skatījumā*. Rīga: Zvaigzne, 1993.

Krūmiņa V., Skujiņa V. *Normatīvo aktu izstrādes rokasgrāmata*. Rīga: Valsts kanceleja, 2002.

Mīlenbahs K. Par galotnēm -ejs, -igs, -isks // *Daži jautājumi par latviešu valodu. 2. burtnīca*. Jelgava, 1893, 5–73.

Reidzāne B. Īpašības vārdi kopējs un kopīgs, to semantikas problēmas // *Latviešu valodas kultūras jautājumi. 14. laidniens*. Rīga: Liesma, 1978, 63–103.

Rozenbergs J. *Latviešu valodas stilistika*. Rīga: Zvaigzne ABC, 1995.

Skujiņa V. *Latviešu terminoloģijas izstrādes principi. 2. izd.* Rīga: Zinātne, 2002.

- Skujiņa V. *Latviešu valoda lietišķajos rakstos*. 2. izd. Rīga: Zvaigzne ABC, 2003.
- Soida E. *Galvenās strukturālisma skolas aizrobežu valodniecībā*. Rīga: P. Stučkas Latvijas Valsts universitāte, 1968.
- Terminoloģijas Jaunumi 2*. Rīga: LZA Terminoloģijas komisija, 2002.
- Urbanoviča I. Latviešu literārās valodas funkcionēšana un tās izpētes avoti // *Valoda dažādu kultūru kontekstā. Valoda –2004*. Daugavpils: Saule, 2004, 71–76.
- Valodniecības pamatterminu skaidrojošā vārdnīca*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 2007.
- Zenkevičs H. Ieskats zinātnisko izdevumu un publikāciju kvalitātē // *Konferences “Zinātnes valoda” materiāli*. Rīga: Valsts valodas komisija, 2003, 18–21.
- Гавранек Б. Задачи литературного языка и его культура // *Пражский лингвистический кружок*. Москва: Прогресс, 1967, 338–377.
- Тезисы Пражского лингвистического кружка // *Пражский лингвистический кружок*. Москва: Прогресс, 1967, 17–41.

Summary

There are two opposite tendencies of the use of linguistic units in language – automation and activation. Each tendency is related to different functions of language. Researchers of the Prague Linguistic School have determined four general sub-systems of standard language usage – business usage, scientific usage, colloquial usage, and poetical usage.

Automation of linguistic units is a typical tendency in business and scientific language, because the most important feature of these texts is standardisation and uniformity. Activation is the operation connected with poetical use, because at the core of this language sub-system are language signs themselves.

The article deals with the use of paronyms in different fields of Latvian standard language. Paronyms as automated linguistic units are typical of business texts and, importantly, of scientific texts. However, colloquial usage of paronyms gives evidence that the tendency towards both automation and activation of these language units is explicit in the language.

Valodas līdzekļu aktualizācija reklāmās *Actualization of Language Means in Advertisements*

Līga Vogina

Latvijas Universitātes Filoloģijas un mākslas zinātņu fakultāte
Latviešu un vispārīgās valodniecības katedra
Visvalža iela 4a, Rīga, LV-1050
E-pasts: liga.vogina@lu.lv

Valoda ir cieši saistīta ar pārmaiņām visās dzīves jomās. Valodas sistēma atspoguļo norises sabiedrībā. Līdzās dažādiem jauninājumiem ikdienas dzīvē arī valodas sistēma atbilstoši mainās – rodoties jaunām reālījām, valodas lietotājiem nepieciešami jauni vārdi, kādos saukt šīs reālījas. Tādā veidā valodas sistēma tiek bagātināta. Taču valodu var padarīt ekspressīvu un iedarbīgu, izmantojot valodā jau pastāvošus modeļus. Tādēļ valodas sistēma ik pa laikam jāpārskata, jo tas, kas iepriekš šķitis novecojis, laikam ejot, atkal var kļūt noderīgs un aktuāls. Tādējādi valodā var atrast daudz derīgu un pārbaudītu līdzekļu, kurus atkal pielāgot jaunai saziņas situācijai.

Rakstam izvēlēts tieši šis aspekts, respektīvi, valodas krājuma aktualizēšana noteikta komunikatīvā mērķa sasniegšanai. Pēc autore domām, viena no izpētei parocīgām jomām ir reklāma. Tā ir ļoti dinamiska joma, kas mainās līdzī laikam, tādēļ ir pamats domāt, ka arī noteiktu valodas līdzekļu izvēle reklāmās atklāj pārmaiņas valodas sistēmā.

Analizējot reklāmtекstus, kas no 2007. gada līdz 2008. gadam publicēti laikrakstos „Diena” un „5 min”, žurnālos „TV Izklaide” un „SestDiena”, kā arī bija apskatāmi pilsētvidē, autore par lietderīgu uzskatījusi šķirt trīs reklāmtекstu grupas. Šķīrumam par pamatu ņemti reklāmtекstos lietotie valodas līdzekļi. Vienā no visplašākajām grupām ir reklāmas, kurās iekļauti frazeoloģiski vai citi plašai sabiedrībai zināmi vārdu savienojumi. Otrā grupa apvieno reklāmas, kurās attēlotais priekšmets tiek personificēts, tātad reklāmās tiek lietotas metaforas. Šīs divas grupas ataino valodas pārmaiņu pozitīvo pusi – tradicionālu valodas līdzekļu iesaistīšanu jaunā kontekstā, tādējādi aktualizējot tos. Trešajā grupā ir apvienotas tās reklāmas, kurās apzināti iekļautas valodas kļūdas, sarunvalodas un pat vienkāršrunas elementi. Šī grupa iezīmē negatīvas pārmaiņas valodas līdzekļu izvēlē, jo apzināti tiek popularizēta paviršība un neuzmanība gan valodas līdzekļu izvēlē, gan saziņā.

Atslēgvārdi: valodas pārmaiņas, reklāma, valodas līdzekļu aktualizācija, preskriptīvi lietoti frazeoloģiski, okazionāli frazeoloģiski.

Mūsdienās reklāmas redzamas ik uz soļa gan pilsētvidē, gan arī plašsaziņas līdzekļos – vairākkārt tiek atkārtotas televīzijā, nemitīgi zib acu priekšā internetā un parādās drukātajos medijos. Ņemot vērā reklāmu pārpilnību, jāteic, ka reklāmtекsti nenoliedzami iespaido valodu, jo tie tiek ievēroti, kā arī vērtēti.

Vārdam *reklāma* [lat. *reclamare*] atrodamas šādas nozīmes – 1. apmaksāta, citādi atlīdzināta vai pašu reklāmas izplatītāju popularitāti veicinoša ziņa, informācijas izplatīšana; informācijas izplatīšanas pasākumu kopums; 2. apmaksāti vai citādi atlīdzināti uzraksti, plakāti, radiopaziņojumi, sludinājumi, video vai kino sižeti, kā arī

īpaši pasākumi (prezentācija, degustācija u. c.), kuru nolūks ir piesaistīt uzmanību, radīt interesi par precēm, dažādiem pakalpojumu veidiem, firmām, personām, to darbību u. tml., popularizēt tos, lai palielinātu pieprasījumu pēc tiem (ISV 2005, 646).

Tā kā reklāmas sūtība ir informēt un tādējādi arī ietekmēt pēc iespējas plašāku sabiedrības daļu, tiek izmantoti ne vien spilgti vizuālie līdzekļi, bet arī dažādi valodas līdzekļi. Pētījuma mērķis ir konstatēt, cik lielā mērā sastopama valodas līdzekļu aktualizācija reklāmās, kā arī – kādi valodas līdzekļi tiek lietoti reklāmtekstu izveidē.

Sabiedrība ir pieradusi pie milzīgā reklāmu apjoma, nekas vairs nepārsteidz ne vizuāli, ne valodiski, jo robežas starp valodas funkcionālajiem paveidiem, starp to, kas ir un kas nav pieļaujams publiskā vidē, ir kļuvušas pavisam trauslas. Tādēļ tiek meklēti arvien jauni izteiksmes veidi, kā panākt, lai reklāma paliktu patērētāja prātā. To nodrošina valodas līdzekļu aktualizācija. Tā ir „tāds valodas līdzekļu lietojums, kas pats par sevi pievērš uzmanību un tiek uztverts kā neparasts” (Freimane 1993, 38).

Lai strukturētu reklāmās aktualizētos valodas līdzekļus, raksta autore grupējusi reklāmas, par pamatu ņemot to, kāds valodas līdzeklis reklāmā ticis izmantots. Turpmāk tekstā tiks minētas šīs reklāmu grupas.

Analizējot reklāmās lietotos valodas līdzekļus, pirmā grupa, kas jāmin, ir reklāmas, kurās iekļauti frazeoloģismi vai arī frāzes, kas parasti tiek lietotas citā saziņas situācijā un nozīmē. Frazeoloģismi, kā zināms, ir stabili vārdu savienojumi, kas nostiprinājušies valodā, taču ikdienā tie tiek izmantoti visai reti. Ja tomēr ikdienas saziņā tiek lietoti frazeoloģismi, tas tiek darīts ar vēlmi pastiprināt, uzsvērt teiktā nozīmi. Iepriekš jau tika rakstīts par reklāmas sūtību, proti, ietekmēšanu, lai gūtu materiālu labumu. Lai tas veiksmīgi izdotos, nepieciešama pārdomāta valodas resursu, respektīvi, līdzekļu, izvēle. Frazeoloģismi nenoliedzami bagātina valodu, paver daudz plašākas izteiksmes iespējas, tādēļ tie lieti noder, veidojot reklāmas. Frazeoloģismi ir tie, kas palīdz uzburt noteiktu situāciju, reklāmas veidotājiem palīdz pasniegt pašu izdomātu stāstu vai tēlu, kas paliktu patērētājam atmiņā. No vienas puses, ar frazeoloģismiem situācija tiek paspilgtināta, bet, no otras puses, iekļaujot šādus stabilus vārdu savienojumus jaunā kontekstā, tie tiek aktualizēti. Frazeoloģismus, kā raksta Dite Liepa, var lietot gan preskriptīvi, gan okazionāli. „Lietojot frazeoloģismu preskriptīvi, tas tiek iesaistīts tekstā bez būtiskām izmaiņām – ar tradicionālu nozīmi. Preskriptīvi lietotu frazeoloģismu ir daudz – šķiet, tas ir vieglākais ceļš, lai ātri izdomātu virsrakstu vai raksturotu kādu parādību. (..) Tas liecina par minēto frazeoloģismu tradicionalitāti, – frazeoloģisms netiek veidots no jauna, tas tiek reproducēts, un visi vienas valodas runātāji ar to saprot vienu un to pašu nozīmi” (Liepa 2002, 191).

Šajā grupā patiešām vairāk ir preskriptīvi lietotu frazeoloģismu. Te jāmin vairāki piemēri.

Zvaigžņu lietus

Latvijas Neatkarīgā televīzija izklaidējoša raidījuma nosaukumam un reklāmā ir izvēlējusies skanīgu vārdu savienojumu *zvaigžņu lietus* (TVI). Te rodas asociācija ar parādību, par ko runā astronomijā. Vārdam *zvaigzne* ir vairākas nozīmes. Pirmā

nozīme ir ‘sfērisks debess ķermenis, kas sastāv no kvēlojošām gāzēm (plazmas) un izstaro gaismu’, otrā nozīme ir ‘cilvēks, kam (kādā nozarē) ir izcili nopelni, sasniegumi; slavenība’ (LVV 2006, 1203). Šajā reklāmā tiek aktualizēta vārda *zvaigzne* otrā, pārnestā nozīme. Lai gan šī nozīme sarunvalodā tiek bieži lietota, tomēr te jāmin vēlme salīdzināt dabas parādību ar kādu notikumu. Šāds nosaukums liek domāt, ka raidījums būs tikpat krāšņs kā dabas parādība.

Zelta zivtiņa

Tālrunu operatora TELE 2 priekšapmaksas sarunu kartes nosaukumam izvēlēta labi zināma vārdkopa *zelta zivtiņa* (TVI). Šis tēls pazīstams no pasakām. *Zelta zivtiņa* ir dāsna un piepilda trīs vēlēšanās. Analizējot reklāmtekstus, atklājas, ka spilgti attēli un skaļi saukļi nebūt nenodrošina reklāmas popularitāti. Ir kāda būtiska reklāmu iedarbīguma formula – iedarbīgākas un atmiņā vairāk paliekošas ir tās reklāmas, kuras ir veidotas kā nelielas izrādes vai filmas, respektīvi, tās ir sižetiskas. Ar Zelta zivtiņas karti saistītās reklāmas ir stilistiski vienotas ne vien vizuāli, bet arī valodiski. Reklāmām izvēlētie teksti vienmēr vedina domāt, ka ar šo karti noteikti izdosies piepildīt vismaz trīs vēlēšanās. Turklāt zelta zivtiņas tēls reklāmās tiek papildināts ar ciparu 3, kas bieži tiek uzskatīts par laimīgu.

Gara maize

Latvijas Mākslas akadēmijas studentu mākslas darbu izstādes–tirdziņa nosaukumā ietvertais vārdu savienojums *gara maize* (D) ir tikpat zināms kā *dienišķā maize*. Vārdam *maize* otrā un pārnestā nozīme ir ‘pārtika, uzturs’ (LVV 2006, 615). Tātad ar gara maizi domāts garīgs baudījums. Izstāde sola sniegt ne vien garīgu baudījumu, bet arī pauz nostāju, ka pašlaik lielāka vērība tiek veltīta materiālām, taustāmām lietām, aizmirstot par garīgu bagātināšanos. Interesanti, ka šīs reklāmas veidotāji reklāmā ietvēruši nevis vienkārši maizes klaipa attēlu, bet gan franču garās baltmaizes jeb bagetes attēlu. Tādējādi papildus tiek uzsvērtā un aktualizēta arī dažādu vārdšķiru vārdformu sakritība, respektīvi, substantīva *gars* vienskaitļa ģenitīva un adjektīva *garš* sieviešu dzimtes vienskaitļa nominatīva formu sakritība. Tā ļauj sasniegt kāroto rezultātu, proti, uzrunāt auditoriju pat tad, ja šajā nosaukumā neviens nesaklausītu šo stabilo vārdu savienojumu. Runājot par homoformām, jāmin vēl kāda reklāma: firmas *Trodeks* reklāma ar saukli – **HP DĀVINA MĒNESI** (D). Te arī izmantota vārdu *mēness* un *mēnesis* akuzatīva formu sakritība.

Interesanti ir arī nākamie piemēri.

No pusvārda

Ikdienas saziņā itin bieži ir sastopams vārdu savienojums *saprusties no pusvārda*. Parasti šādi saka par draugiem vai domubiedriem, kas ļoti labi viens otru saprot vai domā līdzīgi. Šis vārdu savienojums izvēlēts arī Aizkraukles bankas reklāmai, kurā solīts – mēs sapratīsimies *no pusvārda* (SD). Reklāmas veidotāji centušies pārliecināt cilvēkus, ka tieši šī banka kredītu jomā ir kā labs draugs, kas ir blakus gan priekos, gan neveiksmēs. Reklāmai ir arī ļoti piemērots vizuālais noformējums – patiešām attēlots tikai pusvārds, pārējais ir it kā nodzisis.

Ziemassvētku zvaigzne

Kādā datortehnikas reklāmas tekstā pirms Ziemassvētkiem tika izmantots vārdu savienojums *spožākā Ziemassvētku zvaigzne* (SD). Ziemassvētku zvaigzne saistās ar Bībeles notikumiem. Tātad reklāmas veidotāji gribējuši atgādināt sabiedrībai bībeliskos notikumus, salīdzināt datoru ar zvaigzni, kas rāda ceļu un aizved pie kaut kā ļoti būtiska, kā arī izcelt tieši šo datoru pārējo vidū.

Pirmajā grupā iekļaujami arī tie reklāmteksti, kuros ir okazonāls frazeoloģismu lietojums. Okazonālismi, kā zināms, ir kāda autora jaunradīti vārdi vai frāzes, ko lieto, lai īpaši raksturotu kādu parādību. Pārveidojot frazeoloģismus, tie labāk iekļaujas tekstā un atklājas jaunā gaismā, tātad tiek aktualizēti. Multiplikācijas filmas reklāmā atrodams okazonāls frazeoloģisms

No stropa bēgsi – ķezā tiks.

Multiplikācijas filmas *Par bitēm* reklāmā ir pārfrāzēts frazeoloģisms *No vilka bēg, uz lāci krīt*, kas tiek lietots, lai pateiktu, ka, 'vairoties no kādām nepatikšanām, nokļūst vēl lielākās nepatikšanās' (LFV 2000, 1178). Pēc analogijas šī frazeoloģisma vietā tiek izdomāta jauna frāze: *No stropa bēgsi – ķezā tiks* (jo ar bitēm nekad neko nevar zināt) (SD).

Otrā grupa, kura nošķirama, par pamatu ņemot reklāmā izmantotos valodas līdzekļus, ir reklāmas, kurās galvenais objekts, priekšmets tiek personificēts, raksturots kā dzīva būtne.

Te jāmin vairāki piemēri.

Honda Civic reklāmā automašīnas jaunais dizains salīdzināts ar skaistas sievietes ārieni, sakot, ka skatītāja priekšā ir *īsta skaistule* (D).

Ford Mondeo jaunā automašīnas modeļa reklāma ir vēl iedarbīgāka, jo tajā apgalvots, ka *dzīvot ir tik aizraujoši, ja blakus ir īstā* (SD). Šāds teikums rada asociācijas ar dzīvesbiedri, jo ļoti bieži īpašības vārdu *īsts* ar noteikto galotni lieto, lai uzsvērtu partneru piemērotību, saderību. Viena no vārda *īsts* nozīmēm, ja tas lietots ar noteikto galotni, ir 'vispiemērotākais' (LVV 2006, 401).

Mašīnai gluži tāpat kā cilvēkam ir ģimene. Piemēram, vienas markas dažādu modeļu automašīnas veido ģimeni *Audi* markas reklāmā – *Audi A6* un *Audi A3* ir mašīnas *no labas ģimenes ar nevainojamu reputāciju* (SD). Saziņā frāze *no labas ģimenes* apliecina, ka šādai ģimenei patiešām ir nevainojama reputācija, tātad arī katram no ģimenes locekļiem ir nevainojama reputācija. Tas savukārt ir kā kvalitātes zīme, kurai droši var uzticēties.

Aicinot ziedot līdzekļus Vecās Ģertrūdes baznīcas tornīšu remontam un izgaismošanai Ziemassvētku laikā, baznīca nodēvēta vienkārši par *Ģertrūdi, kas skumst* (D). Tādā veidā rodas asociācijas ar kādu vecu un sirmu sievīti, kurai vienai pašai pirmssvētku laikā ir skumīgi.

Savukārt, runājot par *trešo grupu*, jāsecina, ka ir liels īpatsvars tādu reklāmu, kurās izmantoti sarunvalodas vai pat vienkāršrunas vārdi. Šī ir vismainīgākā valodas sistēmas daļa, kas atspoguļo pārmaiņas modes vārdu lietojumā. Sarunvalodas un vienkāršrunas vārdi reklāmās atspoguļo tā brīža aktualitātes sabiedrībā. Daļa šajā

grupā iekļauto reklāmu atklāj tādas vārdu nozīmes, kas nav atrodamas vārdnīcā, kā arī nav saistāmas ar nozīmes pārnēsumu.

Šajā vietā var minēt šādas reklāmas.

Nordea banka saviem klientiem iesaka: „*Necepies! Labāk vāries!*” (SD). Ar vārdu *cepties* domāta uztraukšanās vai dusmošanās, gaušanās par kaut ko, bet ar vārdu *vārties* domāta peļņas gūšana. Protams, šie vārdi paši par sevi ir nozīmes ziņā neitrāli (*cepties* – ‘karst uz uguns taukvielās’ (LVV 2006, 198), *vārties* – viena no nozīmēm ir ‘atrodies šķidrumā, tikt apstrādātam, pārveidotam; tikt gatavotam’ (LVV 2006, 1152)), tie iegūst jaunu nozīmi un kļūst ekspresīvi reklāmā.

Sarunvalodā bieži lietots naudas apzīmējums ir *kāposts*. *Sampo banka* šo apzīmējumu apspēlē gan reklāmas tekstā, sakot „audzē kāpostu krājkontā”, gan arī vizuālajā noformējumā – kāpostlapas naudaszīmju izskatā (PM).

Trešajā grupā ir iekļaujamas arī reklāmas, kuru teksts liek domāt par kaut ko aizliegtu, noklusētu. Piemēram, priekšapmaksas sarunu kartes *Toxic* reklāmā *Ziemassvētki* ir *Z-svētki* (SD), kas vispirms liek domāt par ikdienas saziņā esošo paviršību, kā arī par to, ka noteiktā vecuma grupā tā izteikties ir ļoti moderni. Šādā reklāmā vārds *Ziemassvētki* šķiet pārāk tradicionāls, neinteresants, tādēļ tā vietā lieto *Z-svētkus*, kas zināmā mērā funkcionē kā eifēmisms. Iespējams, ka šajās reklāmās būtu jāmeklē citu valodu ietekme (piemēram, angļu valodā *Xmas* vārda *Christmas* vietā), tomēr tam būtu veltījams atsevišķs pētījums.

Noteikti jāmin arī tās reklāmas, kurās izmantotais teksts (visbiežāk gan kopā ar vizuālo noformējumu) raisa divdomīgas asociācijas. Piemēram, Latvijas Universitātes sludinājumu dēli rotāja piedāvājums studentiem *pagarināt savu ISIC karti*. Reklāmas makets veidots, par pamatu ņemot kaila jauna vīrieša fotogrāfiju, bet reklāmas teksts izvietots zem vidukļa līnijas, tādējādi reklāmas veidotāji skatītāju (lasītāju) mudina domāt par noteiktām ķermeņa daļām.

Veselīga dzīvesveida portāls *www.gi.lv* pašreklāmai izvēlējis dažādās dzīves situācijās lietoto frāzi *izmēram ir nozīme* (SD), ko ļoti skaidri ilustrē attēls – salīdzināta liela izmēra un maza izmēra sieviešu apakšveļa. Te varētu sacīt, ka visa reklāma funkcionē kā eifēmisms, ko ‘lieto kāda rupja vārda, arī intīma vai tabuēta nosaukuma vietā’ (ISV 2005, 184).

Vēl var šķirt reklāmas, kuras apzināti veidotas nepareizā valodā. Tādā veidā tiek panākta, piemēram, līdzība ar kādu citu valodu. Te jāmin tālrunu operatora *Bite* reklāma, kurā atdarināta sicīliešu mafijas bosa izruna:

„*Zvani bez maksas tava papà e mamà, un citi mīļi, ja tu es ģimene...! Tas ir piedāvājums tu nevar atteikties! Sapratto?!*”, turklāt iekavās zem teksta ierakstīts – lasi skaļi ar smagu sicīliešu akcentu (D).

Runājot par apzināti nepareizi rakstītiem reklāmu tekstiem, noteikti jāmin arī būvmateriālu veikala reklāma, kurā melnādains vīrietis saka: „*Mans grib remontēt tavs māja*” (PM). Pēc šīs reklāmas publicēšanas sabiedrībā izvērtās plaša diskusija par to, vai šāda reklāma ir uzskatāma par pieņemamu, vai tā tomēr pauž diskrimināciju pret noteiktas rases pārstāvjiem, uzskatot viņus par nekvalificētiem strādniekiem, kam padodas tikai fizisks darbs.

Savukārt tirdzniecības centra *Spice* ziemas kolekcijas izpārdošanas reklāma, kuru varēja aplūkot pilsētvidē, iedvesmojusi Aivaru Ozoliņu rakstam „Sivn, bīsties valodas centra riikarīļu!” (raksts publicēts 2008. gada 5. februārī laikraksta „Diena” 6. lappusē). Raksts bija pārdomas par valodas centra centieniem normēt latviešu valodas publisku lietojumu. Žurnālists rakstā paudis neizpratni par to, ka valodas centrs „administratīvi sodījis tirdzniecības centru *Spice*, kas ziemas kolekcijas izpārdošanu bija reklamējis ar plakātiem, kuros vēstīts: *Zims kolecijas izprdana!*. A. Ozoliņš attaisnojis šādu reklāmu, jo „sodīšana par acīmredzami apzinātu valodas lietošanu reklāmas efekta sasniegšanai – pārsteigt un pievērst uzmanību – robežojas ar cenzūru”. Kaut arī rakstā teikts, ka šai reklāmai bijis arī „tulkojums”: *Ziemas kolekcijas izpārdošana*, diez vai šāds apzināts valodas kropļojums padara reklāmu iedarbīgu. Drīzāk apzināti tiek aktualizētas kļūdas un paviršība valodas līdzekļu izvēlē.

Šķiet, ka vispārdrōšāk veidotā reklāma, kas degradē ne vien reklāmas jomu, bet arī valodu, ir *TELE 2* reklāma. Reklāmas centrālo daļu veido 6 rindiņas, kurās lasāms vien vairākkārt atkārtots burtu savirknējums *BLA, BLA, BLA*. Starp šīm rindiņām rakstīts – *Zvani, kad vēlies! Fantastiski zemi tarifi* (PM). Jādomā, ka reklāmas idejas autors gribējis pateikt – ko nu daudz tukšus salmus kult, labāk uzreiz ķerties vēršim pie rāgiem. Tomēr reklāma diemžēl liek domāt vien par tukšu salmu kulšanu. Diāna Laiveniece, pētot sabiedrības viedokli par valodas kultūru, atklāj, ka daudzi uzskata internetu un mobilo saziņu par faktoru, kas ietekmē valodu. Būtiskākā iezīme ir tā, ka visi valodas līdzekļi tiek pakļauti tempam, ātrumam, kam līdzī nāk arī sasteigtība, paviršība (Laiveniece 2006, 9). Jāteic, ka arī reklāmteksti atspoguļo steigu un paviršību saziņā. Var secināt, ka *TELE 2* reklāmā atspoguļots laika trūkums, kas piemeklē ikvienu, tādēļ reklāmas veidotāji negrib aizņemt vēl vairāk no reklāmas uztvērēja dārgā laika. Tomēr, pēc raksta autore domām, reklāma būtu daudz iedarbīgāka, ja reklāmā parādītos tikai svarīgā informācija.

Noslēgumā var secināt, ka reklāmās patiešām tiek aktualizēti dažādi valodas līdzekļi. Visvairāk tiek aktualizētas vārdu dažādās nozīmes – gan tiešās, gan arī pārnestās nozīmes.

Pozitīva tendence reklāmas tekstos ir lielais dažādo izteicienu, frazeoloģismu īpatsvars. Tādējādi frazeoloģismi tiek aktualizēti, piešķirot tiem mūsdienīgu skanējumu un paplašinot to lietojuma iespējas. Reklāmās tiek aktualizēti arī gramatiski valodas līdzekļi, proti, homoformas.

Taču, runājot par valodas līdzekļu aktualizāciju, jāsecina, ka tai ir arī negatīva tendence – tiek nostiprinātas nepareizas konstrukcijas (piemēram, *atgriezt kredītu*) un vienkāršrunas vārdi, tādējādi it kā popularizējot paviršību valodas līdzekļu izvēlē.

Literatūra

Avoti

- (D) – laikraksts „Diena” 2007.–2008.
- (PM) – laikraksts „5 min” 2007.–2008.
- (SD) – žurnāls „SestDiena” 2007.–2008.
- (TVI) – žurnāls „TV Izklaide” 2007.–2008.

Teorētiskā literatūra

Freimane I. *Valodas kultūra teorētiskā skatījumā*. Rīga: Zvaigzne, 1993.

(ISV) – *Ilustrētā svešvārdu vārdnīca*. Rīga: Avots, 2005.

Laiveniece D. Valodas kultūra studentu interpretācijā jeb Eseja par valodas vērtības apziņu // *Valodas prakse: Vērojumi un ieteikumi* Nr. 2. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 2006, 5–23.

(LFV) – *Latviešu frazeoloģijas vārdnīca*. Rīga: Avots, 2000.

(LVV) – *Latviešu valodas vārdnīca*. Rīga: Avots, 2006.

Liepa D. Demokratizācijas procesi valodā – leksiskie jauninājumi publicistikas stilā // *Latvijas Universitātes Raksti*. 648. sēj. Komunikācija. Rīga: Zinātne, 2002, 180–195.

Summary

Language is a system which shows all changes in different processes in the society. With every new product and technology, language changes and is enriched with new words. Hence, it is important to keep in mind the great potential of language that can be used to revive and vary it. There are many different language means, for example phraseologisms, idioms, transferred meaning of words, that can be seen in a new context and actualized through this new communicative situation.

The author has chosen advertising because this sphere is very dynamic and full of changes; it shows all changes in society and in language as well.

The aim of the article is to explore typical language means actualized in advertisements. Advertisements used for this analysis have been published in the daily newspapers “Diena” and “5 min”, in the magazines “TV Izklaide” and “Sestdiena” during the period between the beginning of 2007 and the beginning of 2008.

During the research, the author determined three groups of advertisements, based on the choice of language means. The first group includes advertisements with phraseologisms. The second group includes language metaphors used in advertisements. These two groups outline a positive tendency in the language system – traditional language means such as phraseologisms and metaphors are used in new communicative situations. The third group includes all advertisements with elements of colloquial speech and even slang. This group outlines a negative tendency of language changes – through these advertisements, carelessness in choosing language tools and inattentiveness in communication is popularized and actualized.

LATVIJAS UNIVERSITĀTES RAKSTI
746. sējums, VALODNIECĪBA. LATVISTIKA UN SOMUGRISTIKA

Latvijas Universitātes Akadēmiskais apgāds
Baznīcas ielā 5, Rīgā, LV-1010
Tālr. 67034535

Iespiests
SIA "Latgales druka"